

**ВАЗОРАТИ МАОРИФ ВА ИЛМИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН
ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ ОМУЗГОРИИ ТОҶИКИСТОН
БА НОМИ САДРИДДИН АЙНӢ
ФАКУЛТЕТИ ФИЛОЛОГИЯИ ТОҶИК**

Ба ҳуқуқи дастнавис

ВБД: 809.155.0 (575.3)

ТУРСУНОВА МУНАВВАРА АЪЗАМОВНА

**ТАҲҚИҚИ ЛИНГВИСТИИ ТОПОНИМИЯИ
ВОҲАИ СУРҲОН**

ДИССЕРТАТСИЯ

барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илми филология
из рӯйи ихтисоси 10.02.01. – Забони тоҷикӣ

Роҳбари илмӣ:
доктори илмҳои филология,
профессор Ҳомидов Д. Р.

Душанбе – 2023

МУНДАРИЧА

Ихтисораҳо ва аломатҳои шартӣ.....	3
Муқаддима	4
Боби 1. Мавқеи ҷуғрофӣ ва маълумоти мухтасари таърихӣ	
Минтақа	15
1.1. Баррасии номвожаҳои ҷуғрофии воҳа дар осори илмӣ.....	19
1.2. Баррасии ҷойномҳои ҷуғрофии воҳа дар асарҳои адабӣ-бадеӣ.....	37
1.3. Баррасии ҷойномҳои воҳаи Сурхон дар фарҳангномаҳо.....	51
Хулосаи боби якум	54
Боби 2. Баррасии вижагиҳои луғавии ҷойномҳои воҳа	56
2.1. Қабатҳои луғавии ҷойномҳои воҳа	57
2.1.1. Ойконимҳои воҳа	58
2.1.2. Гидронимҳои воҳа	66
2.1.3. Оронимҳои воҳа	80
2.1.4. Этнотопонимҳои воҳа	86
2.1.5. Антропонимҳои воҳа	88
2.1.6. Фитотопонимҳои воҳа	92
2.1.7. Зоотопонимҳои воҳа	93
2.2. Баррасии этимологии топонимҳо.....	94
2.2.1. Ҷойномҳои тоҷикӣ	96
2.2.2. Ҷойномҳои арабӣ	109
2.2.3. Ҷойномҳои туркӣ-муғулӣ	113
2.2.4. Топонимҳои омехта аз рӯи баромади забонӣ	116
Хулосаи боби дуюм	117
Боби 3. Баррасии вижагиҳои сохтории ҷойномҳои воҳа	120
3.1. Сохти морфологии топонимҳои воҳа.....	122
3.1.1. Ҷойномҳои содаи воҳа	124
3.1.2. Ҷойномҳои сохтаи воҳа	133
3.1.3. Ҷойномҳои мураккаби воҳа.....	142
3.1.4. Ибора-ҷойномҳо.....	146
Хулосаи боби сеюм	155
Хулоса.....	157
Феҳристи адабиёт.....	162
Замимаи 1. Луғати мухтасари ҷойномҳои ҷуғрофии воҳа.....	184

Ихтисораҳо ва аломатҳои шартӣ:

ав. – авестой

ак. – аккодӣ

ар. – арабӣ

арам. – оромӣ

афғ. – афғонӣ (пашту)

бал. – балучӣ

бохт. – бохтарӣ

вах. – вахонӣ

ванҷ. қад. – ванҷии қадим

ГЗАҲТ – Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик

дар. – дарӣ

курд. – курдӣ

лот. – лотинӣ

заб. фор. қад. – забони форсии қадим

заб. фор. м. – забони форсии миёна

ЗАҲТ – забони адабии ҳозираи тоҷик

мод. – модӣ

муқ. – муқоиса

мунҷ. – мунҷонӣ, мунҷӣ

осет. – осетинӣ (олонӣ)

пахл. – паҳлавӣ

рус. – русӣ

суғд. – суғдӣ

соғд. – соғдийский

тоҷ. – тоҷикӣ

турк. – туркӣ

узб. – узбекӣ

яғн. – яғнобӣ

юн. – юнонӣ

МУҚАДДИМА

Дар кори диссертатсионӣ топонимҳо ё ҷойномҳои яке аз мавзеҳои таърихӣ, ки бо номи воҳаи Сурхон дар харитаҳои таърихӣ ва ҷуғрофӣ сабт ёфтааст, аз нигоҳи маъно, пайдоиш, густариш, мансубияти забонӣ ва сохти таркибашон мавриди таҳқику баррасӣ қарор гирифтааст.

Мубрамии мавзуи таҳқиқ. Баррасиву таҳқиқи ҷойномҳои ин ё он мавзеи таърихӣ аҳамияти ҳам назариявӣ ва ҳам амалиро молик буда, тавассути омӯзиши онҳо бисёр масъалаҳои муҳимми таърихӣ, вижагиҳои луғавӣ ва дастурии ин ё он забон дақиқ мегардад. Аз ин ҷост, ки шаклгирӣ ва рушди бештари ҷойномҳои кишварҳои Осиёи Марказӣ ё Мовароуннаҳр ба таҳаввули ҳаматарафаи забонҳои гурӯҳи эронии хонадони ҳиндуэронӣ, хосатан, ба забони форсии дарию тоҷикӣ, саҳт рабт дорад. Забони форсии дарию тоҷикӣ аз шумули забонҳои дорои таърихи қадим ва таркиби луғавии пурғаноманди ин сарзамин маҳсуб ёфта, зиёда аз ҳазор сол чун забони расмӣ коргузорӣ, илмӣ фарҳангӣ доништа шудааст. Гуфтаҳои мазкурро таҳқику баррасиҳои илмӣ солҳои охири номшиносони Тоҷикистон, Русия, Узбекистон, Туркменистон, Қирғизистон, Қазоқистон ва Афғонистону Эрон, ки доир ба таърихи чандин ҷойномҳои таърихӣ Осиёи Марказӣ ба анҷом расонидаанд ва рисолаву китобҳо интишор намудаанд, собит месозанд.

Муҳаққиқону таърихдонон ва ҷуғрофидонону сайёҳони асримиёнагии тоҷику форс ва араб дар роҳи муайян кардани ҷойномҳои мавзеву сарзаминҳои мухталифи Осиёи Марказӣ, минҷумла, сарзамини Чағониён // Сурхон (ҳоло вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Узбекистон) ва дар гирд овардани ҷойномҳои мавзеҳои зикргардида фарҳангҳои ҷойном, осори алоҳидаи ҷуғрофии мухталифмавзӯ иншо карда, дар ин самт нақши бузурге гузоштаанд. Дар ин бобат номшиноси тоҷик Н. Офаридаев дар нигоштаи худ чунин баёни андеша кардааст: «Таълифоти ҷуғрофидонони қарнҳои IX-X, ки таҳти унвони «Илм ал-масолик ва-л-мамолик» ёд мешаванд, аз маъхазҳои муҳиму диққатҷалбкунандае

барои омӯзишу баррасии ҷойномҳои таърихӣ Тоҷикистон ва дигар ҷумҳуриҳои Осиёи Миёна махсуб мегарданд. Аз ҷумла, «Ал-масолик в-ал-мамолик»-и Асад ибни Хурдодбех [соли таълиф 864 м.], «Китоб-ал-хироч»-и Аҳмад ибни Яъқуб (соли таълифи 891м.), «Мухтасари китоб-ул-булдон»-и Ибни Фақеҳ (соли таълиф 903 м.), «Ат-танбия в-аш шароф»-и Масъудӣ (соли таълиф 843 м.), «Ал-масолик в-ал-мамолик»-и Абуисҳок Иброҳими Истаҳрӣ (соли таълиф 951 м.), «Сурат-ул-арз»-и Ибни Ҳавқал (соли таълиф 978 м.), «Аҳсан-ат-тақосим»-и Мақдисӣ (соли таълиф 983 м.), «Худуд-ул-олам минал Машрик илал Мағриб» (соли таълиф 982 м.), «Осор-ул-боқия» ва «Китоб-ут-тафҳим»-и Абурайҳони Берунӣ ва монанди инҳо аз муҳимтарин таълифоти ин силсила махсуб меёбанд. Асарҳои яке аз муаллифони асри XIII Ёқути Ҳиравӣ дар таърихи топонимияи Шарқ мавқеи босазоеро ишғол мекунад» [Офаридаев 2001, с. 3-4]. Ҳамчунин, ба ин шумор метавон номи асарҳои зеринро низ зикр кард, ки барои омӯзиши таърихи илми топонимияи тоҷик бузургтарин сарчашмаҳои бунёдии асримиёнагӣ махсуб меёбанд, аз ҷумла: «Форснома»-и Ибни Балхӣ, «Сафарнома»-и Носири Хусрави Қубодиёнӣ, «Таърихи Табарӣ»-и Балъамӣ, «Таърихи Бухоро»-и Наршахӣ, таълифоти сафарномаҳои Алии Ҳамадонӣ, Сайид Ашрафи Ҷаҳонгард (Ҷаҳонгир) ва ғайра. Бо вучуди ин, доир ба масъалаи таҳқиқи маъноӣ, пайдоиш, густариш ва мансубияти забонию хусусиятҳои сохтории воҳаи Сурхон кори диссертатсионии алоҳида ба вучуд наомадааст, ки мубрамии мавзуи таҳқиқи моро таъмин наояд.

Дарачаи таҳқиқи мавзӯ. Топонимика чун шохаи илми алоҳидаи ономастика дар нимаи қарни XX дар асоси таълифи асарҳои пурқимату боарзиши муҳаққиқони ин соҳа роҳу шеваи муайяно пайдо карда, аз дастовардҳои номшиносии Русияву Аврупо баҳра бардошта, имрӯз дар рушду такомул аст. Мувофиқи маълумоти фарҳангҳои таҳассусӣ «топонимика (аз юн. *topos* – маҳал, макон ва *онима* – ном), як ҷузъи ономастика буда, таъриху пайдоиш, инкишоф, маъною мундариҷа ва макони интишори номҳои ҷуғрофӣ (топонимҳо)-ро меомӯзад». Аз ин

чост, ки доир ба ҷойномҳои минтақаҳои гуногуни Осиёи Марказӣ дар осори ҷуғрофӣ, таърихӣ ва адабию фарҳангномаҳои дар асрҳои гуногун навишташуда маълумоти ҷолибе пайдо кардан мумкин аст. Чунончи, дар асари ҷуғрофии «Худуд-ул-олам» (асри XI) доир ба ҷойномҳо, муҳити ҷуғрофӣ, ҳайати этникӣ ва манбаъҳои зеризаминии мавзеъҳои гуногуни ҷаҳон, аз ҷумла Мовароуннаҳр, маълумот дода мешавад, ки хеле ҷолиб буда, пеши хонанда нақшу тасвири воқеии он маҳал ҷилвагар мегардад. Луғату фарҳангҳо низ яке аз манбаъҳои муҳим барои маълумотгирӣ доир ба ҷойномҳо (маълумоти топонимӣ) махсуб меёбанд. Аз ин рӯ, маълум мегардад, ки топонимикаи тоҷик заминаи қавии илмиро соҳиб буда, дар тури садсолаҳо ташаккул ва инкишоф ёфта, дар ин соҳа асарҳои зиёде аз тарафи донишмандону адибон, ҷуғрофидонону сайёҳон навишта шудааст. Муҳаққиқон қорҳои дар ин соҳа баанҷомрасидаро ба се марҳила тасниф мекунанд, ки ба марҳилаи сеюм таълифоти донишмандони рус ва аврупоеро, ки дар замони шуравӣ нигошта шудаанд, метавон дохил кард. Таҳқиқоти дар ин марҳила баанҷомрасидаро низ аз рӯйи муҳтавоашон метавон ба ду гурӯҳ дастабандӣ кард: 1) асарҳои таълифнамудаи муаррихону номшиносон ва тоҷикшиносони Русияву Аврупо, ки дар бобати минтақаҳои гуногуни тоҷикнишини Осиёи Марказӣ осори зиёде нигошта, манзури муҳаққиқон гардониданд; 2) асарҳои донишмандони зодаи Тоҷикистон, ки аз солҳои шуравӣ то кунун осори зиёде дар ин самт таълиф гардида, онҳо доир ба мавзеъҳои таърихии минтақа маълумоти зиёде овардаанд.

Таълифоту таҳқиқоти академик В. В. Бартолд, топонимшиносон Э. М. Мурзаев, А. И. Попов, В. Л. Топоров, тоҷикшиносон М. С. Андреев, Л. В. Ошанин, Е. М. Пешерова, лаҳҷашиносон В. С. Расторгуева, А. З. Розенфелд, Т. Н. Пахалина, В. С. Соколова, сӯғдшиносон О. И. Смирнова, А. Л. Хромов, В. А. Лившиц, А. А. Фрейман, М. Н. Боголюбов, Ж. Лазар ва ҷанде дигарон аз рӯйи мазмуну мундариҷаашон мансуби гурӯҳи авваланд ва таълифоти ин донишмандон барои таҳқиқи манбаъҳои ин соҳа заминаи мусоид фароҳам меорад. Дар ин ҷо хидмати

донишманди рус В. В. Бартоldро, махсусан, дар баррасиву омӯзиши топонимҳои мавзеҳои гуногуни таърихии Осиёи Миёна, аз ҷумла воҳаи Сурхон, зикр кардан айнаи муддаост ва таълифоти ӯ дар ин соҳа бунёди доништа мешавад. Дар таълифоти ӯ, тавре гуфтем, доир ба топонимҳои воҳаи Сурхон маълумоти муҳим ба назар мерасад, ки онҳо дорои арзиши зиёди таърихӣ аст [Бартоld 1964]. Дар таълифоти муҳаққиқи дигари минтақа Э. М. Мурзаев низ номвожаҳои воҳаи Сурхон мавриди баррасӣ қарор гирифтааст [Мурзаев 1978]. Муҳаққиқи дигар З. А. Розенфелд баробари мавриди баррасӣ қарор додани вижагиҳои лаҳҷавии ин ё он мавзеъ, ҳамзамон доир ба ҷойномҳои ин минтақаҳо низ дар таълифоти худ ибрози андеша кардааст [Розенфелд 1962]. Ҳамчунин, муҳаққиқони дигар, чун О.И.Смирнова, А.Л. Хромов ва чанде дигарон дар таҳқику омӯзиши ҷойномҳои минтақа, хосатан таҳқику баррасии ҷойномҳои марбут ба об ё гидронимҳои ҳудуди сарғаҳи Зарафшон ва воҳаи Яғноб саҳми беандоза гузоштаанд. Махсусан, таълифоти илмии забоншинос А. Л. Хромовро алоҳида зикр кардан лозим аст, ки ба омӯзишу ғирдоварии маводи топонимии минтақаи сарғаҳи Зарафшон ва лаҳҷаҳои кӯхистонии забони тоҷикӣ машғул гардидааст ва осори зиёде дар ин соҳа таълиф карда, сайри таърихии чандин ҷойномҳоро нишон додааст [Хромов 2010].

Асарҳои таълифнамудаи муҳаққиқони зодаи Тоҷикистонро метавон ба ғурӯҳи дигар шомил кард. Таълифоти зерини муҳаққиқони тоҷик, чун Р. Х. Додихудоев, С.Сулаймонов, Н. Офаридаев, Ш. Исмоилов, О. Муҳаммадҷонзода, Ҷ. Алимӣ, Д. Ҳомидов, А. Абдунабиев, Р. Шоев, М. Шодиев, Б. Тураев ва чанде дигарон аз чанд ҷиҳат ҷолиби диққат буда, дар таълифоти ин донишмандон ҷойномҳои алоҳидаи Тоҷикистон мавриди баррасӣ қарор дода шудаанд. Дар байни ин муҳаққиқон қорҳои таҳқиқотии Р. Х. Додихудоевро махсус метавон зикр намуд, ки ба омӯзишу таҳқиқи ҷойномҳои эронӣ, хосатан, мавзеи Бадахшон, чандин даҳсола заҳмат кашидааст. Дар асари ӯ «Таҳлили лингвистии микротопонимияи Помир (дар асоси маводи ғурӯҳи язғуломӣ-шуғнонӣ)»

ва дар дигар таълифоташ доир ба қабатҳои луғавии топонимҳои забони тоҷикӣ ва забонҳои помирӣ, маъноӣ луғавӣ ва доираи қорбурди онҳо масъалагузорӣ ба назар мерасад [Додихудоев 1980]. Таълифоти С. Сулаймонов «Лингвистические основы топонимики в трудах арабского средневекового автора Якута-ал-Хамави (XIII в)» низ дар топонимшиносии тоҷик дастоварди нав маҳсуб меёбад ва аз аввалин рисолаҳои илмӣ дар ин соҳа доништа мешавад. Забоншинос Ш. Исмоилов муҳаққиқи топониму микротопонимҳои ноҳияҳои минтақаи Рашт (Қаротегин) маҳсуб ёфта, дар таълифоти хеш топонимҳои ин минтақа ва ҷойномҳои он ҷоро аз нигоҳи забонӣ мавриди баррасӣ қарор додааст [Исмоилов 1999]. Микротопонимҳои ноҳияҳои Ванҷу Дарвози ВМКБ-ро забоншинос Н.Офаридасев, топонимия ва микротопонимияи мавзеи Кӯлобро Ҷумъахон Алимӣ, топонимия ва микротопонимияи воҳаи Ҳисори Тоҷикистонро О. Б. Муҳаммадҷонзода таҳқиқ намудаанд, дар таҳқиқи номшинос Д. Ҳомидов таҳлилу баррасии забонии топонимияи воҳаи Кешрӯд, ҷойномҳои ифодакунандаи мавзеҳои обии минтақаҳои таърихӣ тоҷикнишини Осиёи Миёна аз нигоҳи маъно, сохту таркиб, вижагиҳои луғавӣ ва таърихӣ этимологӣ баррасӣ гардидаанд. Ҷойномҳои воҳаи Яғноб ва ҷойномҳои субстрати суғдии ноҳияҳои Варзоб, Деваштич ва шаҳри Панҷакат аз нигоҳи маъноиву луғавӣ ва сохторию решашиносӣ дар таҳқиқоти густурдаи забоншинос Б. Б. Тураев баррасӣ гардидаанд.

Қорбурди ҷойномҳо ва номи одамон дар осори таърихӣ ва бадеӣ низ аз назари муҳаққиқони номшинос берун намондааст. Аз ҷумла, дар таълифоти С. Абодуллоева ономастикаи «Форснома»-и Ибни Балхӣ (асри XII) ва осори манзуми тасаввуфии Саной, Аттор ва Ҷалолиддини Балхӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд. Ҳамчунин, М. Шодиев ҷойномҳои асарҳои устод С. Айнӣ, Р. Шоев ономастикаи «Самаки айёр», Д. Майнусов антропонимҳои «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ, С. Қурбонмамадов поэтонимҳои «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ, Ҷ. Темуров антропонимҳои «Ҳазору як шаб», Ф. Давлатова топониму

микротопонимҳои «Таърихи Табарӣ»-и Балъамӣ, Э. Давлатов баъзе масъалаҳои ономастикии «Қассас-ул-анбиё», Р. Холназаров масоили ҷанбаҳои этнолингвистикии ғӯйишҳои тоҷикии ноҳияи Лахш мавриди таҳлилу баррасӣ қарор гирифтаанд.

Дар баробари ин, роҷеъ ба ҷойномҳои таърихию ҷуғрофии Варазрӯд ё Мовароуннаҳр осори зиёди таҳқиқотӣ берун аз Тоҷикистон, хосатан, кишварҳои ҳамсои Осиёи Миёна, нигошта шудааст. Дар таҳқиқоти номшиносони узбек Ш. Қодиров [1970], Т. Раҳматов [1973], Ш. С. Камолиддинов [2006], Т. Нафасов [1989], Р. Буриев [2010], Р. Х. Бобохочаев [1993] ҷойномҳои дар қаламрави имрӯзаи Узбекистон мавҷуд буда, чун Самарқанд, Тошканд, Хоразм, Қашқадарё, Ургут, Бойсун ва амсоли инҳо мавриди таҳқиқ қарор гирифтаанд. Доир ба ҳудуд ва манотиқи дигари ҷумҳуриҳои Осиёи Миёна низ таҳқиқоти зиёди топонимӣ аз ҷониби топонимшиносон чун С. Атаниёзов [1966], С. Губаева [1973; 1983], Е. Койчубаев [1967] ва чанде дигарон ба анҷом расонида шуда, дар таҳқиқоти онҳо баробари таҳлили ҷойномҳои туркии минтақаи ҳудашон, инчунин, ҷойномҳои мансуб ба забонҳои эронӣ низ мавриди баррасӣ қарор дода шудаанд. Шарҳу тавзеҳиҳои ҷойномҳои ин минтақаи бузурги таърихӣ дар луғатномаву фарҳангҳои пешинаи тоҷикӣ низ ба назар мерасанд ва он шарҳу тафсири ҷойномҳое, ки аз ҷониби баъзе муаллифон пешниҳод шудаанд, то имрӯз арзиши илмӣ худро аз даст навода, онҳоро чун сарчашмаи боэътимод метавон барои таҳқиқи ҷойномҳои минтақа дар таърихи забонҳои эронӣ истифода намуд.

Робитаи таҳқиқ бо барномаҳо ва мавзӯҳои илмӣ. Масъалаҳои таҳқиқот бо барномаҳо (лоиҳаҳо) ва бо мавзӯҳои таҳқиқотӣ-илмӣ ДДОТ ба номи С. Айнӣ робитаи зич дорад. Натиҷаҳо ва хулосаҳои таҳқиқоти илмӣ дар таҳия ва такмили барномаҳои таълимӣ нақши муҳим бозида метавонанд. Мавзуи таҳқиқи мазкур дар доираи яке аз самтҳои корҳои илмӣ-таҳқиқотии кафедраи назария ва амалияи

забоншиносии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айни махсуб меёбад.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚ

Мақсади таҳқиқ. Мақсад аз таҳқиқи ҷойномҳои воҳаи Сурхон дар он аст, ки вожагони мансуб ба ҷойномҳои минтақаи таърихӣ мавзӯи баҳс қарор додаамонро аз ҷиҳати забонӣ ва муайян кардани вижагиҳои луғавию сохторӣ ба тафсил мавриди баррасӣ қарор бидиҳем.

Вазифаҳои таҳқиқ. Вазифаҳои асосии таҳқиқ омӯзиш ва пажӯҳиши ҳаматарафаи вижагиҳои маъноӣ ва сохтории ҷойномҳои воҳаи Сурхон махсуб ёфта, дар ин замина мавқеи калимаҳои аслий ва иқтибосӣ дар ташаккули онҳо муқаррар карда мешавад. Таҳқиқи ҳамаҷонибаи мавзӯ ҳалли масъалаҳои зеринро талаб менамояд:

– дар асоси манбаъҳои хаттии давраҳои бостон, миёна ва нави забонҳои эронӣ муайян кардани ҳудуди таърихӣ-ҷуғрофии воҳаи Сурхон;

– ошкор сохтани вижагиҳои луғавию маъноии топониму микротопонимҳои воҳаи Сурхон;

– баррасии хусусиятҳо ва аносири лексии ҷойномҳои воҳа, муайян кардани теъдоди муродифии топонимҳо ва доираи корбурди онҳо;

– таҳқиқи хусусиятҳои семантикии топоформантҳои ҷойномсози воҳа;

– таҳқиқи қабатҳои маъноӣ лексии ҷойномҳои воҳа, ба мисли номи деҳқадаву деҳот, шаҳракҳо, шаҳрҳо, мазеъҳои релефӣ, талу теппаҳо, ҷойномҳои марбут ба орониму гидронимҳо;

– нишондоди анҷомаҳои ҷойномсоз дар таркиби номвожаҳои ҷуғрофии воҳа;

– баррасии ҷойномҳо аз ҷиҳати пайдоиш;

– таҳқиқи ҷойномҳои воҳа аз ҷиҳати сохтор;

– таҳқиқи ҷойномҳои воҳа аз ҷиҳати мансубияти забонӣ (туркӣ-ӯзбекӣ, арабӣ ва ғайра);

– таҳқиқи анҷомаҳои ҷойномсозии воҳа аз ҷиҳати мансубияти забонӣ (пасвандҳои топонимсозии тоҷикӣ, арабӣ, туркӣ-ӯзбекӣ);

– таҳқиқи решашиносии маводи топонимӣ ва муайян кардани раванди ташаккули таърихӣ ҷойномҳои субстрати забонҳои қадимаи эронӣ (суғдӣ, бохтарӣ, сакоӣ, хоразмӣ ва ғайра).

Объекти таҳқиқ. Маводи топонимии яке аз мавзӯҳои таърихӣ водии Ҳисор, яъне воҳаи Сурхон объекти таҳқиқ, ба ҳисоб меравад, ки ҳоло бо номи вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон ёд мешавад ва дар осори таърихӣ бо номи Чағонрӯди таърихӣ зикр гардидааст.

Предмети таҳқиқ. Мабҳаси таҳқиқро маводи топонимии воҳаи Сурхон ташкил медиҳад, ки ин мавод, асосан, ҳангоми сафар намудан ба ин сарзамин гирд оварда шудааст. Инчунин, барои гирдоварии мавод маводи фарҳангҳои топонимии муҳаққиқон М. Қораев ва Т. Нафасов мусоидат кардааст.

Асосҳои назарии таҳқиқро навиштаҳои як қатор олимону донишмандони ватаниву хориҷии соҳаи топонимика, чун С. Айнӣ, А. М. Мирзоев, Н. Маъсумӣ, Д. Т. Тоҷиев, Р. Х. Додихудоев, Р. Ғаффоров, М. Н. Қосимова, Ғ. Ҷӯраев, Б. Камолиддинов, Ҳ. Мачидов, Д. Саймуддинов, Д. Хоҷаев, С. Назарзода, Ш. Исмоилов, Н. Офаридаев, Ҷ. Алимӣ, М. Султонов, О. Муҳаммадҷонзода, С. Сулаймонӣ, Д. Ҳомидов, Б.Тураев (Тоҷикистон), В. В. Бартолд, А. С. Андреев, Э. М. Мурзаев, В. В. Виноградов, О. С. Ахманова, Г. О. Винокур, Н. М. Шанский, Е. М. Галкина-Федорук, Д. Н. Шмелев, О. Б. Сиротина, А. Л. Хромов, А. З. Розенфелд (Русия), Ризо Ашрафзода, Тақӣ Ваҳидиёни Комёр (Ҷумҳурии исломии Эрон), Н. Қораев, Т. Нафасов (Ўзбекистон), С. Атаниёзов (Туркманистон), М. С. Кӯйчибаев (Қазоқистон) ташкил медиҳад.

Асосҳои методологии таҳқиқ. Методҳои таҳқиқи рисолаи мазкурро равишҳои таҳқиқии мушоҳида, муқоиса, ҳамзамониву дерзамонӣ, омӯрӣ, таҳлили луғавӣ-маъноӣ ва сохторӣ фаро мегирад, ки тавассути ин равишҳои таҳқиқ ҷойномҳои сарзамини Сурхон то қадри имкон аз даврони қадим то кунун мавриди баррасиву таҳқиқ қарор мегиранд ва

тахаввулу тағйироти шакли онҳо нишон дода шуда, то ба кадом ҷойномҳои мавзеи номбурда ба дигаргунии сифативу миқдорӣ дучор шудаанд, муайян карда мешавад.

Сарчашмаҳои таҳқиқ. Дар рисола аз асари таърихӣ, ҷуғрофӣ, саёхатномаву сафарномаҳо, осори адабию бадеӣ ва луғатномаҳо истифода шудааст. Барои шарҳу тавзеҳи ҷойномҳои таърихӣ луғатҳои тафсирии ба забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва дигар забонҳо мураттабгардида, чун «Луғати Фурс»-и Асадии Тӯсӣ, «Ғиёс-ул-луғот»-и Муҳаммад Ғиёсуддин, «Бурҳони қотеъ»-и Муҳаммадхусайни Бурҳон, «Фарҳанги забони тоҷикӣ», «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ», «Фарҳанги ашъори Рӯдакӣ», «Луғатнома»-и Деҳхудо, «Этимологический словарь иранских языков» (Иборат аз чор ҷилд, мураттибон: В. С. Расторгуева, Д. И. Эделман), «Фарҳанги форсӣ»-и Муҳаммад Муин, «Фарҳанги истилоҳоту таъбироти ирфонӣ»-и Саидҷаъфари Сачҷодӣ, «Саҳох-ул-фурс»-и Нахҷувонӣ (дар таҳияи Ғ. Мирзоев) мавриди истифода қарор гирифтаанд.

Навгониҳои илмӣ таҳқиқ дар он дида мешавад, ки ҷойномҳои воҳаи Сурхон аз нигоҳи маъноӣ луғавӣ, баромаду мансубияти забонӣ, шаклгирӣ, таҳаввулот, дигаргуниву тағйироти сохторӣ, таҳлили топоформантӣ ва тобишҳои маъноӣ бори аввал дар забоншиносӣ мавриди таҳқиқ қарор мегирад. Инчунин, ҳангоми баррасиву таҳқиқ гунаҳои баъзе ҷойномҳо бо усули таърихӣ баррасӣ гардида, сайри таърихашон нишон дода шудааст. Хусусиятҳои таърихӣ ҷойномҳо ба таври амалӣ бозгӯӣ шудааст.

Нуктаҳои асосӣ ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

– баррасии топонимҳои воҳаи Сурхон аз ҷиҳати лингвистӣ ҷолиб буда, бори нахуст дар чунин шакл дар забоншиносии тоҷик таҳқиқ мегардад;

– таҳлили сохторӣ ва маъноӣ-луғавӣ топониму микротопонимҳои минтақа ҷолиб буда, ин воҳидҳои луғавӣ дар шаклҳои сода, сохта, мураккаб ва ибора-топоним дар ҳудуди мавриди таҳқиқ дучор мешавад;

– муқаррар мегардад, ки бештари топонимҳои минтақа таърихи қадим доштаанд, вале бо гузашти айём ба тағйироти шакливу маъноӣ дучор шудаанд;

– нишон дода мешавад, ки роҳҳои инкишофи топониму микротопонимҳо гуногун буда, ба воситаи илова шудани формантҳо, таъсири забонҳои дигар топонимҳо ба тағйироти шакливу маъноӣ дигар мешаванд;

– муайян мегардад, ки сабабҳои пайдоиши як гурӯҳ номвожаҳои ҷуғрофӣ марбут ба ҳодисаҳои таърихист;

– дар заминаи таҳлили маҷмуи мавод таърихи баъзе номвожаҳои ҷуғрофӣи воҳаи Сурхон ошкор гардида, ҷиҳатҳои забонӣ ва ҷуғрофӣи онҳо муайян карда шуда, барои пурғановат шудани таркиби луғати забони тоҷикӣ мусоидат кардани онҳо нишон дода мешаванд.

Аҳамияти назариявӣ ва амалии таҳқиқро дар он мушоҳида кардан мумкин аст, ки ба воситаи таҳқиқи ҷиҳатҳои луғавӣи ҷойномҳои воҳа доир ба якҷанд вижагиҳои луғавӣ ва услубии забони адабии тоҷикӣ, махсусан, доир ба қабатҳои луғавӣи марбут ба ҷойномҳои забони тоҷикӣ баёни андеша карда, натиҷаҳои илмӣ ба даст овардари барои таълифи китобҳои дарсии таърихи забони тоҷикӣ, номшиносӣ ва ҷуғрофияи таърихӣю муосири ин сарзамин мавриди қорбурд қарор додан мумкин аст. Маводи топонимӣи минтақаро дар таҳияи фарҳангу луғатномаҳои топонимӣи забони тоҷикӣ истифода кардан мувофиқи матлаб хоҳад буд. Инчунин, моҳияти амалии таҳқиқ дар он аст, ки маводи диссертатсияро дар машғулиятҳои назариявӣ, дар курсу семинарҳои махсус аз таърихи забони тоҷикӣ, номшиносӣ, лаҳҷашиносӣ, шевашиносии таърихӣ, мардумшиносӣ, бостоншиносӣ, таърихи кишварҳои Осиёи Марказӣ дар факултетҳои филологӣ, забонҳои Аврупо ва Осиё, таърих, ҳуқуқ ва дигар бахшҳои илмҳои ҷамъиятшиносӣ мавриди истифода қарор дода, вожагони хосаи номшиносиро дар луғатномаҳои соҳавӣ, хусусан, фарҳанги топонимӣ истифода бурдан ба матлаб мувофиқ аст.

Мутобиқати мавзуи диссертатсия бо шиносномаи ихтисоси илмӣ. Диссертатсия дар мавзуи «Таҳқиқи лингвистии топонимияи воҳаи Сурхон» барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои филологӣ бо шиносномаи ихтисоси илмии 10.02.01.–Забони тоҷикӣ мувофиқат мекунад.

Саҳми шахсии докталаби дараҷаи илмӣ дар таҳқиқ дар он аст, ки доир ба ин мавзӯ бори нахуст рисолаи илмии диссертатсионӣ ба анҷом расонида, маводи дар тули даҳ соли фаъолият гирдовардашудаи топонимиро аз нигоҳи сохтор, маъно ва мансубияти забонию решашиносӣ матраҳ кардааст.

Тасвиби амалии натиҷаҳои таҳқиқ. Мундариҷаи асосии диссертатсия дар суҳанрониву маърузаҳои конфронсҳои сатҳи донишгоҳиву ҷумҳуриявӣ, байналмилалӣ ва мақолаҳои ҷудогонаи муаллиф, ки дар маҷмуа ва маҷаллаҳои гуногуни илмӣ ба таъъ расидаанд, инъикос гардидааст.

Наشري таълифоти илмӣ дар мавзуи диссертатсия.. Хулосаҳои асосии диссертатсия дар 11 мақола, аз ҷумла, 7 мақола дар маҷаллаҳои тақризшавандаи КОА-и ФР ва КОА-и назди Президенти ҶТ ва 4 мақола дар маҷмуаҳои гуногуни илмӣ ба ҷоп расидаанд. Диссертатсия дар кафедраи назария ва амалияи забоншиносии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон (29.12.2022, суратмаҷлиси № 5) муҳокима ва ба Ҳимоя пешниҳод шудааст.

Сохтор ва ҳаҷми диссертатсия. Диссертатсия дар ҳаҷми 190 саҳифаи ҷопи стандартии компютерӣ навишта шуда, фарогири муқаддима, се боб, хулоса ва феҳристи адабиёт аст. Дар охири диссертатсия дар 7 саҳифа замима оварда шудааст, ки «Луғати мухтасари ҷойномҳои ҷуғрофӣ воҳа»-ро фаро мегирад.

БОБИ 1. МАВҚЕИ ҶУҒРОФӢ ВА МАЪЛУМОТИ МУХТАСАРИ ТАЪРИХИИ МИНТАҚА

Матолиби муқаддамотӣ. Тоҷикон аз миллатҳои қадимаи Осиёи Марказӣ маҳсуб ёфта, дорои фарҳангу забон ва расму оини бостонианд. Тибқи маълумоти китоби муқаддаси оини зардуштӣ «Авесто» дар ибтидо гузаштагони мо ба чорводорӣ ва баъдан бо пешаи кишоварзӣ шуғл варзида, мавзеҳои обиву сарсабزو меҳани азалии худ хондаанд. Ҳамон паҳнои бузурги Ориёно – «Ариянам Ваеҷаҳ» меҳани қадимие, ки эшон интиҳоб кардаанду зиндагиро идома медиҳанд, имрӯз бо номҳои гуногуни таърихӣ ёд мешаванд ва сабаби номгузориашон марбут ба машғулият, ҳудуди ҷуғрофӣ ва ба ҳодисаҳои табиӣ таърихӣ аст. Аз ин ҷост, ки ҳар ҷойноми минтақаи Осиёи Марказӣ баромади забонӣ дошта, дар номгузориҳои ин мавзеҳо забонҳои эронӣ бартариӣ бешро соҳибанд. «Забонҳои эронӣ ва тамаддуни эронӣ мафҳуми васеъ буда, дар навбати худ омӯзиши забону тамаддуни халқҳои гуногунро, ки дар гузашта аз як халқи эронинажод пайдо шудаанд, вазифаи асосии худ қарор медиҳанд. Азбаски халқҳои эронинажод таърихи дурударози ташаккули худро аз сар гузаронидаанд, ҳудуди таърихии тамаддуни онҳо низ васеъ буда, аз давраҳои қадим то давраи имрӯзаро дар бар мегирад. Катибаҳои форсии қадим ва матни Авесто, адабиёти динӣ ва дунявӣ форсии миёна, ҳуҷҷатҳои дар рӯйи лавҳачаҳои гилин нақшгардидаи забони паҳлавӣ, осори хаттии суғдӣ, катибаҳои бохтарӣ, дастхатҳои форсии классикӣ, навиштаҳои забонҳои муосири форсӣ, тоҷикӣ, дарӣ, пушту, курдӣ, осетинӣ, эҷодиёти фолклории забонҳои эронии бехатти имрӯз барои илми эроншиносии кунунӣ ҳамчун сарчашма ва объекти таҳқиқ хизмат мекунанд» [Мирбобоев 2015, с.17]. Ё ба таври дигар, осори хаттию шифоҳии миллату халқиятҳои эронитабор таърихи беш аз сеҳазорсола дорад ва аз «Авесто» то Рӯдакӣ ва аз Рӯдакӣ то ба имрӯз рушду камол ёфта, ба ҳазинаи маънавии умумибашарӣ дастовардҳои беназиреро эҳдо намудааст.

Бояд зикр кард, ки мавзеъ ва шаҳрҳои имрӯзаи Осиёи Марказӣ ҳамчун ҷойномҳои таърихӣ дар сарчашмаҳои боэътимоди хаттии ҷуғрофӣ, таърихӣ ва адабӣ сабт ёфтаанд, ки ба ин гурӯҳ воҳаи Сурхонро низ дохил намудан мумкин аст. Дар асоси ин гуфтаҳо агар ба сайри таърихии воҳаи Сурхон дида дӯзем, маълум мешавад, ки ин сарзамин таърихи қадима дошта, дар манбаъҳои хаттии пешин бо чандин номҳо аз қабилҳои Чағонрӯд, Чағониён, Сағониён, Сурхон, Сурхон ёд мешаванд. Муҳим ин аст, ки дар сарчашмаҳо ҳудуди таърихии воҳаи Сурхонро чунин ташреҳ додаанд: «Сурхон воҳаи дар ҳудуди имрӯзаи вилояти Сурхон воқеъ буда, дар сарчашмаҳои хаттии таърихӣ, ҷуғрофӣ ва адабӣ чун мавзеи қадима дар ҳудуди ҷанубу ғарбии вилояти Бохтари бостон ҷойгир будааст» [Ҳомидов 2018, 56]. Ҳоло ин водӣ дар ҳудуди вилояти Сурхони Ҷумҳурии Ёзбекистон ҷойгир буда, вилояти номбурда дар қисмати ҷанубии Ҷумҳурии Ёзбекистон воқеъ аст ва дар ҳаёти ин ҳудуди маъмурий 13 ноҳия (Тирмиз, Ангор, Бойсун, Деҳнав, Олтинсой [Заркамар], Қизирик, Қумқурғон, Шӯрҷӣ, Шеробод, Сарӣосӣёб, Узун, Ҷарқурғон, Музработ ва ғ.), 8 шаҳр (Бойсун, Деҳнав, Тирмиз, Ҷарқурғон, Шарғун, Шеробод, Шӯрҷӣ, Қумқурғон), 7 шаҳрак (Ангор, Дӯстлик, Какайдӣ, Сарӣосӣё, Сарик, Ёлбаён, Ҳуррият), 114 деҳа (Сайроб, Дарбанд, Панҷоб, Ҳуфар, Даҳана, Дараи Ниҳон, Сино, Қурғонча, Бибиширин, Пасисурхӣ, Авлод, Кучкак, Сарӣосӣёб, Шӯроб, Работ, Мачай, Кофурун, Шӯрсой, Окҷар, Пудина, Чакчак, Сурҳоб, Ҳондиза ва ғ.) ва ғайра шомиланд. Гуфтан ҷоиз аст, ки аксари ин шаҳру шаҳрак ва дигар топонимҳо таърихи куҳан доранд. Барои мисол ба таърихи чанде аз ин ҷойномҳо, чун Тирмиз, Бойсун, Ҳуфар, Шеробод, Ҳондиза ва монанди инҳо мутаваҷҷеҳ шавем, маълум мегардад, ки дар воқеъ ин сарзамин таърихи ниҳоят қадим дошта, дар сарчашмаҳо дар бобати қадима будани ин водӣ андешаҳои ҷолиби диққат зикр гардидаанд. Бо вуҷуди он ки, ин мавзеи таърихӣ бо унвони Чағонрӯд дар манбаъҳои хаттӣ зикр гардидааст, мавҷуд будани дарёву рӯд ва наҳру рӯдакро низ фаромӯш набояд кард. Дар шинохти топонимияи ин

сарзамин номшиносони зерини ватаниву хориҷӣ, чун В.В. Бартолд [Бартолд 1964], Б. Худойбердиев [Худойбердиев 1973], Т. Нафасов [Нафасов 1989], Х. Холмуминов [Холмуминов 1993], Т. Х. Бобохоҷаев [Бобохоҷаев 1993], Т. Ш. Камолиддинов [Камолиддинов 2006], О.О. Муҳаммадҷонзода [Муҳаммадҷонов 2013], С. Қ. Қораев [Қараев 2015], Д. Ҳомидов [Ҳомидов 2018] ва чанде дигарон кори пажӯҳишии хешро дар ҳамин самт ба анҷом расонидаанд. Рисолаҳои илмӣ онон аз чанд ҷиҳат диққатҷалбкунанда буда, дар онҳо зикр мегардад, ки дар ҳудуди воҳаи Сурхон (вилояти Сурхондарёи кунунӣ) халқҳои тоҷикӣ узбек аҳлона зиндагӣ мекунанд ва аз замони бостон инҷониб будубош доранд ва аз ин ҷост, ки дар номгузориҳои ҷойномҳои муассирии забонҳои нишон дода мешавад. Албатта, муҳаққиқон баъзан ба таҳрифкорӣ даст зада, баъзе ҷойномҳои ҷуғрофӣ таърихро аз нигоҳи мансубияти таърихи забонҳои туркӣ доварӣ мекунанд. Ғалату таҳрифкориҳо нисбат ба ҷойномҳои ҷуғрофӣ таърихӣ, чун Бойсун, Шеробод, Тирмиз, Заркамар, Хуфар, Узун ва монанди инҳо, аз ҷумла дар нигоштаи топонимшиносон Х.Холмуминов [Холмуминов 1993, 166] ва Т. Нафасов [Нафасов 1989, с.113] ҷо-ҷо ба назар мерасанд.

Воқеият ин аст, ки аксарияти топоним ва микротопонимҳои воҳаи Сурхон ва дигар манотиқи Осиёи Марказиро номвожаҳои баромадашон эронӣ ташкил медиҳанд, алалхусус, номвожаҳои ҷуғрофӣ воҳаи Сурхон билкул номвожаҳои субстрати забонҳои бохтарӣ ва суғдӣ буда, баъдан аз забони тоҷикӣ маншаъ мегиранд. Топонимҳои қадимаи туркӣ дар Осиёи Миёна аз асрҳои XI-и мелодӣ пайдо шудан гирифтанд, аммо ҷойномҳои туркӣ-узбекӣ бошанд, дар нимаҳои дуҷуми асри XIII ва асрҳои XIV-XV дар ин паҳноӣ, аслан, ориёинишин пайдо мешаванд.

Тибқи сарчашмаҳои таърихӣ ва ҷуғрофӣ воҳаи Сурхон чун таркиби ҷудонашавандаи воҳаи Ҳисор аз замонҳои хеле қадим бо номҳои Чағониён, Чағонрӯд ва дар навишти арабӣ Сағониён ёд шуда, ҳоло унвони вилояти Сурхондарёро дорад. Воҳаи Ҳисор, ки воҳаи Сурхондарё низ дар таркиби ин водӣ шомил буд, дар осори ҷинӣ бо

унвони «Суман» ва дар маъхазҳои арабиву тоҷикӣ ҳамчун «Шумон» зикр шудааст. «Дар забони авестой вожаи «Шумон» дар шакли «шиман» истифода шуда, маънои «нишастгоҳи баланд»-ро ифода мекунад. Дар забони суғдии нав (яғнобӣ) низ то имрӯз ин вожаҳои авестой бо ҳамин шаклу маънои луғавӣ истифода мешаванд: яғн. (суғдии нав) šī-боло, баландӣ, men // maun => mān - деҳ, деҳа, бошишгоҳ, сукунатгоҳ. Муаллифи «Худуд-ул-олам» онро «кохи борақӯх» маънидод намудааст» [Худуд-ул-олам 2008, 69].

Мулки Ҳисор таърихан дар сари роҳи яке аз шохаҳои муҳимми Роҳи бузурги абрешим мавқеъ дошта, муаррихон ва бостоншиносон ба ин назаранд, ки Шумон бо Хитой ва Ҳиндустон дар Шарқ ва бо Мисру Византия дар Ғарб робитаҳои хуби тичоратӣ доштааст. Сарчашмаи муътабаре, ки масъалаи гузариши роҳҳои тичоратиро ба воситаи воҳаи Ҳисор зикр кардааст, асари Птоломей «Дастурҳои ҷуғрофӣ» аст, ки ханӯз соли 177-уми мелодӣ навишта шудааст. Дар он асар, аз ҷумла доир ба Шумон, чунин ибрози назар шудааст: «Шумон шаҳри нодири меъморӣ ва фарҳангӣ низ ба ҳисоб рафта, аз рӯйи нақшаи шаҳрсозӣ дар даврони гузашта дар минтақа беҳамто будааст» [Пянков 1991, 10].

Воҳаи Ҳисор (Чағонрӯди таърихӣ низ ба ҳамин сарзамин дохил буд.- Т.М.) яке аз сарзаминҳои бостонию куҳанбунёд махсуб ёфта, дар қисмати шарқу ғарби давлати Бохтари бостонӣ воқеъ буда, ҳоло дар ҳудуди шимолу ғарбии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ҷанубии Ҷумҳурии Узбекистон мавқеъ дорад. Ҳудуди таърихию бостонии ин сарзаминро имрӯз бо унвони воҳаи Ҳисор зикр мекунанд, ки дар ҳудуди ин сарзамин деҳаву деҳкадаҳои зебову хушманзар ва шаҳру шаҳракҳои куҳану бостонии ободу зебои зерин ҷойгиранд, ки номи чанде аз онҳоро ин ҷо зикр мекунем: Бибиширин, Бойсун, Бурс, Дарбанд, Қурғонча, Паҷоб, Пасисурхӣ, Сайроб, Сурхоб, Чакчак (номи деҳаву деҳкадаҳо дар ҳудуди ноҳияи Бойсун), Дашти Набот, Дарай Нихон, Даҳана, Деҳнав, Сина (номи деҳаву деҳкадаҳо дар ҳудуди ноҳияи Деҳнав), Душанбе, Қараток/Қаратоғ, Регар, Чангоб (номи мавзеъҳо дар ҳудуди

Тоҷикистони соҳибистиклол), Сариосиёб, Тупаланг/Туфаланг, Узун, Хонақоҳ, Хондиза, Хуфар, Шарғун (номи мавзеъҳо дар ҳудуди ноҳияҳои Сариосиёб ва Узун), Тирмиз, Шеробод, Заркамар (Олтинсой) ва ғ. Бояд гуфт, ки аксари ин ҷойномҳо дорои таърихи куҳананд. Инчунин, аз ҳудуди воҳаи Сурхон рӯдҳои калонтарини воҳаи Ҳисор, чун Кофарниҳон, Хонақоҳ, Сурхон, Туфаланг, Лучоб, Варзоб ва шохобҳои зиёди ин дарё ҷорӣ мегарданд.

Умуман, воҳаи Сурхон дар анбуҳи қаторкӯҳи Ҳисору Боботоғ, ки воқеъ дар ҳудуди водии Ҳисоранд, ҷойгир гардидааст. Оғозгоҳи водии Ҳисор мавзеъҳои Обигарму Файзобод ва интиҳояш – шаҳри Тирмизи вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон аст. Аз ин ҷост, ки мо дар ин боб доир ба манбаъҳои хаттиё, ки дар онҳо роҷеъ ба воҳаи Сурхон нигоштае оварда шудааст, маълумот медиҳем. Маълумоти овардаи мо вобаста ба муҳтавоёшон фарогири осори илмии таърихӣ, ҷуғрофӣ, динӣ ва луғату фарҳангоянд, ки дар поён доир ба ҳар яки ин бахш маълумоти алоҳида оварда мешаванд.

1.1. Баррасии номвожаҳои ҷуғрофии воҳа дар осори илмӣ

Сурхон чун воҳа ва чун ҷузъи ҷуғрофии воҳаи Ҳисор дар осори таърихӣ, ҷуғрофӣ ва адабию бадеӣ бо номи Чағонрӯд, Чағониён, Сахонрӯд, Сурхон зикр мегардад. Осори илмии номбурдари низ дар навбати худ ба асарҳои илмии таърихӣ, ҷуғрофӣ ва адабӣ ҷудо намудан мумкин аст. Ин осорро низ вобаста ба муҳтавоёшон ва замону маконашон ба гурӯҳҳои қадима, асрҳои миёнагӣ ва даврони нав дастабандӣ кардан мумкин аст.

Асарҳои таърихӣ ва ҷуғрофии қадим. Маълумоти нахустинро дар бораи воҳаи Сурхон аз катибаҳои қадими мансуб ба замони Ҳахоманишиён, осори адабиву таърихӣ даврони Сосониён ва мансуб ба забонҳои суғдиву бохтарӣ пайдо кардан мумкин аст. Дар катибаҳои меҳии забони порсии бостон роҷеъ ба давлатдории шоҳони ҳахоманишӣ, кишваркушоии онҳо ва марзи таърихӣ ин сулолаи

таърихӣ маълумоти назаррас дида мешавад. Аз ҷумла, дар сатри шашуми катибаи хатти меҳии Дороюш ё катибаи Бесутун (Бағистон) доир ба ҳудуди таърихӣ давлатдории Ҳахоманишиён маълумоти зерин оварда шудааст: «Satiy Dārayavahuš xšayaθiya imā dahyava tya manā patiyaiša vašnā Ahuramazdaha adamšam xšayaθiya aham, Parsa, Huvja, Bābiruš, Asura, Arabāya, Mudrāya tyaiy drayahya Sparda, Yauna, Māda, Armina, Katpatuka, Parsava, Zranka, Haraiva, Huvarazmiy, Bāktriš, Suguda, Gandara, Saka, Sataguš, Harahutiš, Maka fraharvam dahyava XXIII» (Меғӯяд Дорошоҳ: ин кишварҳо, ки ба ман тобеъ шуданд, бо хоҳиши Ахурамазда ман – шон шоҳ будам: Порс, Суза, Бобул, Сурия, Арабистон, Миср, онҳое, ки дар он тарафи дарё, чун Спарда, Юнон, Мод, Арманистон, Каппадокия, Парфия, Зарангистон, Ҳирот, Хоразм, Балх, Суғд, Гандара, Сакастон, Сатагедия, Хузистон, Макка-ҷамъ кишварҳо 23)» [Каримов 1986, С.30-31]. Инчунин, дар асари муаррихи юнонии асри V пеш аз мелод «Таърихи Ҳеродот» низ маълумот дар бораи қавмҳои ориёитабор, чун сакоиҳо, бохтариҳо, суғдиҳо, хоразмиҳо ва монанди инҳо пайдо намудан мумкин аст, ки дар ин бобат таърихшиноси Русия И. В. Пянков чунин ибрази андеша мекунад: «Дар катибаҳои хатти меҳии мутааллиқи шоҳони Ҳахоманишӣ ва дар асари «Таърихи Ҳеродот»-и таърихшиноси юнонии қарни V қабл аз мелод оид ба марзҳои қадими Осиёи Марказӣ маълумот пайдо намудан мумкин аст, инчунин, маълумоти муфиду ҷолибро дар навиштаҳои сайёҳони араб, чун Ал-Макдисӣ, Ибни Ҳавқал, Ал-Истаҳрӣ ва дар нигоштаҳои таърихшигори ҷуғрофиядонон, яъне аз «Таърихи Байҳақӣ», «Таърихи Табарӣ», «Таърихи Бухоро»-и Муҳаммад Наршахӣ, «Таърихи Систон», «Аҷоиб-ул-булдон», «Худуд-ул-олам», «Форснома»-и Ибни Балхӣ ва ҷанде дигарон пайдо намудан мумкин аст» [Пянков 1991, 4]. Осори мансуб ба муаррихони бостонро низ метавон ба чунин гурӯҳҳо тасниф кард:

- а) осори давраи қадим;
- б) давраи нав.

Ба гурӯҳи осори давраи қадим, аз ҷумла, осори хаттии Ҳахоманишӣ, осори парфиянӣ, бохтарӣ, суғдӣ ва сакоӣ-хутанӣ, осори пахлави, инчунин таълифоти маррихону ҷуғрофидонони Чину Рум ва Араб таълифнамударо мансуб доништан мувофиқи мақсад аст, ки мувофиқи сарчашмаҳои мансуб ба ин гурӯҳ воҳаи Сурхонро сарзамини қадим доништаанд ва роҷеъ ба ин водӣ маълумоти диққатҷалбкунандаро дар навиштаҳояшон зикр кардаанд. Аз ҷумла, доир ба ин сарчашмаҳои қадим муаррих И.В.Пянков чунин менигорад: «Мо маълумотро метавонем аз нигоштаҳои таърихнигорону сайёҳони Чину Рум, чун Ктесий, Ариан, Куртсий, Руф, Птоломей, Арасту, Сюан-Сзан, Хой Чао ва сайёҳони араб Ибни Ҳавқал, Ал-Макдисӣ, Ал-Истахрӣ, Ал-Ёқутӣ ва амсоли инҳо пайдо намоем» [Пянков 1991, 5]. Аз рӯйи ин нигошта натиҷагирӣ намудан мумкин аст, ки асарҳои таълифнамудаи муаррихону ҷуғрофиядонони бостонӣ аз аҳамияти махсуси илмӣ ори набуда, аз он нигоштаҳо муҳаққиқон имрӯз низ метавонанд баҳрабардорӣ намоянд. Зеро дар таълифоти онҳо маълумотҳои тоза ва нав ба нави муътамад доир ба таърихи кишварамон оварда шудаанд. Аз ҷумла, муаррихи Юнони Қадим Ариан, ки дар лашкаркашиҳои Искандари Мақдунӣ [329-327 пеш аз мелод] ба сарзамини Суғду Бохтар (Осиёи Миёнаи имрӯз - Т.М.) ҳамроҳӣ дошт, дар бобати ҷангу забткориҳои ин сарлашкар чунин ибрози андеша кардааст: «Искандар баъд аз гузаронидани зимистон дар ноҳияи Навтак кори суғдҳоро карда, ба пеши паретакҳо, пеш аз ҳама ба деҳаи Ҳорион ҳаракат мекунад... Авваларо дар ноҳияи Дерсент (эҳтимол Дарбанди ҳозира – Т.М.) дар кӯҳҳои Бойсунтов ва дуюмиро дар ноҳияи Пули Сангини Вахш ҷойгир мекунанд... Тайёрӣ ба ҳамлаи душвор ба маконе анҷом ёфт, ки он ҷо харсанги бисёр мавҷуд аст, Ҳорион таслим шуда ва ҳатто ба мақдунӣҳо озуқа ёрӣ дод...» [Пянков 1991, 29]. Аз маълумоти зерини Ариан ба осонӣ фаҳмидан мумкин аст, ки қадами номубораки Искандари Мақдунӣ ба воҳаи Сурхон низ расида будааст ва зикри номи топоними ин воҳа дар шакли Бойсунтов гувоҳи он аст. Гузашта аз ин, «дар нигоштаҳои муаррихони Юнони Қадим берун аз

Бойсунтов ва Навтак инчунин номи чандин маҳалу мавзеъҳои воҳаи Ҳисор, чун Сурхон, Дари Оҳанин, Дарбанд, Сайроб, дараи Бузғолаҳона, Дарбанддарё, Суниҷ зикр гардидаанд» [Пянков 1991, 50]. Ба навиштаи муҳаққиқ И.В. Пянков рӯшанӣ мебояд андохт, ки дар аҳди Искандар тамоми марзҳои Осиёи Марказӣ ориёинишин буданд ва кӯҳҳои Сурхони қадим «Бойсунтов» ном надошта, балки қаторкӯҳҳои Суниҷ (Бойсуни имрӯз) ном дошт, аз воҳаи суғдии suniç – баландихо, серкӯҳа, кӯҳистон, фарозиҳо, макони кӯҳтеғҳо. Навиштаҳои зерин бар он шаҳодат медиҳанд, ки, дар аҳди бостон воҳаи Сурхон, воқеан, як ҷузъи сарзамини Бохтар ободу зебо доништа мешудааст ва диққати лашкаркаши ҷаҳонӣ – Искандари Мақдуниро ба худ низ ҷалб кардааст ва ӯ лашкари зиёди худро барои тасарруфи ин воҳаи афсонавӣ сафарбар карда, «дар соли 329 пеш аз мелод бо неруи бузурги сипоҳони худ ин маконро ба ихтиёри худ дохил карда, пасон ба тасарруфи ноҳияҳои дигари Бохтар оғоз кардааст» [Пянков 1991, 48-50]. Оид ба лашкаркашиҳои Искандари мақдунӣ ғаддору ҳарис (Александр Македонский) донишманди бузурги англис Мерри Бойс чунин менигорад: «...дар яке аз порчаҳои хатти қадимаи забони суғдӣ номи Искандари Мақдунӣ (Александр Македонский) дар қатори гунаҳкорони бадтарини таърихи башарият ҷой дода шудааст... Дар мутуни паҳлавиӣ Зардуштӣ Искандарро лаънат карда, ӯро «Искандари гучастаг (нафратангез, иблис)» номидаанд, ки қадамаш ба Ориёна хазон овард» [Бойс 1988, 80]. Аз рӯйи навиштаҳои муҳаққиқон (ки Шераки Ориён онро дар мақолаи хеш дар «Мароми пойтахт», № 12, с.8, 31. 03. 2021 меорад): «Искандари Мақдунӣ зишттарин яғмогари рақами 1-и таърих аст, ки ҳангоми забткориҳои давлати Порс зиёда аз 4500 тонна тиллоро ба яғмо бурд» [Шераки Ориён 2021, 8].

Бар хилофи Искандар тамоми шохону шаҳаншоҳони ориёитабор, мисли Куруши Кабир, Дороюши I, Ардашери I, Кайхусрав, Фаридун, Хусрави Парвиз, Анӯшервон, Спитамен, Деваштич, Исмоили Сомонӣ ва ғайра ҳама кишваркушою боадолат, фарҳангпарвар ва шаҳрсозу

тамаддунофар буданд, чунки ин аз хислатҳои азалии нажоди асилзодаи онон буд. Бояд гуфт, ки дар таълифоти таърихнигорони Юнони бостон асми мавзеъ ва ҷойномҳои Мовароуннаҳр ё Осиёи Миёна бештар дар шакл ё ифодаи юнонӣ зикр гардидаанд. Барои мисол ҷойномҳои марбут ба мавзеъҳои об ва ҷойи зисти одамонро ба таври зерин меорем: «Номи дарёҳои Омударё (Оксус), Сирдарё (Танаис, Рокс), Зарафшон (Политимент), Панҷ (Кокчи), номи шаҳри Хучанд (Александрия), Истаравшан (Киропол) ва амсоли инҳоро дидан мумкин аст, ки дар таърихномаҳои бостонии юнонӣ дар шакли юнонӣ омадаанд» [Пянков 1991, 60-65].

Дар маҷмӯъ, маводи манбаъҳои хатти қадима ва асрҳои миёнаро бо назардошти фарогирии ҳодисаву воқеаҳои таърихияшон ва ҷиҳатҳои ҷуғрофияшон ба гурӯҳҳои зерин дастабандӣ кардан мувофиқи матлаб аст:

- а) осори ба таърихи умумии мардуми Осиёи Миёна бахшидашуда;
- б) осори ба таърихи маҳали алоҳида бахшидашуда.

Ба гурӯҳи аввали манбаъҳо осори беши таърихӣ мутааллиқ буда, «Таърих-ул-расул-ва-л-мулук» («Таърихи пайғамбарону шоҳон») яке аз онҳост ва ба таърихи пайғамбарон бахшида шудааст. Муаллифи асари мазкур муаррихи арабзабони эронӣ Табарӣ (839-923) маҳсуб ёфта, воқеаҳо ва ҳодисаҳои даврони худро тасвир кардааст. Ин асарро Балъамӣ Абуалӣ Муҳаммад аз лафзи арабӣ ба забони порсии дари тоҷикӣ мутарҷимиву мухтасар карда, дар чор ҷилд ба таърих расонидааст [Неъматов 1989, с. 10]. Асари Гардезӣ бо унвони «Зайн-ул-ахбор» низ аз манбаъҳои муҳим доир ба таърихи Хуросони замони Таҳориён, Сафҳориён ва Сомониён маҳсуб меёбад ва оид ба таърихи умумии асри XI кишварҳои Мовароуннаҳр ва Хуросон маълумот медиҳад.

Осори ҷуғрофии ба арабӣ таълифёфта ба гурӯҳи дувуми манбаъҳо дохил кардан мумкин аст.

Дар ин осори ҷуғрофии ба арабӣ таълифёфта маълумоти ҷашмрасу боъътимод ба ҷуғрофияи табиӣ музофоту навоҳии Мовароуннаҳру

Хуросон, ҷойгиршавии шаҳрҳо ва маҳаллаҳои сернуфуз, роҳҳои масофаи тулони- дошта, вазъи истехсолоти бадастовардаи хунармандон, кишоварзон, истихроҷи маъдан, тиҷорат қайд гардида, ҳамчунин, навиҳои зиёде дар маҳалҳои гуногун истехсолгардидаи мол, сарватҳои зеризаминӣ номбар шудаанд.

«Осори Абузайди Балхӣ (тақрибан солҳои 849/850-934 таълиф гардидааст), Ибни Фақеҳ (тақрибан дар охири асри IX – аввали асри X таълиф ёфтааст), Ибни Ҳавқал, Қудам (тақрибан дар нимаи якуми асри X таълиф гардидааст), Ибни Русто (тақрибан дар нимаи якуми асри X таълиф ёфтааст) ва Масъудӣ (тақрибан асри X), Истаҳрӣ (тақрибан асри X), Муқаддасӣ (тақрибан асри X), Яъқубӣ (тақрибан аввали асри IX) ва монанди инҳоро метавон дохил кард, ки ин осор ба забонҳои тоҷикӣ ва арабӣ навишта шуда, то кунун ҳамчун сарчашмаи боэътимоди таърихӣ-ҷуғрофӣ доништа мешаванд ва ҷиҳати баррасии таърихи гузаштаи Мовароуннаҳру Хуросон ва паҳлуҳои ҷуғрофии он маводи фаровон дода метавонанд» [Неъматов 1989, 12].

Нигоштаю таълифоти сайёҳону мустафриқони Русияи асри XIX В. Безобразов, И. Бекчурин, В. В. Григорев, П. Е. Кузнецов ва чанде дигаронро ба гурӯҳи савуми маъхазҳо дохил кардан мувофиқи матлаб хоҳад буд. Дар таълифоти эшон доир ба ҳудуди таърихии воҳаи Сурхон, мансубияти рустову деҳаҳои атрофи он ва, ҳамчунин, оид ба вижаҳои ҷуғрофии сарзамини мазкур маълумоти диққатҷалбкунанда оварда шудааст.

Гуфтан бамаврид аст, ки андешаҳои ҷолиби баённамудаи муаррихону ҷуғрофидонон ва сайёҳони Руму Чин, Аҷаму Араб ба мавзӯҳои Мовароуннаҳру Хуросон ва ноҳияҳои он дар таълифоту таҳқиқоти олимону муаррихон ва бостоншиносони собиқ шуравӣ, чун В.В.Бартолд, С. Айнӣ, Б. Ғафуров, С. К.Кабинов, В. А. Лившиц, М.М. Абрамов, М.С. Андреев, О. И. Смирнова, Н. Неъматов, К.Пянков ва монанди инҳо мавриди омӯзишу баррасӣ қарор гирифтаанд. Аз ҷумла, муҳаққиқ В.В. Бартолд доир ба сарзамини Сурхон чунин маълумотро

дар таълифоти худ овардааст: «Вилояти Сағониёни асримиёнагӣ воқеъ дар канори дарёи Сурхон буда, аз ҳамворзамин ва кӯхистон иборат буд. Мувофиқи навиштаи Ал-Мақдисӣ дар ин вилоят сарватмандҳои зиёд ва қариб 16 ҳазор нафар аҳоли зиндагӣ дошт, ки дар ҳолати ҷанг аз ин миқдор қариб 10 ҳазор нафар ба по мехестанд» [Бартолд 1964, 283].

Ё доир ба воҳаи Ҳисор, ки воҳаи Сурхон ҷузъи он аст, аз навиштаи эшон чунин маълумотро ба даст овардан мумкин аст.

Чунончи, муаррихи асри XV-и тоҷик Мирхонд дар асараш «Равзат-ус-сафо» оид ба тавсифи қалъаи Ҳисор чунин навиштааст: «Алҳақ ин ҳисорест, ки дар рифъату (баландӣ) ҳасанат (зебӣ) шабеҳи қалъаи Хайбару Сади Сикандар ва хандақи амиқаш ба сони арсаи ҳиммати арбоби аризу паҳновар буд» [Бартолд 1964, 10].

Тавсифи муаллифи «Ҳафт иқлим» Амин ибни Аҳмад Ар-Розӣ ибни Хоҷа Муҳаммади Мирзо (асри XVI) нисбат ба ин сарзамин чунин аст: «Чағониён кӯхистонест назиху ботароват...Ва дорулмулкаш Ҳисори Шодмон аст» [Бартолд 1954, 74].

Муаррихи асри XVII аҳли Балх Маҳмуд ибни Валӣ дар асари «Баҳрул-асрор» [дар боби «Сағониён»] Қалъаи Деҳинавро, ки дар ин аср «Қалъаи Афросиёб» низ мегуфтанд, тасвир карда, навиштааст, ки қалъа чунон баланд будааст, ки на одамон, балки онро девону чиниён бунёд кардаанд: «Ва он ҳисорест, ки дар ғояти ихком ва истехком бар фарози баланди оӣ ва дар баъзе осор чунон ба вузуҳ мепаївандад, ки он баландӣ... аз сабонии девону чиниён хоҳад буд» [Бартолд 1964, 411-412].

Аз рӯйи маълумоти В. В. Бартолд мавзеи поёнии дарёи Сурхон – Тирмиз ва Чармангон нисбат ба Чағониён дар масофаи якрӯза роҳ ё на камтар аз 6 фарсах воқеъ буда, ба Чағониён дахл надошт. Ин мавзеъ дар зери тобеияти ҳокими махсус Тирмизшоҳ қарор дошт. Худуди он аз Чағониён ҷудо карда шуда буд. Вале минбаъд, хусусан, дар асри X, дар аҳди Сомониён ин вилоят ба мисли вилоятҳои Шумон ва Ҳорун (Аҳорун – Душанбеи кунунӣ), ки дар шарқии Чағониён воқеъ буд, ба амири Чағониён тобеъ карда шуданд. Ҳаёти иҷтимоию фарҳангӣ дар Чағониён

чун дигар минтақаҳои кӯҳии болооби Сурхандарё нисбат ба Бухоро ва Самарканд тафовут дошта, он асосан дар зерӣ таъсири Балх буд. «То асри III Ҷағонӣ дар ҳаёти давлати Кушониён, минбаъд то нимаи якуми асри VI дар ҳаёти давлати Ҷайтолиён қарор дошта, тақрибан, охири асри VI Ҷағонӣ ба туркҳо тобеъ гардид ва дар аввали асри VIII он ба тасарруфи арабҳо гузашт» [Бартолд 1964, 63].

Мувофиқи иттилоии сайёҳи чинӣ Сюан Цзан (тақрибан соли 630) «пеш аз ҳуҷуми арабҳо ба Мовароуннаҳр дар ин ҷо асосан дини буддоӣ ҳукмрон буд. Дар он замон дар Ҷағонӣ то 500 даӣр мавҷуд буд, аммо теъдоди роҳибон зиёд набудааст» [Бартолд 1964, 557]. Бо вучуди он, дар адабиёти таърихӣ, доир ба Ҷағонӣ ақидаи дигар низ мавҷуд аст. Чуноне академик В. В. Бартолд зикр намудааст, ки «дар соли 705 Ҷағонӣ бояд ба Қутайба ибни Муслим тобеъ мегардид, аммо баъзе далелҳо мавҷуданд, ки ин ақидаро рад менамояд. Аз рӯи ахбори баъзе манбаъҳо дар соли 737 Ҷағонхудо ба сифати иттифоқии арабҳо амал кардааст» [Бартолд 1964, 558].

Тазаккури он ҷоиз аст, ки доир ба таърихи иҷтимоӣ фарҳангии Ҳисор то асри X санаду далелҳои ниҳоят камшумор аст. Аз рӯи ахбори маъхазҳои таърихӣ «яке аз умарои машҳури ин хонадон Аҳмад (Абу Алӣ) бини Абӯбакр Муҳаммад ба шумор мерафт. Шаҳри Ҷағонӣ дар он замон нисбат ба Тирмиз калон буд. Дар майдони бозор масҷиди боҳашамате бо сутунҳо аз ғишти пухта бунёд ёфта, диққати бинандаро ба сӯи худ ҷалб менамуд. Хусусан, дар асри XII мадрасаи Ҷағонӣ яке аз иншооти зебо ва машҳур ба ҳисоб мерафт» [Бартолд 1964, 558-559].

Сомонӣ барои васеъ кардани ҳудуди давлат ва мустаҳкам намудани мавқеи худ борҳо ба Ҷағонӣ Шумон лашкар кашидаанд. Ҳокими Шумону Ҷағонӣ Абуалии Ҷағонӣ будааст. «Ин ҳоким аз сулолаи маъруфи он асрҳо Оли Муҳтоҷ буд. Падари Абуалӣ Абубакр Муҳаммад ибни Муҳтоҷ дар қатори лашкаркашони амири Сомонӣ Аҳмад ибни Исмоил хизмат карда, аз тарафи амири баъдинаи сомонӣ Наср ибни Аҳмад волии Хуросон таъин карда мешавад. Пас аз вафоти ӯ

писараш Абуалӣ, ки подшоҳи Чағониён буд, ба ҷойи падар таъин мегардад. Пас аз сари Наср писари ӯ Нух ибни Наср муносибати худро бо Абуалӣ бад карда, ба муқобили худ бармехезонад» [Бартолд 26, 34]. Абуалӣ ба Чағониён баргашта, чанд муддат бо ӯ дар низоъ мешавад. Ниҳоят соли 949 ба қавли муаллифи «Зайн-ул-ахбор» Абусаиди Гардезӣ «дар Шумон сулҳи байни Сомониён ва Абуалӣ ибни Муҳаммади Муҳтоҷӣ баста мешавад ва Шумону Чағониён ба ҳайси мулкҳои ниммустақил ба ҳайати давлати Сомониён дохил мешаванд» [Бартолд 1964, 38-39]. Инчунин, академик В. В. Бартолд доир ба таърихи сиёсии Чағониён дар асрҳои XI-XV низ маълумоти муфасссал додааст. Бинобар ахбори ӯ «дар нимаи аввали асри XI ҳокимони Чағониён маҷбур шуданд, ки ҳокимияти Ғазнавиёноро эътироф намоянд. Пас аз ин дар соли 1059 бо созишномаи сулҳ Балх ба Салҷуқиён пурра тобеъ шуд. Дар соли 1064 дар вилояти Чағониён ва Хатлон шуриш ба амал омад, ки он аз ҷониби Алп-Арслон фурӯ нишонда шуд. Дар маъхазҳои таърихӣ, дар асри XII Чағониён гоҳе ҳамчун мулки хонҳои Самарқанд ва гоҳе чун ҷузъи давлати Ғуриён – Бомиён зикр гардидааст» [Бартолд 1964, 559]. Аз давраи истилои муғул Чағониён рӯ ба таназзул ниҳод. Ҷанбаҳои маданияти модии Чағониён дар асрҳои миёна мавриди таҳқиқу баррасӣ қарор наёфтааст. «Дар маъхазҳои таърихӣ Ҳисор бори нахуст бо номи Шумон ва аз асри XVI ҳамчун Ҳисори Шодмон зикр шудааст» [Бартолд 1964, 397]. Муаллифи «Худуд-ул-олам» роҷеъ ба мавзеи Шумон маълумоти ҷолибро дар чанд ҷойи асар меорад, ки нигоштаи поён намунае аз он аст: «Шумон, ки маъмулан бо Аҳорун як ҷо зикр шудааст, маркази бузурге буд ва, ба эҳтимоли қавӣ, шомили ҳавзаи Кофарниҳон ё қисмати улёи он мебошад. Шаҳри Шумон канори минтақаи Душанбе воқеъ шудааст. Гардезӣ аз Чағониён то Шумон 12 фарсах мешуморад. Шояд ин ҷода аз роҳи кутох бошад» [Бартолд 1964, 164].

Дар манбаъҳои қадим низ доир ба сарзамини Сурхон, ки дар гузашта бо номи Чағониён ёд мешуданд, санаду далелҳо кам нестанд. Чунончи, дар асари ҷуғрофии «Худуд-ул-олам» оид ба ин сарзамин

маълумоти чашмрасе оварда шудааст: «Чағониён шахрест бузург ва барокӯх ниҳода ва қасабаи ин ноҳият аст. Чойи бо обҳои равон ва ҳавои хуш ва мардумони дарвеш» [Худуд-ул-олам 2008, 70]. Ё дар ҳамин асар роҷеъ ба шаҳри Шумон чунин маълумотро меҳонем: «Ва гурӯҳе мардумонанд, ки эшонро «кумичиён» хонанд ва андар худуди Хуталон ва Чағониён нишастаанд. Мардумонеанд диловар ва ҷангӣ ва дуздпеша. Ва хостаи эшон гӯспанд аст ва барда. Ва эшонро деҳҳо ва рустоҳои бисёр аст ва ҳеҷ шаҳр нест. Ва аммо он-к андар худуди Чағониёнанд, миёни Шумон ва Бишқирд ноҳиятест, ки онро Сайлокон хонанд, он ҷо бошанд» [Худуд-ул-олам 2008, 70].

Яке аз муҳаққиқони таърихи Ҳисори Шодмон, бостоншинос Ю. Якубов пиромуни Шумон маълумот дода, зикр кардааст, ки «дар аҳди Кушониён маркази Шумон шаҳри Ҳамоварон ба ҳисоб мерафт, ки масоҳати он тақрибан 350 гектарро дарбар мегирифт» [Якубов 1997, 164]. Дар асрҳои IX-X Шумон дар ҳаёти давлати Сомониён дохил мешуд, ки «дар ин давра ҳаёти иқтисодию иҷтимоӣ ва фарҳангӣ ривочу раванг ёфтанд. Шаҳрҳои асосии Шумон – Ҳамоварон, Шумон, Аҳорун, Регар [Пасокӯх], Зинур ва Сиём ба шумор мерафтанд» [Худуд-ул-олам 2008, 69]. Дар ин давра дини ислом дини асосии мардуми Шумон ба ҳисоб мерафт.

Мавзеи Ҳисори Шодмон ё Ҳисор чун ифодагари мафҳум ё номи таърихӣ дар «Темурнома» низ қайд гардидааст. Қайд кардан зарур аст, ки Ҳисор дар замони Темуриён ва Шайбониён ҳамчун қалъаи мустаҳкам ва қароргоҳи ҳокимони мустақил аҳамияти худро нигоҳ дошта тавонист. Дар ин давра дар ин мулк баъзе пешравиҳо ба амал омадаанд. В. В. Бартолд дар мақолаи «Ҳисор»-и худ пиромуни мавзеи чойгиршавии Шумон истинод намуда, қайд намудааст, ки «он дар мавзеи шаҳрчаи Ҳисор, ки дар ҷанубии Қалъаи Ҳисор воқеъ буд, чойгир шудааст» [Бартолд 1964, 348]. Вале тибқи назари Е. А. Давидович ва А. М. Мухторов «Шумон дар чойи Ҳисори имрӯза ё шарқтари он, ё ки дар наздикиҳои Қалъаи Ҳисор ва ба назари М. М. Дяконов дар чойи Душанбеи ҳозира мавқеъ доштааст» [Бартолд 1964, 7].

Дар марҳилаҳои гуногун яке аз шоҳҳои роҳҳои бузурги Абрешим аз минтақаи Ҳисор мегузаштааст. Ҳатто дар давраи ҳукмронии сулолаи Манғи- тиён танҳо ҳокиме, ки ба ҷуз Амири Бухоро ҳаққи судури ҳукми қатл дошт, ҳамон мири Ҳисор будааст. «Мулки Ҳисор гоҳе аз авҷот маркази вилоят, гоҳе ҳам макони мирнишин, гоҳе мустақилу гоҳе ниммустақил ва гоҳе бо номи «Нондони Бухорои Шарқӣ» шухрат дошта, ҳудуди он аз Дарбанди лаби Сурхон то Дарбанди Файзободро дар бар мегирифта ва гоҳе ҳам бекигарии Дарвозу Балҷувон, Кӯлобу Қубодиён дар зери тасарруфи он қарор доштаанд» [Неъматов 1989, 78].

Воҳаи Сурхон чун ҷузъи воҳаи Ҳисор дар тули асрҳо яке аз марказҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ ба шумор мерафт, ки дар ин бобат Сарвари кишварамон Эмомалӣ Раҳмон дар суханронияшон ба муносибати чашни 3000-солагии шаҳри Ҳисор хеле хуб қайд кардаанд: «Ҳисор таърихи зиёда аз сеҳазорсоларо доро буда, ҷузъи муҳимтарини таърихи пурғановати халқамон ва далели раднопазири яке аз миллатҳои қадимтарини ҷаҳон будани тоҷикон мебошад» [Эмомалӣ Раҳмон 2017, 63].

Мувофиқи маълумоти сарчашмаҳо «Дар замони давлатдорӣ Кушониён дар ҳудуди сарзамини Бохтар, ки Сурхон низ дар ҳудуди ин сарзамин буд, шаҳрсозӣ хеле дар авҷ будааст. Аз ин ҷост, ки дар ин ҳудуд беш аз 150 адад шаҳраку шаҳр бунёд гардида будааст, ки ин гувоҳи бар он мекунад, ки ин сарзамин аз нигоҳи иҷтимоӣ ва иқтисодӣ хеле пеш рафта будааст. Яке аз ин шаҳрҳо шаҳри Тармита (Тирмиз) аст, ки дар қанори дарёи Окс (Ому) воқеъ будааст ва шаҳри дигар Ҷағониён аст, ки дар ҳудуди Дилварзинтеппа ва миёнаоби дарёи феълии Сурхон воқеъ будааст» [Пянков 1991, 10]. Аз бозёфтҳои таърихӣ маълум мегардад, ки «Ҷағониён ва Ҳисор дар даврони давлатдорӣ Ҳахоманишиҳо, Селевкиҳо, Юнону Бохтариҳо, Кушониён, Ашкониён ва Сосониён мулки обод буда, қалъаи он ҳамчун такаюҳи ҳокимони давра ғимоятгари мардум хизмат мекардааст» [Пянков 1991, 11]. Шарқшиносони рус ва муҳаққиқони хориҷии асри XX таърихи Ҳисорро дар асарҳояшон

мавриди омӯзиш қарор додаанд. Аз ҷумла, асарҳои А. Вамбери «Путешествие по Средней Азии», Стеткевич «Бассейн Каратагдарьи», Лилентал «Гиссарское Кабадианское бекство 1889 г.», Д.Н.Логофет «Бухарское ханство под русским протекторатом», «В горах и равнинах Бухары: Очерки Средней Азии», Руи Гонзалес де Клавихо «Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406 гг.)», Н. Маев «Очерки Гиссарского края. Материалы для статистики Туркестанского края», Л.Н. Соболев «Заметки о Гиссарских владениях и о среднем течении Сурхандарьи», А.П. Колпаков «Из недавнего прошлого Кабадиана», Н.А. Вендерский «Гиссарское бекство», Р.Ю. Рожевиц «Поездка в Южную и среднюю Бухару в 1906 г.», В.Н. Липский «Горная Бухара», Б.Н. Литвинов «Через Бухару на Памир», Г.Андреев «В Гиссаре», В.В. Бартолд «Чағониён» ва «Ҳисор», Е.А. Давидович, А.Мухторов «Страницы истории Гиссара», Н.Н. Ершов «Каратаг и его ремесла», Е.К.Мейендорф «Путешествие из Оренбурга в Бухару», А. А. Сёменов «Нарубеже Афганистана. В благородном Гиссаре», «По границам Бухары и Афганистана» ва чанде дигарон ба ин мавзӯ бахшида шудаанд [Шарофиддинов 2006, 118-125].

Тавсифи муаллифи «Ҳафт иқлим» Амин ибни Аҳмад Ар-Розӣ ибни Хоҷа Муҳаммади Мирзо (асри XVI) доир ба воҳаи Ҳисор ва музофоти он, аз ҷумла доир ба воҳаи Сурхон, чунин аст: «Ҳисор кӯхистонест назиху ботароват...Ва дорулмулкаш Ҳисори Шодмон аст» [Бартолд 1964, 194].

Академик В.В.Бартолд доир ба Ҳисори Шодмон бевосита мақолаҳои зиёде таҳти номи «Чағониён», «Ҳисор» ва амсоли инҳо иншо намуда, ҷанбаҳои гуногуни мулки зархезу ободро ба тариқи васеъ ба қалам додааст. Вай пиromуни Ҳисори Шодмон дар аҳди қадим, асрҳои миёна ва давраи наву навин сухан ронда, нишон медиҳад, ки «сарзамин бо номи Чағониён машҳур буда, маркази худро дошт ва дар ин минтақа ҳаёти иқтисодию иҷтимоӣ ва фарҳангӣ ривочу раванқ ёфта будааст» [Бартолд 1964, 4]. Ба қавли муҳаққиқ В. Пянков «Чағониён дар навишти

арабӣ Сағониён номида шуда, он вилоятест, ки дар болооби Сурхон чойгир буда, қисми ғарбии воҳаи Ҳисор ва воҳаи Сурхонро дар бар мегирифт. Маркази Чағониён дар масофаи 4-рӯза роҳ ё 24 фарсах дуртар аз Тирмиз ва 3-рӯза роҳ аз Қуводиён (Қубодиёни ҳозира) воқеъ буд» [Пянков 1991, 4].

Дар маъхазҳои таърихӣ «Ҳисор бори нахуст бо номи Шумон ва аз асри XVI ҳамчун Ҳисори Шодмон зикр шудааст» [Бартолд 1964, 397]. «Шумон яке аз қадимтарин шаҳр ва вилоятҳои таърихиву фарҳангие, ки дар ҳудуди ҳозираи воҳаи Ҳисор чойгиршуда ба ҳисоб мерафт» [Бартолд 1964, 164]. Дар маъхазҳои таърихӣ доир ба Шумон санаду далелҳо кам нестанд. Чунончи, дар «Худуд-ул-олам» оид ба шаҳри Шумон чунин маълумот оварда шудааст: «Шумон шаҳрест устувор ва ба барокӯҳ ниҳода ва гирди он бораи кашида ва онро кӯҳандижест бар сари кӯҳ ниҳода ва андар миёни кӯҳандиж чашмаи об аст, бузург» [Бартолд 1964, 45].

Доир ба номи қадимаи воҳаи Сурхон, чунон ки дар боло қайд гардид, осори зиёде, аз қабилӣ очерку рисолаҳои алоҳидаи сайёҳони рус таълифкарда маълумот дода шудааст. Яке аз онҳо «Чағониён» унвон дошта, муаллифаш шарқшинос, академик В. В. Бартолд мебошад. Тибқи маълумоти ин асар «мавзеи Сурхон ва атрофи он, чун қалъаи Дехнавро дастаи ҳарбии афсари рус А. Абрамов соли 1870 ишғол кардааст» [Бартолд 1964, 45]. Муаллифи мақола доир ба таърихи мавзеҳои ин вилоят – Дехнав, Бойсун, Тирмиз, Шеробод, Шарғун, Сайроб, Дарбанд, Сомон ва монанди инҳо далелҳои пурқимат пайдо менамояд.

Гуфтан ҷоиз аст, ки дар осори сирф соҳаи ҷуғрофӣ низ доир ба мавзеи Чағониёни пешин ва воҳаи Сурхони муосир маълумот пайдо кардан мумкин аст, ки дар ин асарҳо доир ба ҷиҳатҳои ҷуғрофӣ, иқлим, ҳудуди ин ё он мавзеъ маълумоти ҷолибе оварда шудааст. Ба гурӯҳи осори географӣ «Худуд-ул-олам», «Форснома»-и Ибн-ал-Балхӣ, «Сурат-ул-арз»-и сайёҳи араб Ибни Ҳавқал, «Аҷоиб-ул-булдон» ва монанди инҳо мансубанд. Дар «Худуд-ул-олам» нисбат аз дигар асарҳо доир ба

сарзамини Варазрӯд (Мовароуннаҳр) ва чузъи он Сурхон бештар маълумот оварда шудааст. Аз ҷумла, дар муқаррар ва муайян кардани ҳудудҳои таърихӣ ва ҷуғрофии ин ё он мавзеи Осиёи Миёна асари «Ҳудуд-ул-олам» нақши муассир дорад. Ин асар аз ҷониби муаллифи номаълум дар қарни XI таълиф гардида, номи комилаш «Ҳудуд-ул-олам мин ал-машриқ илал-мағриб» буда, тарҷумаи тоҷикиаш «Ҳудуди ҷаҳон аз машриқ то мағриб» аст. Асари номбурда асари ҷуғрофии таърихӣ аст ва то кунун роҷеъ ба мундариҷа, муҳтаво ва забону тарзи баёни он чандин қорҳои таҳқиқотӣ дар таърихшиносӣ, забоншиносӣ ба анҷом расидааст, ки чанде аз онҳоро дар поён меоварем: аз ҷумла рисолаҳои илмӣ забоншиносон Муҳаммад Ҳусайнӣ Ямин «Хусусияти дастурии «Ҳудуд-ул-олам», А. Ҳасанов «Забон ва услуби «Ҳудуд-ул-олам», Ҷ. Алимӣ «Хатлон дар «Ҳудуд-ул-олам», Н. Офаридаев «Ойқонимҳои Бадахшон дар «Ҳудуд-ул-олам»», В.В. Бартолд «Муқаддима бар «Ҳудуд-ул-олам» ва монанди инҳоро шомил кардан айни муддаост, ки дар ин нигоштаҳо муҳтавои асар ва забону баёни он мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд. Ҳуди асар чун асари ҷуғрофӣ ба қатори осори қуҳану қадима шомил гардида, оид ба вижагии паҳлуҳои ҷуғрофии сарзаминҳои гуногуни ҳоварзамин маълумоти ҷолиберо манзури ҳонандагон кардааст. Аз ҷумла, доир ба сарзамини Ҷағонрӯд, ноҳияҳои гирду атрофи он ва машғулияти асосии мардуми ин диёр маълумоти зеринро меорад: «...ва дигар Ҷағонрӯд аст, аз Ҷағонӣ равад ва ба ҳудуди Тирмид ба Ҷайхун афтад» [Ҳудуд-ул-олам 2008, 33]. Дар нигоштаи зер топонимҳои Ҷағонӣ, Ҷағонрӯд ва Тирмид оварда шудаанд, ки ҳар се топоним дар ҳудуди воҳаи Сурхон воқеъ буда, Тирмид имрӯз дар шакли Тирмиз истифода мегардад ва яке аз мавзеҳои ободу маркази вилояти Сурхони Ҷумҳурии Ёзбекистон аст.

Дар асари «Ҳудуд-ул-олам» маълумот доир ба сарзамини киштбоб будани Ҷағонӣ ва яке аз мавзеҳои воҳаи Ҳисор будани он зикр гардидааст. Гуфтаи ҷоиз аст, ки муаллифи асари ҷуғрофӣ зимни воҳаи Ҷағонӣ мавзеи Деҳнав ва гирду қанори қунонии онро ифода кардааст,

ки айнаи ҳол мавзеи номбурда дар оғӯши ду дарёчаи пурпечUTOби шоҳоби дарёи Сурхон ё Чағонрӯди пешин воқеъ гардида, боғоту кӯҳсори зиёд дар ҳудуди он ҷойгузин аст. Ҳамчунин, дар ин асар номи яке аз мавзеъҳои қадимаи марбут ба воҳаи Сурхон Босанд [Бойсуни кунунӣ. – Т. М.] оварда мешавад ва мавқеи ҷуғрофии он нишон дода мешавад; «Босанд шаҳракест бо мардуми бисёр бар роҳи Бухоро ва Самарқанд. Ҷойи устувор ва мардумони ҷангӣ» [Ҳудуд-ул-олам. 2013, 66].

Дар асари номбурда номи дарёву наҳрҳо ва самтҳои ҷоришавии онҳо чунин ифода ёфтаанд: «Ва дигар рӯди Ҷайхун аст, аз ҳудуди Ваҳон биравад ва бар ҳадди миёни ноҳияи Булӯр ва миёни ҳудуди Шикнони Ваҳон биравад то ба ҳудуди Хатлон ва Тухористон ва Балх ва Чағониён ва Хуросон ва Мовароуннаҳр, ҳама равад то ба ҳудуди Хоразм, он гаҳ андар дарёи Хоразм уфтад» [Ҳудуд-ул-олам. 2013, 27].

Дар асари ҷуғрофии «Ҳудуд-ул-олам» дар бораи шаҳрҳои қалони воҳаи Сурхон ба таври муфассал маълумот оварда шудааст. Аз ҷумла, дар бораи шаҳри Тирмиз чунин маълумотро меёбем: «Тирмиз шаҳрест хуррам ва бар лаби рӯди Ҷайхун уфтода ва ўро қуҳандизест бар лаби рӯд. Ва ин шаҳр борғаи Хатлон ва Чағониён аст. Ва аз вай собуни нек ва бурёи сабз ва бодбизан хезад» [Ҳудуд-ул-олам. 2013, 27].

Дар бобати ҷойномҳои ҷуғрофии воҳаи Сурхон аз «Форснома»-и Ибн Балхӣ низ маълумот ба даст овардан мумкин аст. Ин асар аз намунаи беҳтарин осори мансури асри XII маҳсуб меёбад. Дар асари номбурда дар бораи таърихи мардум, ҷуғрофияву этнографияи мардуми Форс маълумоти ҷолибе оварда шудааст. Ҳамзамон, доир ба деҳаву шаҳрҳо, водию дараҳо, қалъаву диҷҳо, талу теппаҳо, кӯҳҳо, наҳру рӯдҳо, кӯлҳо, ҳаёти кишоварзӣ, пешаварӣ кишвари Форс [то асри XII] маълумоте дода шудааст [Форснома 1989, 4]. Номи мавзеъ ва маҳалҳои вилоятҳои Бохтару Суғдро, ки воҳаи Сурхон низ дар ҳаёти кишвари Бохтар буд, нигоранда қайд мекунад, ки аз ин навиштаҳо маълум мегардад, ки ҷойномҳои таърихӣ воҳаи Сурхон таърихи қадимаро молик будааст.

Дар қатори асарҳои дигари насрии ҷуғрофӣ метавон «Аҷоиб-ул-булдон»-и Абулмуайяди Балхиро низ шомил кард, ки ин асари ҷуғрофӣ доир ба мавзӯҳои гуногуни дунё маълумоти аҷибу ғарибро фаро мегирад. Нигорандаи асар роҷеъ ба нахру дарё, рӯду баҳр, деҳаву деҳкада, шаҳру шаҳрак ва дижу корезҳои кишварҳои Форс, Шом, Ироқ, Хуросону Мовароуннаҳр ва монанди инҳо маълумоти зиёде оварда, аз ҷумла дар бобати ҷиҳатҳои иқтисодӣ ва ҳудуди ҷуғрофии вилояту минтақаҳои Хатлон, Шумон, Суғд, Кеш//Каш, Хучанд, Бадахшон, Чағониён ва монанди инҳо маълумоти назаррасро меоварад, ки аҳамияти махсуси илмӣ доранд. Чунончи, дар бораи воҳаи Сурхон ва ноҳияҳои он ин тавр менависад: «...андар Тирмид аҷоибҳо буда..., ки ба ҳеҷ ҷое чунон нест... Баъд аз он падарони амири Чағониён муставлӣ шуданд. Ҳар бор амири Деҳнав ўро тухфаҳо фиристодӣ, касони ўро ришватҳо додӣ, то ўро бозгардонидандӣ... Ва дарёест он ҷо – рӯди Ҳирарўд гўянд, бар баландӣ аст...» [Неъматов 1990, 67].

Дар маҷмӯъ, дар манбаъҳои хаттии қарнҳои миёна унвони ин воҳаи қадимаю вилояти таърихӣ дар ду шакл – Сағониён ва Чағониён навишта шудааст. Шакли Сағониён дар навиштаҷоти ҷуғрофидони асри IX араб Ибн Ал-Фақеҳ гунаи тағйиргардидаи Сақоиён, ки шакли муарраби Чағониён аст, нишон дода мешавад. Дар ин маврид Ибн Ал-Фақеҳ зикр мекунад, ки ҷойноми номбурда аз этноними сақоӣ шакл гирифтааст [Ибн Ал-Фақеҳ, 100]. Гуфтан ҷоиз аст, ки ин афкор дар нигоштаҳои таърихнигор ва сайёҳи Чин Сюан-Сзан, ки соли 630 мелодӣ ба ҳавзаи Чағониён ташриф оварда буд, тасдиқи ҳудро пайдо намуда буд ва ин ҷойномҳо дар таълифоти сайёҳи номбурда дар шакли «Чи-го-йен-на» сабт ёфтааст [Бартолд 1967, 67].

«Китоб оид ба роҳҳо ва мамлакатҳо» [«Китоб-ул-масолик-вал-мамолик»] аз асарҳои дигари ҷуғрофие мебошад, ки ба қалами сайёҳи араб Ибни Ҳавқал мутааллиқ буда, бо унвони «Сурат-ул-арз» низ машҳур аст. Дар асари мазкур сайёҳи араб Ибни Ҳавқал чун ҷуғрофидон доир ба воҳаи Сурхон маълумоти муфид медиҳад. Ин асар соли 977-и

мелодӣ пас аз сафару дидан кардани муаллиф мамлакатҳои Африкаи Шимолӣ ва Марказӣ, инчунин, ба Италиё, Испаниё, Ҳиндустон, Форс ва Моварои Қавқозро ба нашр расида, муаллиф дар он дидаву шунидаҳояшро доир ба ин кишварҳо ва бо назардошти маълумоти шоҳидон мавриди таҳлилу баррасӣ қарор медиҳад. Асари номбурда фарогири маълумоти аниқу дақиқи ҷуғрофӣ ва мардумшиносӣ доир ба мавзею минтақаҳои кишварҳои шарқи исломӣ, қисман қитъаи Аврупо буда, маълумоти ачиберо роҷеъ ба мамолики иттиҳоди Араб, Ховари Наздик, Испаниё, Сурия, Миср, Ироқ, Эрон, Мовароуннаҳр ва Моварои Қавқоз фарогир аст. Навиштаҷоти Ибни Ҳавқал роҷеъ ба ҷиҳатҳои ҷуғрофии шаҳру навоҳии Мовароуннаҳр – Бухорову Самарқанд, Хучанду Чоч, Тирмизу Қубодиён, Ушӯ Кешрӯд, Ҳулбуку Чағониён, Бунҷикату Ахсикат, Хоразму Фарғона, Суғду Истаравшан, Хатлону Бадахшон ва монанди инҳо аз аҳамият ҳолӣ набуда, онҳоро муҳаққиқони таърихи ин кишварҳо ва ҷуғрофидонҳо метавонанд чун манбаи боэътимод мавриди қорбурд қарор бидиҳанд. Дар асар ҳамчун замима муаллифи асар 20 харитаи ҷуғрофиро овардааст, ки дар ин харитаҳо ноҳияву кишварҳо тасвир ёфтаанд. Аз ҷумла, дар бахши сздаҳуми асар сарзамини Мовароуннаҳру гирду атрофи онро инъикос карда, дар бораи вилояту ноҳияҳо ва забону суннатҳои мардумии онҳо маълумоти диққатҷалбкунандаеро овардааст: «Мовароуннаҳр маҳдуд аст аз Машриқ ба Фомар [Помири кунунӣ] ва Рошт [Рашт ё Қаротегин – Т. М.] ва бахше аз ноҳияи Тароз, ки камонвор ба Воробу Сатканд, Суғду Самарқанд ва навоҳии Бухоро то Хоразм кашида шуда, ба дарёчаи Хоразм мунтаҳо мешавад. Ва аз Шимол ба воҳаи туркони харлахӣ, ки аз дуртарин нуқтаи воҳаи Фарғона то Тароз ба хатти мустақим кашида шудааст. Хоразму Хутал дар Мовароуннаҳр ҳастанд, зеро Хутал миёни рӯди Вахшобу Харбоб [Ҷарёб] қарор дорад ва рӯди Ҷайхун, Харбоб ва навоҳии пойнтар аз он ҷузъи Мовароуннаҳранд ва Хоразм, ки маркази он аст, пушти рӯд аст ва ба шаҳрҳои Мовароуннаҳр наздиктар аз

шаҳрҳои Хуросон мебошад ва ман ин суҳанро ба такрор гуфтаам» [Ибни Ҳавқал 2008, 130].

Ё дар ҷойи дигар доир ба мавзеҳои водиҳои Ҳисору Вахш ва табиати онҳо маълумоти ҷолибе манзур гардонидааст, ки каме аз он маълумотро меоварем: «Аз Хуттал ва Вахш, ки бигзарем, навоҳии Вошгурд ва Қубодиён (Қувозиён) ва Термизу Чағониён ва навоҳие, ки дар болои онҳост, қарор дорад. Инҳо вилоятҳои ҷудогона бо аъмоли муҳиму мардуми бисёр аз хосу ом аст. Аммо Термиз шаҳристоне бар синаи Ҷайхун аст ва кӯҳандиз ва рабазе (қорвонсарой) дорад. Ин рабаз дар пирумунӣ шаҳр ва дорои борӯе аст. Бозорҳо ва биноҳои шаҳр аз гил ва қисмати муаззами кӯчаҳо ва бозорҳо очурфарш (хишти пухта) аст. Ин шаҳристони ободону пурҷамъият ва бандаргоҳи навоҳии дигар, воқеъ дар соҳили Ҷайхун аст ва наздиктарин кӯҳҳо бад-ин шаҳр дар як манзили он» [Ибни Ҳавқал 2008, 146].

Дар ҷойи дигар роҷеъ ба меҳмондорӣ мардумони ин сарзамин мулоҳизаҳои ҷолиби диққатро менигорад: «Аммо бахшиши мардуми Мовароуннаҳр чунон аст, ки гӯё ҳама афроди як хонаанд ва касе, ки ба хонаи дигаре ворид шавад, гӯё ба хонаи худ дармеояд....ва гоҳе дар меҳмоннавозӣ бад-он ҷо мекашад, ки амволу амлоки онон аз миён меравад. Бар ҳилофи соири мардум, ки овардани мол рақобат мебарзанд ва ба мулку фаровонии мол муҳобот мекунанд» [Ибни Ҳавқал 2008, 135].

Аз ин маълумот мусаллам мегардад, ки мавзеи Чағониёни қадим ё Сурхон дорои манзараи дилкашу дилрабо ва беназиру нотақрор буда, дар он иқомат кардани одамони меҳмондӯсту сахӣ ва меҳмоннавоз сабаб шудааст, ки таваҷҷуҳи сайёҳону ҷаҳонгардонро аз замони бостон ба худ ҷалб созад. Аз ин ҷиҳат, сарзамини мазкурро дидану бо фазилатҳои неки мардумии он ошноӣ доштан ва онро ба диққати аҳли олам расонидан, қайҳост, ки ба ҳукми анъана даромадааст. Ибни Ҳавқал низ кӯшидааст, ки дар асари худ дар ҳамин бобат далелу маълумот оварда бошад. Аз ҷумла, доир ба шаҳру шаҳристонҳо ва рӯду наҳрҳои ин макони биҳиштосо маълумоти зеринро биоварад: «Ба рӯди Ҷайхун панҷ рӯд

мерезад...ва миёни рӯди чаҳоруму панҷум шаҳрҳои Томлиёт, Ҳулбук, Вошгурд, Шумон, Сағониён (Чағониён), Сарманҷӣ, Чармангон, Қувозиён (Қубодиён) қарор дорад.... Дар зери мусъаб рӯди панҷум дар самти чапи Чайхун шаҳри Термиз, сипас, дар поини он ва дар канори Чайхун «Ҳошимгурд», Фарбар, Пос ва Кардар воқеъ аст...» [Ибни Ҳавқал 2008, 131].

Ҳамин тавр, аз навиштаҳои муаррихону ҷуғрофидони асрҳои миёнагии Арабу Аҷам ва Рум, Чин ва Урупо маълум мегардад, ки воҳаи Сурхон таърихи бостонӣ дошта, дар ин сарзамин аз азал мардуми ориёинаҷод, яъне ниёғони тоҷикон зиндагӣ доштанд ва бо пешаҳои кишоварзӣ чорводорӣ, тоҷирӣ, ҳунармандӣ шуғл варзида, барои густариши фарҳанги умумиорӣ нақши муассир гузоштаанд.

1.2. Баррасии ҷойномҳои ҷуғрофии воҳа дар асарҳои адабӣ-бадеӣ

Воҳаи Сурхон ё Чағониён сарзаминест, ки дар бораи ин мавзеи таърихӣ дар осори адабӣ-бадеӣ ҳам маълумоти адибонро ҳангоми тасвири манзараи табиати дилошӯб дастрас кардан мумкин аст. Осори бадеии адибон таълиф- намуда аз нигоҳи муҳтаво ва сохту мазмунашон ба гурӯҳҳои осори манзум ва осори мансур дастабандӣ мешаванд. Мавзеи мазкур дар замонҳои гуногун абармардони хирадманду донишманд, фузалову удабо, шоирону нависан- дагон, шайху авлиё, чун Шихобиддин Собир бини Исмоили Тирмизӣ, Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Алӣ Ат-Тирмизӣ, Адиб Собирӣ Тирмизӣ, Имоми Ҳусайн, академик Эркаев Мулло, адибон Саттор Турсун, Иноят Насриддин, адабиётшиносон Аҳмад Абдуллоев, Масрур Абдуллоев, Рамазон Абдуллоев, фолклоршиносону лаҳҷашиносон Т.Ҳамроҳкулов, Р. Раҳмонов, С. Қурбонов ва монанди инҳоро, ки миқдорашон ба даҳҳо нафар мерасанд, ба камол расонида, ки таълифоти хонову пурмуҳтавои эшон ва фармудаҳои ҳикматдори онон дар ғанӣ гардидани фарҳангу маънавияти мардуми мо мусоидат кардаанд. Гузашта аз ин, воҳаи

Сурхон дар даврони пеш ҳамчун макони будубоши бохтариёни часур дар шаклгирии халқи тоҷик нақши муҳимеро доранд.

Асарҳои назмӣ. Дар қатори осори манзум «Шоҳнома»-и Фирдавсии покзод ҷойгоҳи махсус дорад, ки дар он доир ба воҳаи Сурхон ва топонимҳои ин воҳа маълумоти диққатҷалбкунанда қайд шудааст. Дар шоҳасари «Шоҳнома»-и Абулқосими Фирдавсӣ чанде аз номи мавзеъҳои ин сарзамин, чун номи дарё, кӯҳҳо ва шаҳру шаҳраки воҳаи Сурхон қайд гардидааст. Чунончи, дар шоҳасари номбурда Фирдавсӣ гуфтушуниди Хусрави Анӯшервонро бо туркҳо дар бобати таъсиси иттифоқӣ байни ин подшоҳон чунин тасвир мекунад:

Зи Балху зи Шукнону Омую Зам,
Силеху сипаҳ хосту ганҷу дирам.
Зи Хатлону аз Тирмизу Висагирд,
Зи ҳар се сипаҳ андаровард гирд¹.

Дар ин пораи манзум ҷойномҳои Балх (наздикии Тирмиз), Шукнон (Шуғнони кунунӣ), Хатлону Тирмиз ва Висагирд (худуди имрӯзаи Вахдату Файзобод) ва номи дарёҳои Омую Зам (Зарафшони ҳозира) зикр гардидааст, ки ин навишта далолат бар он мекунад, ки ин ҷойномҳо таърихи тулонӣ доранд. Аз ин ҷойномҳои таърихӣ Тирмиз дар худуди таърихии воҳаи Сурхон шомил буда, ин мавзеъ дар воқеъ, таърихи тулониро дорост, ки дар сарчашмаҳои қадими таърихӣ дар шаклҳои Тирмид, Тирмиз оварда шудааст. Масалан, дар «Худуд-ул-олам» меҳонем: «Тирмиз шаҳрест басо хуррам ва бар лаби рӯди Ҷайхун уфтода ва ўро куҳандизест бар лаби рӯд... Шаҳрест дар ниҳояти тамои ободу зебо ва мардумонаш меҳмоннавоз ва соҳиби ҷавонмардони далеру ҷангӣ... Ва аз вай собуни нек (хушбӯй) ва бурёи сабз ва бодбизан хезад» [Худуд-ул-олам 2013, с. 27-28]. Инчунин, номи Тирмиз дар «Сафарнома»-и Носири Хусрави Қубодиёӣ, «Бобурнома»-и Заҳириддини Бобур Мирзо, «Форснома»-и Ибни Балхӣ барин асарҳо борҳо зикр гардидааст. Ҳамчунин сайёҳону муаррихони араб, мисли Ибни Фақеҳ, Ибни Ҳавқал,

¹ Фирдавсӣ, А. Шоҳнома / А. Фирдавсӣ Ҷ 2 – Душанбе, 1966, с. 223 – 224.

Ёқути Ҳамавӣ, Ибни Истахрӣ, Ал-Муқаддасӣ, Ибни Батута ва дигархони Тирмизро ба ҳайси як шаҳри ободу мардумаш хунарманду порсо таъкид кардаанд.

Ҳамин тавр, сарзамини Сурхон таърихи куҳан дошта, дар асарҳои назмии намоёндагони намоёни адабиётмон, ба монанди Фирдавсии Тусии бузург, Носири Хусрав, Низомии Ганҷавӣ, Абдурраҳмони Ҷомӣ, Алишери Навоӣ, Камолиддини Биноӣ, Заҳириддини Бобур, Миробид Сайидои Насафӣ, Яғонаи Насафӣ, Мирхонд, Хондамир ва монанди инҳо қайд гардидааст.

Асарҳои насрӣ. Мусаллам гашт, ки воҳаи Сурхон яке аз мавзеҳои бостонӣ маҳсуб ёфта, дар бораи таърихи гузаштаи ин сарзамин дар асарҳои насрии монанди саёҳатномаву сафарномаҳо маълумоти назаррас оварда шудааст. Гуфтан ҷоиз аст, ки дар ҳазинаи адабиёту фарҳанги халқи мо сафарномаҳои зиёде мавҷуданд, ки «Сафарнома»-и Носири Хусрав яке аз онҳо ба шумор меравад. Асари номбурда, ки маҳсули сафари ҳафтсолаи Носири Хусрав аст, фарогири номи шаҳру шаҳрак ва мавзеҳои зиёди таърихӣ, аз ҷумла ҷойномҳои зерини воҳаи Сурхон, мисли Тирмид, Танғихарам, Ниҳомрӯд, Комрӯд, Санғгардак, Ҷағониён ва монанди инҳо мебошад» [Носири Хусрав 1990, 91]. Ҳамчунин дар ҳамин саф асари «Бобурнома»-и Заҳириддин Бобурро низ метавон шомил кард, ки дар саҳифаҳои он рӯзе ба воҳаи Сурхон ва ҷойномҳои он маълумот ба ҷашм мерасад. Муаллиф дар асараш зимни зикри номи Ҷағониён вилояти таърихиро зикр мекунад, ки марказаш шаҳри Деҳнав буд ва Тирмизу дигар мавзеҳои атрофи он шомили ҳудуди ин сарзамин буданд [Бобурнома 1960, 142-144].

Аз адибони машҳури адабиётмон Зайниддин Маҳмуди Восифӣ дар «Бадоеъ-ул-вақоеъ», Қорӣ Раҳматуллои Возеҳ дар «Тухфат-ул-аҳбоб фи тазкират-ил-асҳоб», Аҳмади Дониш дар «Наводир-ул-вақоеъ», Гулшанӣ дар «Таърихи ҳумоюн», устод С.Айнӣ дар «Исёни Муқаннаъ» ва «Қаҳрамони халқи тоҷик Темурмалик», Ҷалол Иқромӣ дар «Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро», «Тахти воҷгун», «Духтари оташ», С. Улуғзода дар

«Восеъ» ва «Фирдавсӣ», Ф. Муҳаммадиев дар «Варта», Саттор Турсун дар «Се рӯзи як баҳор», «Сукути қуллаҳ», Иноят Насриддин дар осори публитсистии хеш ва ҳамчунин дар осори насрии ривоятии «Ҳазору як шаб», «Самаки айёр», «Ҳотами Той», «Чор дарвеш», «Тутинома», «Ҷомеъ-ул-ҳикоёт» ва монанди инҳо силсилаи топонимҳои воҳаи Сурхон оварда шудаанд. Аз ҷумла, дар навиштаҷоти Аҳмади Дониш топонимҳои зерини ин водӣ ва воҳаҳои дигар, чун Насаф, Дарвозаи оҳанин, Қаршӣ, Ғузор, Наҳрпай, Субах, Хусор, Бойсун, ҳардурӣ оварда шуда ва ин аз он шаҳодат медиҳад, ки қадами мубораки Аҳмади Дониш ба ин ҷоҳо расидааст [Аҳмади Дониш 1990, 88-90].

Тавре зикраш рафт, асари «Таърихи ҳумоюн» низ яке аз асарҳои насриест, ки дар саҳифаҳои он дар бораи топонимҳои воҳаи Сурхон маълумоти зиёде оварда шудааст. Муаллифи асар яке аз донишмандони охири асри XIX ва ибтидои асри XX, шоир Муҳаммадсодиқҷоҳаи Гулшанӣ маҳсуб ёфта, пас аз сафари чандмоҳаи худ ёддошти худро бо номи «Таърихи ҳумоюн» таълиф мекунад. Ин асари насри таърихӣ-ҷуғрофӣ буда, дар шинохтани таърихи фарҳанги мардуми тоҷик ва вазъи ҳаёти иҷтимоии он ва ҷиҳатҳои ҷуғрофии маҳалу мавзёҳои аморати Бухоро дар охири садаи XIX ва ибтидои қарни XX нақши муайянеро дорад. Инчунин аз таҳлилу баррасии маводи асар маълум мегардад, ки забони асар забони намуна ва беҳтарини тоҷикии муҳити илмию фарҳангии Мовароуннаҳри қарни XIX ва ибтидои қарни XX маҳсуб меёбад. Дар асари номбурда фасли «Зикри ҳукумати вилояти Шеробод» фарогири номҳои маҳал ё ҷойномҳои воҳаи Сурхон аст. Барои мисол чанд намуна аз асар меоварем: «Ҳукумати сеюм аз иёлати вилояти Хузор ҳукумати вилояти Шеробод аст. Се тарафи ин вилоят шарқан ва шимолан ва ғарбан тамоман кӯҳистон аст, ҳатто қургони он низ ба болои кӯҳи рафё аст. Интиҳои кӯҳистони шимолии он арки қургони он аст. Раставу бозори он ки ба тарафи ҷануби қӯрғон аст, замини мусаттаҳ аст ва замини тарафи ҷануби қургони он то Тирмиз, ки миқдори ҳафт фарсах аз қургон масофат дорад, мусаттаҳ аст то лаби наҳри Ҷайхун, ки

дар он чо шаҳри Тирмиз аст [Таърихи ҳумоюн 2007, 104]. Дар ин навиштаҷот воқеъ гардидани вилояти Шерободро нишон дода, дар атрофи он мавҷуд будани шаҳру қасабаҳои бостонӣ, чун Тирмиз ва мавзеҳои хоси шаҳрро ифода кардааст.

«Аз таҳти қургони Шеробод дарё чараён менамояд. Нишемангоҳи арк ба болои кӯҳи рафеи бағоят дилкушо ва фараҳфизост. Аз осори абнияти қадима аст. Дар муқобили арк ба болои кӯҳи дигар ба тарафи ғарбии он мунфасил аз арки ҳолӣ ба фосилаи роҳи ом қургони хароб аст. Сур ва қалъаи он, осори имороти он алон боқӣ аст» [Таърихи ҳумоюн 2007, 104]. Қорӣ шудани дарёчаи Шеробод аз таги қургони ин мавзеъ ва маълумот доир ба қургон, арки ин мавзеъ муҳтавои асосии ин банди синтаксисӣ аст.

«Баъд аз он, дар замони интиқоли салтанат ба салотини чингизия ва ўзбакия арки ҳолиро бино намуда бошанд. Ба забони авомуннос машҳур аст ба қалъаи Майкат ба фатҳи аввал ва сукуни сонӣ ва фатҳи солис ва сукуни робеъ, аз ҷумлаи осори аҷиба ва ҳодисаи ғариба ба вилояти мазкур он, ки ба тарафи шарқии арки он роҳи ом ва шарқии роҳ дарёи вилояти мазкур. Арзи дарёсад заръ тахминан аст. Ба тарафи шарқии дарёи мазкур ба миқдори панҷоҳ заръ, дар муқобили арк ҷое аст, ки машҳур аст ба Гӯри Майкати онифулбаён, яъне мадфани Майкат» [Таърихи ҳумоюн 2007, 104]. Доир ба шарҳи топоними Майкат забоншинос Б. Тураев дар яке аз таълифоти худ чунин баёни андеша кардааст, овардани онро ин чо зарур медонем: «Топоними Макат калимаи қадими суғдӣ буда, шакли мураккаб дошта, аз ду ҷузъи маънодори суғд. <mau=>maу, meу – моҳтоб ва суғд. <k>t=>k>δ–хона, сукунатгоҳ иборат буда, маънои «хонаи моҳтоб»-ро дорад. Аз сабаби он ки арки мазкур дар «кӯҳи рафеъ» воқеъ аст ва ҷойи намоёнгоҳ дорад, онро ба «хонаи моҳтоб» нисбат дода, номгузорӣ кардаанд. Топоним ё ибора-топоними Қалъаи Майкат (худӣ ҷузъи Майкат) таърихи зиёда аз 2500 соларо доро мебошад. Майката (деҳа дар ҷамоати деҳоти Амондараи шаҳри Панҷакент), Майка// Майкада, аз суғдии <Mukt,

М>γk>б, М>γk>ta (эхтимол меравад аз М>γ kata) буда, (Мағкат, Мағката) маънии «хонаи моҳ»-макони ибодати куҳанориёнро дорад» [Тураев 2020, 22-38].

Дар асари мазкур доир ба муҳити ҷуғрофӣ ва табиати воҳаи Сурхон низ муаллиф Гулшанӣ таваҷҷуҳ карда, дар кадом ҳолат қарор доштани табиати ин воҳа дар мисоли кӯҳистонаш маълумоти аҷиб медиҳад: «Атрофи он замини хоки сиёҳ ва миқдори қомати як одами тавилу-л-қомат ҷойи замини мазкур хоки сафед, ҳамранги хокистар аст ва дар замони нузули борон лойи он низ мумтоз аз атрофи он ва дар ҳангоми гармо ва нузули барф ба атрофи он тасвири барф боқӣ мемонад. Ва барфе, ки ба болои он тасвир меафтад, ғавран об мешавад, ҳаргиз замоне боқӣ наемонад, ҳарчанд сармо шадид ҳам бошад. Ба атрофи он як олчин барф баланд мешавад, аммо дар болои он тасвир қатъан намеистад ва об мешавад ғавран, валлоҳу ало кулли шайъин қадир» [Таърихи ҳумоюн 2007, 104].

Дар мисоли поён Гулшанӣ доир ба дарёчаи шӯҳи Шеробод, ки яке аз шохобҳои дарёи Сурхон аст, маълумоти диққатҷалбкунанда медиҳад. Маълумоти овардаи ӯ имрӯз низ ба ҳамин дарёча мувофиқ аст: «Оби дарёи Шеробод низ мисли оби вилояти Хузор малех аст, яъне андак шӯр аст. Сабаби он малоҳат он, ки оби мазкур ғи ҳадди зотиҳи гуворо аст, чунки оби Шеробод, манбаи он аз тавобеи вилояти Бойсун аст. Ҳама оби чашма ва барф аз кӯҳи Пил ва Кутур ва Кетманҷоптӣ гузашта, ба Дарбанд мерасад ва аз он ҷо гузашта аз тавобеи Сайроб гузашта, бо Бакарҷӣ мерасад. То он ҷо ширину гуворост. Аз мавзеи мазкури онифулбаён як даҳана, миқдори як санг об аз тарафи шимолии дарёи мазкур аз кӯҳи Хомкон аз маъдани намак омада, ба дарёи мазкури онифулбаён мулҳақ мегардад» [Таърихи ҳумоюн 2007, 106].

Дар ҷойи дигар ҷойномҳои ҷуғрофиро муаллифи асар барои баёни ҳолати рӯду наҳри воҳа ба таври зайл ифода карда, номи чандин рӯдаку ҷӯйборро овардааст: «Баъд аз он оби мазкур андак малех гардида, ба Лаклакон расида, аз он ҷо гузашта, ба Нондаҳана расида, дохили

маҳкуми вилояти Шеробод мегардад. Вилояти мазкур назар ба ҷамъияту вусъати он камоб аст. Обе аз Нондахана дохили вилояти Шеробод мегардад, микдори бист санг об аст, ки ба ҳаждаҳ ҷӯи вилояти мазкур тақсим мешавад. Ҳар се шабонарӯз обро ба ҷӯе бар сабили бадалият ҷорӣ менамоянд» [Таърихи ҳумоюн 2007, 106].

Дар мисоли поён масофаи воқеъ гардидани топонимҳои таърихиро дар ҳудуди воҳаи Сурхон нишон дода, дар канори дарёи Ому, ки шакли арабияш Ҷайхун аст, ба таври зайл нишон медиҳад: «Ва дар тавобеи ин мамлакат осори имороти қадима бағоят фаровон аст, хусусан, ба тарафи ҷанубии он ки то ба лаби Ҷайхун ва шаҳри Тирмиз микдори ҳафт фарсах аст тамоман, осори абнияти қадима мавҷуд аст. Алалхусус, ба шаҳри Тирмиз манораҳои бузурги рафё, мадорису масочид ҳама бо тоқу равоқ ва пештоқҳои музайян, ба кошинҳои ғайримуқаррар ҳама ҷо мавҷуд аст. Як гунбади сангин ва хонақоҳ ба сари мазори Шайх Абдулҳакими Тирмизӣ, ба лаби наҳри Ҷайхун мавҷуд аст ва микдори ду фарсах аз канори наҳри мазкур ба тарафи шимолии наҳри мазкур манорае боқӣ аст, ки рифъати бештар аз сӣ заръ алон меояд, боқист» [Таърихи ҳумоюн 2007, 106].

Дар ҳудуди воҳаи Сурхон чандин топонимҳои ифодагари номи деҳа, шаҳрак ва шаҳру ноҳияҳои ин воҳаро муаллифи асар барои баёни андешаи худ ба таври зайл оварда, дар он маҳалҳо зиндагӣ кардани чандин гурӯҳи этникиро зикр мекунад: «...аз лаби наҳри Ҷайхун то қарияи Ангор, ки микдори чаҳор фарсах масофат дорад, ҳама мамлу аз осори абнияти қадима аст, ки аз он ҷо то маркази ҳукумати вилояти Шеробод се фарсах мемонад. Ҳама ҳайати мадорису масочиду иморот боқӣ аст. Оби Дехнаву Қалук ва Бурчию Сангардак ва дарёи Туфаланг ба ҳам пайваста маҷмуи онҳо як дарёи азиму заххор гардида, баъд аз он мусаммо ба Сурхон гардида, шимолан ва ҷанубан ҷараён намуда, омада аз қарияи Чангалариғ ба дарёи Ҷайхун мерезад. Дар мавзеи мусалласаи байни ду дарё ва маҷмаулбаҳрайн қарияи Чангалариғи онифулбаён воқеъ аст, ки аҳолии он қабилаи шоҳии туркман аст. Қарияи мазкура ба

тарафи шимоли наҳри Ҷайхун ва ба канори шарқии Сурхон воқеъ гардидааст. Ва қарияи Солеҳобод, ки альён маъруф аст ба салоб, дар канори шимолии наҳри Сурхон воқеъ гардидааст. Ва харобаи шаҳри Тирмиз, ба канори шимолии наҳри Ҷайхун ва ба канори ғарбии наҳри Сурхон ба мусалласаи маҷмаулбаҳрайн воқеъ гардидааст. Дар солифуззамон дар Тирмиз аз дарёи Сурхон об меомадааст. Альён низ аҳолии Солеҳобод ва Чангалариг ва қарияҳои дигар аз наҳри Сурхон ҷӯйҳо канда, обро оварда зироат менамоянд. Замини он ҷо бағоят қобили зироат аст. Шаҳри Тирмиз дар муҳозии Мазори Шариф аст. Канори ҷанубии наҳри Ҷайхун маҳкуми афғина ва қарияҳои Тошқӯрғон ва Мазор аст. Ва тичорати вилояти Шеробод ва зироати он бағоят раванқдор аст. Аҳолии он, тамоман, қабоили атроки кунғурот аст. Ва сари бозор ва аҳолии раставу шаҳри он ҳама тоҷик ва баъзе фирориҳои афғина аст. Қадамгоҳи Саъди Ваққос фотеҳи ислом ва саҳобаи киром разияллоҳу таъоло анҳу дар он ҷост. Ба даруни кӯрғони он микдори яксад хонавори яҳудӣ мутаваттин, ба эҳтиқору рибохорӣ машғуланд. Ба маркази ҳукумати ин вилоят ду масочиди идайн ва ҷумъахонӣ ва чихилу панҷ адад масочиди панҷвақтӣ мавҷуд аст. Яке аз аҷоибӣ ин вилоят он, ки кӯҳи Нондаҳана ба монанди сур ва қалъа атрофи шаҳри мазкурро шимолан ихота намудааст, ки сивои Нондаҳана мадхали дигар шимолан надорад. Ва куллияи нуфуси ин мамлакат микдори ҳаштод ҳазор хонавор аст, тамоман қабоили атроки ўзбакии омадааст ва ҷузъе микдори тоҷику афғон дорад» [Таърихи хумоюн 2007, 108].

Тибқи маълумоти муаллифи асар «аҳолии кӯрғону атрофу акнофи он аҳли тамаддун ба ҳавлӣ ва буют истиқомат доранд, аммо аҳолии қуроӣ он аксар аҳли хаймаву хиргоҳанд, хусусан ҷамоаи кунғуроти он» мебошанд. Боз ҷиҳатҳои иҷтимоиву иқтисодии мардумро нишон дода чунин меафзояд: «Ва аҳли раставу бозори он аксар аҳли сарвату тичоратанд. Аҳолии дашту бодияи он аксар ғалладоранд. Масофаи ин вилоят то Бухорои Шариф чихилу ду фарсах аст. Ба кунҷи ҷануби

шарқии Бухоро воқеъ аст. Фавоқеҳи ин мамлакат ба ҳадди вуфур ва ба шахду ширинӣ машҳур умуман ва харбузаи он, хусусан ширинии беадилу беназир аст» [Таърихи ҳумоюн 2007, 108].

Дар асари номбурда, инчунин, фасле бо унвони «Зикри ҳукумати вилояти Бойсун» мавҷуд аст, ки дар ин фасл роҷеъ ба вилояти Бойсун ва мавзеъҳои гирду атрофи он муаллифи асар баёни андеша мекунад. Аз ҷумла, роҷеъ ба муҳити ҷуғрофии ин мавзеъ чунин овардааст: «Ин мамлакат дар батни ҷиболу ба ҷабҳаи кӯҳистон аст. Ҳудуди арбаи он ҳама ақбаҳои шомих ва кӯталу қуллаҳои рафеъ аст, мисли кӯҳи Кетманчоптӣ ва Кутур ва Пил ва Буритахтӣ ва амсолу золика. Ва кӯҳҳои онифулбаён рафеътарин ва машҳуртарин кӯҳистони вилояти Бойсун аст. Ин вилоят дар солифуззамон ба яду тасарруфи калонони қабилаи кунғурот буда, аз ҷиҳати камоли табиат ва инқиёд ба давлати Бухоро ҳар сола тухфаву ҳадое меодааст» [Таърихи ҳумоюн 2007, 108].

Дар воҳаи Сурхон зиёд будани оби равон, парандаву чаранда, табиати хушу гуворо, манзараи зебо, мавҷуд будани қургону қасрҳо, иқлими гармову сарморо муаллифи асар зикр карда, онҳоро ба таври зайл меоварад: «Дар ин мамлакат чашмаву уюн бағоят фаровон аст. Ин вилоят дар обшориву нузҳату сафо ғайрати хулди барин (биҳишти аъло – Т. М.) ва рашки ҷаннотин таҷрӣ мин таҳтиҳаланҳор аст, хусусан дар фасли рабеъ бағоят дилкашу фараҳбахш аст. Туюри (парандаҳо – Т. М.) он ба ҳадди вуфур аст. Хусусан, қабки он ба ниҳояти дараҷа фаровон аст. Қабки он анвоъ дорад. Машҳуртарини он маъруф ба қаклак, ба қаклик ва навъи ғайримашҳури он қабки ҳилол ва қабки дарӣ ва қабки чилнаҳри он аз кӯҳи Маччӣ ва Кантала меояд. Оби он софу гуворо, мисли оби он ширину соф дар тамоми кӯҳистони ҳисорот нест. Сонии иснайни оби ҳаёт аст. Ва ҳавои он фараҳфизо ва дилкаш аст. Лиҳозо ин вилоят ҳуснхез аст, аҳолии он зуқуран ва иносан ба латофату назокат ғайрати туркони Чигилу рашки хубрӯёни Чин аст. Тамоми булдуни амсори ҳисорот мисли он вилоят ҳуснхез нест. Қургони ин вилоят аз осори абнияти қадима аст, ба замини мусаттаҳ воқеъ аст. Наздиктарин

кӯҳи он кӯҳи Кетманчоптӣ аст. Барфи он айёми гармо ва тобистон низ мавҷуд аст. Роқими савод дар санаи 1325 он ҷо гузорам афтод ва ҳамон рӯз ҷаҳордахуми моҳи ҷавзо буд, ки нузули барф дар он кӯҳ шуда буд. Ва дар ғавқи он кӯҳ, ки баромадан мутааззир (душвор, мушкил – Т. М.) аст, аз ҷиҳати изҳори заъф, дар он ҷо тӯлан се газ ва арзан ду газ тахминан ҷойро кофта ба даруни он ба муҳозии вилоят тасвире нақш намудаанд, аз камоли рифъату баландӣ шабаҳи он андак маръӣ мегардад» [Таърихи ҳумоюн 2007, 109].

Метавон асари мазкурро як навъ асари мардумшиносӣ номид, зеро дар он доир ба зиндагии қавму қабилаҳо ва халқу миллатҳои зиёди минтақа, аз ҷумла воҳаи Сурхон маълумоти ҷолиби диққатро меоварад. Дар бораи ғавқияти иҷтимоии онҳо санадҳои дақиқро нишон медиҳад ва бо миқдори хонавори онҳоро нишон медиҳад, ки ин навиштаҳо як навъ сарчашмаи омори мемуарӣ. Пас, хулоса кардан мумкин аст, ки «Таърихи ҳумоюн»-ро асари фароғии маълумоти омори низ номид. Дар бобати теъдоди дарёву ҷашма, ҷойному қургонҳо, теъдоди аҳоли ва ҳаёти он аз нигоҳи этникӣ ба таври мушаххас бо рақамҳо сухбат кардани муаллифи асар ин андешаи моро тақвият медиҳад: «Аҳолии ин мамлакат ду ғирқаанд: аҳолии қургону боғот ва ғинои шаҳри он аксар тоҷик, машҳур ба қабилаи ҷиғатой ва аммо аҳолии дашту бодия аксар қабилаи қунғуротия, тамоман узбаканд, аҳолии раставу бозори он ҳама аҳолии вилояти Қаршӣ аст. Мардумони атрофи қургони он тамоман ғайиранд, аммо мардумони бодия аксар ғалладоранд ва аҳли сарвати он ғаровон аст. Зироати ин мамлакат хуб аст, атрофу акнофи шаҳри он ҳама басотину боғот аст. Ва зироати дашти он ҳама лалмӣ аст. Ҳарсола аз ҳубуботи он ба хориҷа бисёр ҳамлу нақл мешавад. Ва дар ин вилоят ҷузъе миқдори яҳудӣ мавҷуд аст, ба эҳтикор ва рибохорӣ машғуланд. Ва аз содоти зулҳитроми сайидатой ва мирҳайдарӣ миқдори ду ҳазор хонавор дар ин марзу бум калҷародилмунташир афтадаанд. Аҳолии ин вилоят пуршӯру ғавғоанд, умуман, аҳолии Кутур ва Панҷобу Сайроб ва Чанғоб, хусусан, ба ғитнаву ғасод кашшамси ғи васатиннаҳори

маъруфу маълуманд. Дар ин вилоят доғулии ғуборро нисбат ба Кутур медиҳанд. Қарияи Кутури он, ки машхур ба Катар аст, қарияи ачиб аст. Ба болои кӯҳи азими Кутур микдори се ҳазор хонавор мардумони тоҷик сукно доранд. Ба болои он кӯҳ ғайр аз аҳолии он каси дигар баромада наметавонад, ҳатто ғайр аз аспу маркаби онҳо савории дигар низ баромада наметавонад. Як тараф кӯҳи рафеи сар ба Сурайё кашида ва як тарафи дигар аз асфалуссофилин (табакаи чуқуртарин, яъне ҳафтумин дӯзах) пасттар аст» [Таърихи ҳумоюн 2007, 110]. Дар ин маълумоти муаллиф, ҳамчуни дар кӯҳистони баланд сукунат доштани тоҷикон зикр мегардад, ки мардуми кӯҳистон ва шаҳрнишину боғдор будани онҳоро собит мекунад.

Барои исботи андешаи боло боз дар мисоли поён муаллиф дар бобати мавзеъҳои кӯҳӣ ва ҳамхудуд будани онҳо ва муносибати тоҷириву кишоварзӣ доштани онҳоро ба тафсил зикр мекунад ва мардуми Сурхонро бо кадом навъ маҳсулот додугирифт карданашонро нишон медиҳад: «Ба сари роҳи Шеробод дар тарсеи як манзили Шеробод воқеъ аст. Аҳолии ин қария ба роҳзанӣ ва куттобуттариқӣ машхуранд. Дар ин қария чашмаи обест, ки манбаи он аз доманаи кӯҳи Сусизтоқ, дар васати ин қария набаён (сарчашма –Т.М.) менамояд. Ба сари он чашма дарахти чаноре аст сабз, андаруни он дарахт мучавваф (миёнтихӣ – Т.М.) ва ковок аст. Дар ҷавфи он мактабхона намудаанд, микдори 20 адад кӯдаки атфол ба хондан машғуланд маъа (бо – Т.М.) муаллим. Дар таърихи 1319 роқими савод ба он ҷо расидам ва даромада мушоҳида намуда баромадам. Ин вилоят бағоят васеъ ва касируларозӣ аст. Ҳудуди шимолии он ба кӯҳистони Ҳузур мерасад. Шарқи он мулосиқи Деҳнав аст, чанубан миёнаи наҳри Кофарниҳон ва Сурхон то ба канори наҳри Ҷайхун мерасад ва ғарбии он то кӯҳи Тошқалъа мерасад. Бодия ва ҷазоирӣ бисёр дорад. Ва ҳокими ин вилоят як нафар, аммо қозии он ду нафар аст, яке қозии Бойсун ва дигаре қозии Деҳпорақанд аст. Куллияи саканаву раияи он тамоман як лаку бист ҳазор хонавор аст. Ба даруни курғону финои он ҷаҳор масочиди идайн ва ҷумъахонӣ дорад ва ду адад

мадрасай сангин дорад. Ва ҳаштод адад масочиди панҷвақтӣ дорад ва як мадраса, аз ин абнияти қадима аст, ки авқофи бисёре дорад. Ба атрофи курғони ин вилоят ба лаби наҳри Бойсун ҷоест машҳур ба Чаҳор чанор, дар баландӣ ва тамоми боғот ба пастӣ. Мадди назар то ҷое, ки расад, ҳама ҷо басотину боғот аст, бағоят фараҳфизову дилкушо аст. Ва дар ин мамлакат ҳайвонест (ҳашарот –Т.М.) кӯчак, монанди кирми харобтани пашмдор, ба шаб мисли оташ маръӣ мегардад, касе, ки аз он ҳайвон беҳабар бошад, ба шаб ба таҳти по чанд бор оташро мебинад. Баъд аз он, ки ба ҳақиқати он воқиф гардид, медонад, ки он кирм аст валлоҳу яхлуку мо яшоу. Ҳашаротуларзи ин мамлакат кам аст, назар ба атрофи он аз камоли хушҳавоӣ дар мавсими тобистон касе ба ях ва ашёи мубаррид муҳтоҷ намегардад ва оби дарёи он сардтар аз барфу ях аст. Ва шикори вуҳушу туюри он фаровон аст. Дар қарияи Дарбанд ба танга даҳ адад кабк медиҳад. Аксари аҳолии он сайёд аст. Тамоми Дарбанд ба канори наҳри мазкури онифулбаён ҳама боғу басотин аст ба маолу мазмуни ояти каримаи «Фиҳимо фоқиҳатун ва нахлун ва руммон» мамлу аз Ҷавокеҳ аст. Агар дар тамоми кураи арз мисли Дарбанд хушҳаво ва фараҳфизо нест, гуфта бошам, умед аст, ки муболиға набошад..., лекин аҳолии он дар ниҳояти дараҷаи ҷаҳланд, дар панҷ ҳазор хонавор, сад нафар, балки даҳ нафар хонову нависо ёфт намешавад. Масофаи ин вилоят то Бухоро микдори чихилу ду фарсах аст. Ба тарафи кунҷи шарқӣ ва ҷанубии Бухорои Шариф воқеъ аст ва ба канори наҳри Ҷайхун дар миёнаи наҳри Сурхон ва Қофарниҳон микдори ду ҳазор хонавор қабилаи шоҳии туркман раоё дорад, ки ин қабила машҳуранд ба туркмони Сурхон. Ин ҳадди ҷанубии вилояти Бойсун аст» [Таърихи ҳумоюн 2007, 111]. Ин маълумот дар бораи мавзеи Бойсуни воҳаи Сурхон ва деҳаҳои гирду атрофи онҳо буд, ки ин гуфтаҳо воқеият дорад ва мо баъди сад соли ин гуфтаҳо аз ин ҷоҳо дидан кардем, ҳамон ашёву ҳамон манзараро бо чашми худ дидем. Дар ҳақиқат, деҳаҳои Дарбанду Сайроб ва Панҷоб аз деҳаҳои бостонии тоҷикнишини ин мавзеъ махсуб меёбанд ва ҳоло низ тоҷикон умр ба сар мебаранд.

«Зафарномаи хусравӣ» низ яке аз асарҳои таърихӣ маҳсули нимаи дуюми асри XIX маҳсуб ёфта, муаллифаш номаълум аст. Ин асар солҳои 1862-1863 навишта шуда, фарогири ду бахш аст. Дар бахши аввал лашкаркашиҳои амир Насруллоҳ, ки амири Бухорои давр буд, ба хонигарии Қўқанд нишон дода шуда, амалиёти ҷангии пай дар пай дар марзи Истаравшан, Ҷиззах, Зомин, Хўқанд, Конибодом тасвир ёфтааст. Инчунин, ҳучуми аҳдшиканонаи амир Насруллоҳ ба марзи хонигарии Урганҷ (Хоразм) инъикос ёфтааст. Бахши дигари асарро ҳодисаҳои иҷтимоӣ ва сиёсии музофоти Хуросон ва гирду атрофи он, хосатан, музофотҳои Балх, Оқча, Андхуй, Қундуз, Ҳилм, рӯйдодаро фаро мегиранд, ки ин ҷойномҳои ҷуғрофӣ мансуби Афғонистони охири қарни XIX доништа мешуданд. Забон ва тарзи баёни асар хеле равону маъмул буда, инъикоси забони тоҷикии маъмулии ҳамон давр доништа мешавад, яъне ба таври дигар забони асар фарогири муҳити илмӣи Мовароуннаҳри асри XIX ва оғози асри XX мебошад. Дар ин таълифот теъдоди зиёди вожагону калимаҳои мансуб ба вомвожаҳои арабӣ мавриди корбурд қарор гирифтаанд, ки вақти мутолиа барои мутолиакунандаи кунунӣ мушкилоту душвории забонӣ пеш намеоранд.

Дар «Зафарномаи хусравӣ» ҷиҳати инъикоси пейзажу манзара ва ҳодисаву воқеаҳои таърихӣ чанде аз ҷойномҳои Мовароуннаҳр, аз ҷумла топонимҳои воҳаи Сурхон, чун Бойсун, Шеробод, Сайхун, Ҷайхун, Оқсу, дарёи Кўҳак [номи қадимаи Зарафшон], Мовароуннаҳр, Омуя, Кешрӯд, Танхосдарё ва монанди инҳо оварда шудааст, ки баъзеи инҳо дар ҳудуди воҳаи Сурхон воқеъанд: «Ва чун рояти нусратшиор дар зимони ҳифзи парвардигор чун талотуми амвоҷи ба дор ба сипоҳи бекарон, ҷўшону хурўшон кўсу курказанон наҳзат намуда, рў ба ҷониби марра биёбон карда равон гашт. Аввалан мартаба фармони қазо чараён ба нифоз пайваст. Ниёбатогод Иброҳимбӣ Додхоҳ ва Одил Додхоҳминг ва Мустафоқули туксабо ва Исҳоқбекбӣ ва Абдулкарим туксабо ва солорони Шерободу Бойсун маа тумоноти худро ва солорони шаҳрисабзӣ бо навкарони худ ва Бердиёртуксабо юз маа навқарияи

киркюз ва султон Маҳмудхон бо ҳавохоҳони худ ин номбурдагон як манзил пешрави лашкари зафарпайкар бошанд. Роҳҳои дасти рост ва дасти чапро бохабар шуда, мулоҳиза намојанд ва ба ҳар ҷониб қаровул гузошта, аз ояндаву раванда хабаргирон шуда, розӣ шаванд. Ва аз ҳеҷ вачҳ ғафлат наварзида мусоҳила насозанд [Зафарномаи хусравӣ 2011, 65].

Пас ба иҷозати олий шохӣ Кобул маа тобеони худ азми роҳ карда, ибтидои аввал ба вилояти Қаршӣ расида, аз он ҷо ба вилояти Шаҳрисабз гузашта, чанд рӯз истиқомат варзида, аз он ҷо ба роҳи дараи Сангардака ба ҷониби вилояти Ҳисор гузашта, аз Ҳисор низ ба роҳи Қубодиён озим гардида, ба вилояти Қундуз гузашта, қарор гирифт. Бар замири мунир оинаи мазоҳири суҳансанҷон пӯшида намонад, ки дар вақташ аз омад-омади лашкари фарангӣ Дӯстмуҳаммадхони Кобулӣ ҳаросида вилоятро ҳамчунон партофта баромада буд [Зафарномаи хусравӣ 2011, 52].

Чунончи ки қабл аз ҳаракати лашкари нусратасар ба фармони шохӣ некӯсияр тамоми киштиҳои саропои гузарҳои дарёро ба гузари Келиф ҷамъ намуда буданд, инчунин, қушуни вилояти Чорҷӯй то билоди Каркӣ ва саропои ду рӯи Лаби об аз он тарафи дарё ҳасбулфамони олий дар маҳозии лашкари зафарпайкар расида, фурӯз омаданд. Бад-ин дастур ҳуққоми завиюлҳитроми вилояти Шеробод ва Бойсун ва Ҳазор ва Ҳисори шодмон маа тавобеъ ва лавоҳики он ва қасаботи миёни кӯҳистон ҳама бо афвоҷи диловарони шуҷоатоин дар он манзили фараҳогин ҳозир омада, ҷаноби олиро дуо намуда ба рикоббӯсӣ...[Зафарномаи хусравӣ 2011, 15].

Дар мисоли дигар доир ба вучуд доштани топонимҳои Бойсун, Шеробод дар ҳудуди воҳаи Сурхон ишора меравад: ...ва вилояти Бойсун ва Шеробод ва Келиф ва Ҳазор то ба сарҳади вилоёти Ҳисор ба қабзаи иқтидор... бахшид...[Зафарномаи хусравӣ 2011, 19].

Ҳамин тариқ, истифодаи ҷойномҳои ҷуғрофӣ дар «Зафарномаи хусравӣ» низ ҷиҳати таҷассуми ҳодисаву воқеаҳои таърихӣ, иҷтимоӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ ва фарҳангӣ бамаврид буда, муҳтавои манзалату шаҳомати асари мазкурро афзун кардааст. Ҷойномҳои ҷуғрофӣ дар

асар мавриди истифода қароргирифта дорои таърихи қадиманд ва дар асарҳои насри таърихӣ, адабӣ омадани ҷойномҳои воҳаи Сурхон низ далолат бар он мекунад, ки дар воқеъ, ин ҷойномҳо таърихи қуҳанро доранд.

1.3. Баррасии ҷойномҳои воҳаи Сурхон дар фарҳангномаҳо

Фарҳангшиносӣ яке аз бахшҳои муҳими илми забоншиносӣ, ки таърихи тулонӣ дорад. Дар давраҳои гуногуни таърихӣ фарҳангу луғатномаҳои зиёде аз ҷониби фарҳангдӯстдорону адабпарварон мураттаб гардид, ки нахустини онро дар таърихи фарҳангшиносӣ «Фарҳанги оим-евак» (Frahang-i oim-evak), «Фарҳанги паҳлавӣ» (Frahang-i pahlavik) медонанд. Дар «Фарҳанги оим-евак», ки бо порсии миёна (паҳлавӣ) таҳия шудааст, вожаҳои таркибҳои забони авестӣ ба забони порсии миёна шарҳу тавзеҳ ҷойгир аст. Дар «Фарҳанги паҳлавӣ», ки ин низ яке аз фарҳангҳои бостонӣ аст, ҳузуро-ришҳои забони паҳлавӣ (порсии миёна) тафсир гардидаанд» [ҒТЗТ 2008, Ҷ.1. С. 10]. Муҳаққиқони забоншинос марҳилаҳои таърихи фарҳангшиносии тоҷикӣ-форсиро ба таври шартӣ ба марҳилаҳои тоисломӣ ва баъдиисломӣ ҷудо менамоянд. «Аз давраи тоисломии фарҳангшиносии тоҷик ба ғайр аз чанд намуна, аз қабилҳои дигар осоре ба дастӣ мо нарасидааст, ки дар асоси онҳо оид ба сатҳи фарҳангшиносӣ дар як давраи тақрибан якунимҳазорсолаи таърихи забон ба таври муфассал қазоват намоем» [ҒТЗТ 2008, Ҷ. 1. С. 10]. Гуфтаи ҷоиш аст, ки фарҳангшиносӣ барои матнҳои бостонӣ, махсусан, матнҳои оини зардуштӣ пасон ҳам давом карда, нусхаҳои ин гуна луғатҳо дар қонунҳои эроншиносии ҷаҳон нигоҳ дошта мешаванд. Даврони авҷи такомули луғатшиносӣ ба замони ҷадидаи таърихи забон, ки бо унвони порсии нав ё порсии дарӣ маъруф аст, рост меояд. Тавре аён аст, аз садаи XI оғоз карда, ба забонҳои тоҷикиву форсӣ дарӣ луғатҳои зиёде, чун «Луғати фурс»-и Асадии Тӯсӣ, «Сихоҳул-фурс»-и Наҳичувонӣ, «Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ»-и Ҳусайни Инҷу, «Баҳори Аҷам»-и Рӯй Тоқчанди Баҳор, «Фарҳангнома»-и Ҳусайни

Вафой, «Фарҳанги Рашидӣ»-и Абдуррашиди Таттавӣ, «Бурҳони қотеъ»-и Муҳаммадхусайни Халафи Табрезӣ, «Ғиёс-ул-луғот»-и Муҳаммади Ғиёсуддин, «Чароғи ҳидоят»-и Алихони Орзу ва даҳҳо фарҳангҳои дигар омода ва мураттаб гардидаанд.

Нахустин ва куҳантарин фарҳанги тафсирий, ки то даври мо омада расидааст, «Луғати фурс»-и Асадии Тӯсӣ (асри XI) аст. «Луғати фурс» аҳамияти бузургу гуногунпахлуи фарҳангӣ дорад ва мисолҳои зиёд дар фарҳанг ҳам аз забони осори шоирони бузурги адабиётмон чун намуна оварда шудаанд, ки баъзеи онҳо то имрӯз дар ғуяишҳои тоҷикони қӯҳистон фаровон қорбурд доранд. Бояд гуфт, ки нақши фарҳангҳои қадим ва аҳамияти онҳоро дар таърихи фарҳангу тамаддуни халқмон забоншиносон А. Нуров ва А. Рауфзода дар нигоштаҳои худ чунин баррасӣ кардаанд: «Фарҳангҳои қадимаи тоҷикӣ аз баъзе ҷиҳатҳо хусусияти энциклопедӣ доранд. Дар онҳо на фақат инкишофи таърихӣ лексикаи забони тоҷикӣ инъикос ёфтааст, балки бисёр воқеаҳои таърихӣ, адабӣ ва ғайра муфассалан баён шудаанд. Фарҳангҳои қадимаи тоҷикиро ҳамчун сарчашмаҳои адабӣ низ истифода кардан мумкин аст. Сохтани луғатҳои истилоҳоти соҳаҳои гуногуни илмӣ ва ба ин восита ба тартибу нормаҳои муайян андохтани истилоҳоти илмӣ аз масъалаҳои аввалини ҳаёти имрӯза ба шумор мераванд. Фарҳангҳои қадима барои ҳалли ин гуна масъалаҳо аз бисёр ҷиҳат ёрӣ расонда метавонанд. Ба ин гуна фарҳангҳо ба таври танқидӣ назар намуда, аз онҳо самаранок Ғоида бурда тавоништан лозим аст. Бе истифода аз ин гуна луғатҳо инкишофи таърихӣ забони тоҷикиро тасаввур кардан аз имкон берун аст. Барои омӯхтани таърихи адабиёт тазкира ва сарчашмаҳои дигари адабӣ чӣ қадар аҳамият дошта бошанд, фарҳангҳои қадима низ барои дарк намудани инкишофи таърихи забон ва таърихи халқ тоҷик ҳамон андоза аҳамият доранд» [Муқаддимаи «Ғиёс-ул-луғот» 1988, 6].

Оғоз аз қарни XI то айни ҳол луғатҳои зиёд мураттаб ёфтаанд, ки Ғароғири ҳазинаи луғавӣ забони тоҷикӣ буда, вожагону воҳидҳои луғавӣ ва ибороти мухталифи барои дӯстдорони забону адабиётмон

нофаҳмою пинҳон ба осори гуногунсоҳа ва гуногунжанри хаттии гузаштагон воридгардидаро шарҳу тавзеҳ додаанд. Мураттибони луғатномаҳои номбурда калимаву таркибҳои зиёди душворфаҳмро тафсиру шарҳ додаанд ва ҳамчунин, номи зиёди топонимҳоро оварда, маълумоти ачиберо дар бораи шаҳрҳо, шаҳракҳо, дараву сойҳо, дарёву чашмаҳо, кишвару минтақаҳо ва ҷойномҳои таърихӣ пешкаш кардаанд. Аз ҷумла, аз ин луғатҳо роҷеъ ба воҳаи Сурхон ва шаҳраку деҳоти он маълумот ба даст овардан мумкин аст. «Ғиёс-ул-луғот»-и Муҳаммад Ғиёсуддин яке аз ин фарҳангҳо буда, роҷеъ ба ҷандин топонимҳои воҳаи Сурхон, чун Ҷағониён, Тирмиз, Бойсун, Шеробод, Гавз ва монанди инҳо мураттиби фарҳанг маълумот додааст. «Тирмизӣ – мансуб ба шаҳри Тирмиз, ки он тарафи Ҷайхун аст [аз «Луб-ул-аҳбоб»-и Суютӣ] [Ғиёс-ул-луғот 1988, Ҷ. 1. С. 191].

Дар фарҳанги «Бурҳони қотеъ» дар бобати топоними Ҷағон ва маънои луғавии он мураттиби фарҳанг ҷунин баёни андеша кардааст: «Ҷағон бар вазни макон номи мавзеест ва баъзе гӯянд номи шаҳрест ва ҷӯберо низ гӯянд, ки миёни онро шикӯфта ҷанд ҷалочил бар он насб кунанд ва саровозахонон бад-он усул нигоҳ доранд ва номи нағма ва пардаест аз мусиқӣ ва шахсеро низ гӯянд, ки дар корҳо саъйу кӯшиши тамом дошта бошад ва мутлақ саъйкунанда ва кушандаро гӯянд, ҳам аз инсон ва ҳайвоноти дигар» [Бурҳони қотеъ 1993, Ҷ.1, С. 348]. Дар ин нигошта роҷеъ ба шарҳи мафҳум ва мавзеъ андешаи хубе аз ҷониби мураттиб баён гардидааст ва ин маълумот барои барқарор намудану навиштани таърихи истилоҳи Ҷағон ҳамчун ифодакунандаи гурӯҳи этникӣ хидмат хоҳад намуд.

«Ҷағониён бар вазни шаробиён; номи маҳаллаест дар Самарқанд» [Бурҳони қотеъ 1993, Ҷ.1, с. 348]. Дар ин маълумот мавҷуд будани мавзее бо номи Ҷағониён дар ҳудуди Самарқанд зикр мешавад, ки ин ишора ба макони хурди гурӯҳи этникии ҷағониён дар ҳудуди номбурда ва нисбат ба ҷойи зисти онҳост.

Дар осори манзуми адабиёти муосир низ вожаи чағона мавриди корбурд қарор гирифтааст. Аз ҷумла, дар эҷодиёти шоир Лоиқ Шералӣ:

Мо баҳри дилшиносон шеърӯ тарона ҳастем,

Баҳри навошиносон ҷангу чағона ҳастем. [Лоиқ 2010, с. 89]

Дар ин байт вожаи чағона ба унвони як наъ асбоби мусиқӣ омада, то андозае тобиши ҳамовозӣ (омонимӣ – Т.М.) пайдо кардааст, ки ин вожа низ тоҷикӣ аст. Вожаи чағона, тавре гуфтем, номи асбоби сози мусиқӣ буда, иборат аз ҷӯбест, ки як сари онро сӯроҳ карда, ҷанд зангӯлача ба он меовезанд ва онро ҳаракат дода, усул нигоҳ медоранд [ФЗТ 1969, Ҷ. 2, С. 537].

«Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик»-и устод Садриддин Айни аз нахустин фарҳанги баъдиинқилобии забони тоҷикӣ маҳсуб меёбад, ки соли 1938 таҳия ва соли 1976 нашр гардидааст ва фарогири зиёда аз 11 ҳазор адад воҳиди луғавӣ аст. Дар фарҳанги номбурда ҳам ҷанде аз ҷойномҳои воҳаи Сурхон, ҷун Ҷағониён, Дехнав, Бойсун, Сайроб, Панҷоб, Заркамар ва монанди инҳо мавриди корбурд қарор гирифтаанд.

Ҳамин тавр, дар асоси навиштаҳои боло аён мегардад, ки воҳаи Сурхон ҷун сарзамини бостонӣ аз мавзӯҳои зебову ободи кишварамон ба ҳисоб рафта, аз қадимулайём таърихнигорону сайёҳон ва адибону шоирон, донишмандону фозилон, аҳли тақвою арбобони дину сиёсатро мафтун кардааст, ки онҳо дар ситоиши ин минтақа дар нигоштаҳои хеш андешаву мулоҳизаҳои хубу бо меҳру муҳаббат баён кардаанд. Навиштаҷоту қайдҳо, мулоҳизаҳои онҳо аҳамияти муайяни илмӣ ва адабӣ дошта, то кунун ин хусусияти худро коста накардаанд.

Хулосаи боби якум

1. Илми номшиносии тоҷикӣ дар айни ҳол дар рушду нумӯ аст ва омӯзиши номвожаҳои ҷуғрофӣ қаламрави Тоҷикистони соҳибистиклол мавриди таваҷҷуҳи ҷаҳонӣ нафар номшиносон қарор гирифта, дар ин

чода ба комёбиҳои назаррас ноил гардидаанд, ки доир ба ҳар яки онҳо мо дар боло сухан рондем.

2. Ҳоло айёме фаро расидааст, ки доираи ин илмро густариш ва мавзёҳои тоҷикнишини берун аз ҳудуди Тоҷикистонро низ мавриди омӯзиши забонии васеъ қарор бидиҳем. Рисолаи мазкур аз идомаи ҳамон корхост, ки дар бобати омӯзиши номвожаҳои ҷуғрофии мавзёҳои тоҷикнишини берун аз Тоҷикистони соҳибистиклол чанд муҳаққиқи тоҷик оғоз кардаанд, мебошад.

3. Воҳаи Сурхон чун сарзамини бостонӣ аз мавзёҳои зебову ободи кишварамон ба ҳисоб рафта, аз қадимулайём таърихнигорону сайёҳон ва адибону шоирон, донишмандону фозилон, аҳли тақвою арбобони дину сиёсатро мафтун кардааст, ки онҳо дар ситоиши ин минтақа дар нигоштаҳои хеш андешаву мулоҳизаҳои хубу бомеҳру муҳаббат баён кардаанд. Навиштаҷоту қайдҳо ва мулоҳизаҳои онҳо дорои аҳамияти муайяни илмӣ ва адабӣ буда, то кунун дар шарҳу тафсири ҷойномҳои миллиямон ҷойгоҳи хос доранд.

4. Осори назмию насрии давраҳои гуногун дар муаррифии ҷойномҳои минтақаи Осиёи Марказӣ ва, махсусан, воҳаи Сурхон ҷойгоҳи хоссаро доранд. Ошкор сохтани андешаҳои гуногуни ин осор барои нишон додани интисоби таърихӣ ҷойномҳои минтақа мусоидат карда, дар бедор кардани зехни худшиносию ҳудогоҳии милли, махсусан, ҷавонон арзёбӣ мегардад.

БОБИ 2. БАРРАСИИ ВИЖАГИҲОИ ЛУҒАВИИ ҶОЙНОМҲОИ ВОҲА

Матолиби муқаддамотӣ. Дар илми лингвистика усулҳои зиёди баррасиву таҳқиқи маводи топонимӣ ба назар мерасанд, ки яке аз онҳо баррасии луғавию маъноӣ ба ҳисоб меравад. Баррасии луғавӣ-маъноӣ амалан мувофиқи маводи дар забон вучуддошта дар пояи ду равиши баррасӣ ё омӯзиш, яъне усули таърихӣ-муқоисавӣ [диахронӣ] ва усули ҳамзамонӣ [синхронӣ] гузаронида мешавад. Дар адабиёти таълимӣ таҳти мафҳуми таҳлил чунин назария оварда мешавад: «Ба ҷузъҳо ҷудо намудани воҳидҳои томи забонӣ аз ҷанд нигоҳ, яъне аз ҷиҳати маъно, сохтор, ки таҳти он вижагиву вазифаҳои воҳидҳои забонӣ (соза, морфема, вожа, ибораҳо) аён мегардад» [ЗАҲТ 1983]. Дар адабиёти соҳаи топонимика низ баррасиҳои зерин мавҷуданд, ки номшиносон, ба мисли В. Н. Топоров, О. Н. Турбачев, В. Бондарчук, Э. М. Мурзаев, А. Л. Хромов, Р. Х. Додихудоев, Н. Офаридаев, Ҷ. Алимӣ, Ш. Исмоилов, О. Муҳаммадҷонзода, Д. Ҳомидов ва дигарон дар таҳқиқоти хеш аз ин усул ё равиши баррасӣ истифода ва доир ба мубрамиёт ва аҳамиятнокии онҳо андешаҳои муҳим баён доштаанд. Метавон ин ҷо нигоштаҳои муҳаққиқони рус В.Н.Топоров ва О.Н.Трубачёвро доир ба баррасии топоформантҳо мисол овард, ки чунин андеша доранд: «Самараи таҳлили формантҳо аз он иборат аст, ки мо ҳар дафъа ҳадди ақал бо якҷанд далеле сари кор дорем, ки бо форманти умумӣ шуруъ мешавад, ба мулоҳизаҳои мо оид ба шароитҳои ташаккул ва муносибати этникии ном муайяни таърихӣ мебахшад. Таҳлили формантҳо баъзан барои муайян кардани табақаҳои забонӣ имконият дода, ҳамчунин дар мулоҳизаронӣ оид ба хронологияи нисбӣ аз ҷиҳати этникӣ ва табақабандии морфемаҳо мусоидат менамояд» [Топоров 1985, с.18-19]. Дар ин қисми диссертатсия ҷанд суҳан доир ба баррасии луғавӣ-маъноӣ зикр ва маводи ҷойномҳои минтақаи Сурхон дар робита ба ин пахлуҳо баррасӣ мегардад. Таҳлили луғавию маъноӣ дар забоншиносӣ яке аз баррасиҳои маълуму муҳим ба

хисоб рафта, дар ин баррасӣ маъноӣ луғавӣ, маншай вожа, таърихи шаклгирӣ ва пайдоиш, истифодаи ин ё он калима, чи дар таркиби калимаву ҷумла ва ибораву таркиб, дар танҳои мавриди таҳлилу омӯзиш қарор дода мешавад.

2.1. Қабатҳои луғавии ҷойномҳои воҳа

Дар забоншиносӣ, тавре зикраш рафт, навҳои гуногуни таҳлили маводи забонӣ вуҷуд дорад, ки яке аз онҳо таҳлили лексикӣ ё луғавию маъноӣ ном дошта, ин таҳлил дар соҳаи номшиносӣ низ роиҷ буда, дар ин бахш маводи топонимиро ба чунин зергурӯҳҳо: ойконимия, гидронимия, оронимия, этнотопонимия, антротопонимия, фитотопонимия, зоотопонимия ва монанди инҳо дастабандӣ карда, таҳлил намудан мувофиқи матлаб хоҳад буд. Мафҳумҳои номбурдаи марбут ба топонимия низ дар навбати худ ба чандин зергурӯҳҳо ҷудо мешаванд ва дар ин бобат дар қорҳои таҳқиқотии муҳаққиқони ин соҳа маълумоти назаррас оварда шудааст. Аз ҷумла, топонимшинос Э. Мурзаев дар таълифоти хеш топонимҳоро аз нигоҳи маҳалҳои номгузорӣ ба панҷ гурӯҳ тасниф кардааст: «1) Оронимҳо – унвони аносири релефӣ (сатҳизаминӣ): кӯҳҳо, теппаҳо, қуллаҳо, водихо, дашту сахроҳо, нишебҳо, пастхамиҳо, адирҳо ва ғайра.; 2) Гидронимҳо – исми дарёву чашмаҳо, кӯлу наҳрҳо, шохобу ҳавзҳо, ҷӯйҳо, баҳрҳо, укёнусҳо; 3) Фитотопонимҳо (наботот, ҷангалҳо, боғҳо, марғзорҳо ва ғайра; 4) Ойконимҳо ё нуқтаҳои будубоши одамон: шаҳру шаҳрак, деҳаву рустоҳо, истгоҳҳои гуногуни; 5) Топонимҳое, ки марбути урбонимҳои шаҳранд, аз қабилӣ роҳҳои кӯчаҳо, майдону, тангкӯчаҳо, пулҳо ва м.и инҳоро фаро мегиранд» ... [Хромов 1966, 78-83; Р. Х. Додихудоев 1972, 67-74; Мурзаев 1980, 92-93]. Тибқи гуфтаи онҳо, панҷ гурӯҳи пешниҳод гардида метавонад ҳамаи номҳои гуногуни ҷойномҳои географиро фаро гиранд.

Дастабандии ин муҳаққиқон дар таҳқиқоти номшиносони Тоҷикистон дар даҳсолаҳои охир тавсеаю такмил ёфта, дар пояи ҳамин

таснифот ҷойномҳои мавзеҳои гуногуни кишварро муҳаққиқони тоҷик мавриди баррасӣ қарор дода, монографияву асарҳои алоҳида ва мақолоти ҷолиби диққат нигоштаанд. Чанд нигоштаи ин муҳаққиқонро барои намуна ин ҷо метавон зикр кард: Ш. Исмоилов [Исмоилов 1993, 1994], Н. Офаридоев [Офаридоев 1984, 1985, 1991], А. Абдунабиев [Абдунабиев 1992], Ҷумъахон Алимӣ [Алимӣ 1993, 1995], О. Маҳмадҷонов [Маҳмадҷонов 2003, 2010], Д. Ҳомидов [Ҳомидов 1999, 2001, 2014, 2018], Б. Тураев [Тураев 2008, 2010, 2019, 2020, 2021], Э. Давлатов [Давлатов 2017] ва монанди инҳо. Ин муҳаққиқон доир ба вижагиҳои ҷуғрофии ин ё он минтақаи Тоҷикистон кори таҳқиқоти анҷом дода, ҳангоми таснифоти унсурҳои топонимӣ ба дастабандии навҳои топонимӣ аҳамияти махсус додаанд. Аз ҷумла, дар таҳқиқи Д. Ҳомидов, ки ҷойномҳои водии Кешрӯд мавриди баррасӣ қарор гирифтааст, теъдоди ин навъи дастабандӣ ба 10 адад расида, ҳар дастаи нишондодҳои ӯ дар навбати худ боз ба зергурӯҳҳо ҷудо гардидааст [Ҳомидов 2014, 151-155].

Ин таснифоти муҳаққиқони дар боло зикргардида барои кори илмӣ мо чун намуна буда, ҳангоми гурӯҳбандии маводи гирдоварда аз воҳаи Сурхон тақия ба ҳамин осор карда, маводи топонимии ин минтақаро дар робита ба вижагиҳои ҷуғрофияшон ба чунин гурӯҳҳо ҷудо карда баррасӣ намудаем.

2.1.1. Ойконимҳои воҳа

Нуқоти маскунии аҳолиро ойконим мегӯянд ва истилоҳи ойконим аз решаи *oikos*-и забони юнонӣ буда, *onima*-ном мебошад, ки ба маънои хона, ҷойи зист ва марбут ба хоҷагии он далолат карда, дар топонимика ҳамчун вожагони ҷойномшиносӣ маҷмуи унвони нуқтаҳои аҳолинишин [шаҳр, шаҳрак, деҳа, гузар, маҳалла]-ро дар бар мегирад. Ба ғайр аз ин, истилоҳи илмӣ юнонӣ ду истилоҳи дигари илмӣ, чун экология ва экономика мавҷуданд, ки онҳо иқтисоди хона (экономика) ва тозагии онро (экология) дар маънои нахуст мефаҳмонанд. Муҳаққиқон

ойкономияро дар робита ба нуқоти аҳолинишин аз ҷиҳати масоҳати ишғолкардашон ба чунин гурӯҳҳо: «астионимия (номи шаҳрҳо), полионимия [маҷмуи номҳои шаҳрҳои гунадор], комонимия [маҷмуи номҳои деҳот], урбономимия [маҷмуи хиебону кӯча, паскӯчаву гузаргоҳ], агроримия [маҷмуи номҳои майдон ва бозорҳои шаҳр], эрготопонимия [маҷмуи номҳои муассисаву корхонаҳо, заводу фабрика], хрематонимия [маҷмуи номҳои марбут ба ҳаёти маданияву равшаннамоӣ], хоронимияи шаҳрӣ [маҷмуи номҳои кӯчаю маҳалҳои марбут ба касбу кор] дастабандӣ кардаанд» [Алимӣ 1996, 45].

Мо низ така бар ин навиштаҳо карда, ойконимҳои воҳаи Сурхонро дар робита ба марзбандӣ ва ҷиҳати чуғрофияшон ба гурӯҳҳои полионимия ва комонимия ҷудо намудем. Тибқи нигоштаҳо полионимия аз калимаи юнонии *polionim* буда, «номи шаҳр ва полионимия маҷмуи номҳои шаҳрҳои як ҳудуд, замон ва ё минтақаи алоҳидаро дар бар мегирад. Истилоҳи комонимия аз *komos* (юн.) буда, маънои деҳа ва номи онро ифода мекунад ва комонимия маҷмуи номи деҳаву русто аст» [Ҳомидов 1999, 40-42].

Ҷойномҳои марбут ба сукувати одамони воҳаи Сурхон то имрӯз аз тарафи номшиносон ба таври зарурӣ мавриди баррасӣ қарор нагирифтаанд. Вале дар баррасии топонимҳои ин воҳа нигоштаҳои С. К. Кабанов, Р. Х. Ҳалимов, Т. Нафасов, О. Пармонову А. Бердиев ва чанде дигарон мавҷуданд, ки онҳоро чун осори таҳқиқотии соҳавӣ доир ба ҷойномҳои воҳаи Сурхон зикр кардан мумкин аст. Дар ин таҳқиқоти муҳаққиқони номбурда баробари нишон додани вижагиҳои чуғрофию таърихӣ ин ё он мавзеи таърихӣ, инчунин, доир ба чанд ойконими ин водӣ низ ҳамчун маводи топонимӣ зикр мегардад. Гуфтан ҷоиз аст, ки муҳаққиқони номбурда ҳангоми баррасии номвожаҳои чуғрофӣ бештар ба паҳлуҳои географӣ ва таърихӣ топонимҳо ишора карда, ин номҳои чуғрофиро дар асоси усули муқоисаи таърихӣ ё методи диахронӣ таҳлил намуда, тағйири шакл гардидани онҳоро зикр мекунанд.

Ҳамчунин, доир ба нукоти маскунии ё ҷойномҳои марбут ба нуқтаҳои аҳолинишини воҳаи Сурхон маълумоти диққатҷалбкунандаро аз асарҳои мардумшиносӣ, фолклорӣ ё адабиёти шифохӣ, шевашиносӣ ва таърихӣ, ки дар бахши муқаддима ва боби якуми диссертатсия чанде аз онҳо номгӯ ва баррасии онҳо оварда шудаанд, ба даст овардан мумкин аст. Дар робита ба нукоти маскунӣ ё ҷойномҳои ҷуғрофии марбут ба нуқтаҳои аҳолинишини воҳаи Сурхон ҳаминро зикр намудан мумкин аст, ки дар ин водӣ чунин воҳидҳои забонии топонимӣ: чун водӣ, музофот, вилоят, шаҳр, туман, бекигарӣ, кент, шаҳрак, деҳа, деҳак, маҳалла, гузар ба қайд гирифта шудаанд. Вожагони бекигарӣ, кент, уезд, туман, ноҳия, музофот дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX ҳамчун вожагони ифодагари нукоти маъмурӣ ва ҷуғрофӣ маҳсуб меёфтанд ва баъзеи ин вожагон тибқи талаботи давр аз нав мавриди корбурд қарор гирифта, ҳоло чун ифодагари номҳои ҳудуди маъмурӣ қарор доранд, яъне дар айни ҳол вожаҳои арабии ноҳия, туман ба ҷойи вожаи русии район, вожагони вилоят ба ҷойи музофот, ҳукумат ба ҷойи бекигарӣ мавриди корбурд қарор гирифтаанд, ки ин вожагон низ ҳоло чун ифодагари нуқтаҳои аҳолинишин мебошанд.

Чун суҳан аз бахши ҷойномҳои марбут ба нуқтаҳои аҳолинишини воҳаи Сурхон меравад, зикри таркиби гурӯҳи этникии ин мавзёро низ муҳим бояд қарор дод. Таркиби этникии воҳаи Сурхон, асосан, аз гурӯҳи этникии эронӣ ва қисман аз гурӯҳи этникии туркӣ иборат буда, ин гурӯҳҳои этникӣ дар номгузории географӣ ё нукоти маскунӣ низ таъсири худро гузоштаанд. Ба гурӯҳи ҷойномҳои ҷуғрофии марбут ба нуқтаҳои аҳолинишини воҳаи Сурхон чунин ойконимҳоро мансуб доништан мумкин аст: Тирмиз, Дехнав, Бойсун, Шеробод, Сурхон, Ҷарқӯргон, Қумқӯргон, Музработ, Дашнабод, Тӯпаланг, Сӯфиён, Шӯрча, Олтинсой, Сариосиё, Узун, Сина, Дарбанд, Даҳана, Шарғун, Хондиза, Сурхоб, Панҷоб, Сайроб, Бурс, Диболо, Қӯргонча ва монанди инҳо. Ин ойконимҳоро низ вобаста ба ҳудуди ҷуғрофияшон ба шаҳру шаҳрак (полионимҳо) ва деҳаву деҳкада (комонимҳо) ҷудо менамоем:

а) Астиониму полионимҳо. Тавре дар боло зикраш рафт, яке аз кабатҳои луғавии ойконимҳоро астиониму полионимҳо, яъне номи шаҳру шаҳрак фаро мегиранд. Вожагони полионим аз ҷузъҳои *poli* (юн.) – ҷойи серсоҳа, шаҳр ва *onimiya* (юн.) – ном иборат буда, маънои ҷамъи номи шаҳру шаҳракро ифода мекунад. Дар ҳудуди воҳаи Сурхон чунин шаҳру шаҳрак мавҷуданд: Тирмиз, Деҳнав, Бойсун, Шеробод, Ҷарқурғон, Қумқурғон, Шӯрча, Олтинсой, Сарисий, Узун, Шарғун ва ғайра.

Тавре дар бобҳои пешин аллакай зикраш рафт, Тирмиз ба қатори вожагони астионим мансуб буда, номи шаҳр ва маркази ҳудуди маъмурии вилояти Сурхондарёи ҳозираи Ҷумҳурии Ўзбекистон махсуб меёбад ва дар сарчашмаҳои ҷуғрофии арабизабони қарнҳои IX-XIII, ки дар рисолаи илмӣ Ш. А. Ҳайбуллоев «Топонимияи форсӣ-тоҷикӣ дар сарчашмаҳои ҷуғрофии арабизабони асрҳои IX-XIII (таҳлили лингвистӣ) [Ҳайбуллоев 2022] мавриди пажӯҳиш қарор гирифтааст, чунин маълумотро муаллифони сарчашмаҳои ин давр зикр кардаанд: «Тирмиз [Tirmidh] шаҳри маъруф дар қаронаи шарқии Ҷайхун ҳаммарз бо Сағонийн... Ёт.: Мардум дар ин вожа ихтилоф доранд. Баъзе Тармиз, баъзе Турмиз ва мардуми шаҳр Тармиз мегӯянд. Он чи мо дар гузашта омӯхтаем, Тирмиз бошад. Адибон онро Турмуз гӯянд ва ҳар яке барои талаффузи худ маъноҳое меоваранд...» [ниг.: Ҳайбуллоев 2022, 270].

Деҳнав низ ҳамчун ҷойноми таърихӣ дар ҳудуди воҳаи Сурхон дохил мегардад ва шаҳри қадим махсуб ёфта, мувофиқи маълумоти сарчашмаҳо ин полионим маркази маъмурии давлати Ҷағонийни таърихӣ буда, яке аз марказҳои тиҷорату савдо ва фарҳангу ҷойи ободи воҳаи ҳисор махсуб меёфтааст. Ин мақомро ҳоло низ ин шаҳри бостонӣ дорад ва дар ҳудуди вилояти Сурхон дуюмин шаҳр, яъне пас аз Тирмиз доништа мешавад. Ҷойноми номбурда, ки ба ифодаи шаҳр меояд, аз нигоҳи сохт дар асл таркибӣ буда, дар қолаби ибораи изофии деҳи нав шакл гирифта, аз сабаби фӯрӯ мондан ё ҳазф шудани бандаки изофии -и шакли деҳнавро соҳиб гардидааст. Шакли деҳнав дар қолаби мураккаб

буда, бо роҳи факки изофат (ихтисоршавии бандаки изофии -и) шакл гирифтааст. Ин астионим мутааллиқи забони ноби тоҷикӣ буда, маънои деҳи навро дорад ва тавре гуфтем, дар гузашта маркази давлати Чағониён маҳсуб меёфт.

Полионими Шеробод низ аз шахраки ободу зебои воҳаи Сурхон ба шумор меравад. Ин полионим аз ҷиҳати сохт дар қолаби мураккаб шакл гирифта, аз ҷузъҳои шер (xšauʒiya) ва обод (obod) таркиб ёфта, ин ҷузъҳо мутааллиқи забони форсии тоҷикист. Дар решаи шер аз дифтонги ай[ai] фонемаи е [e] ва аз ҳамсадои думахраҷаи хš- [ш] боқӣ монда, шаклҳои шер, шоҳ ва шахр аз ҳамин калима аст. Шаҳр дар замони қадим ба ифодаи муодили кишвар, мамлакат ифода меёфт. Ин вожа чун пасванд ва чун компоненти асосӣ дар таркиби вожаҳои Ардашер, Гаршоспшер, Баҳромшер, Шеробод, Шерхон, Панҷшер ва монанди инҳо дида мешавад ва маънои ҷойи зисту истиқомати ҳоким, макони будубоширо ифода мекунад. Бо ҳамин унвон дар ҳудуди Мовароуннаҳр ё Осиёи Миёна маҳалу шахракҳои зиёде ҳаст, ки номи Шерободро доранд. Аз ҷумла, дар ҳудуди ноҳияи Китоби вилояти Қашқадарё ва дар ҳудуди вилояти Хоразм деҳаҳое мавҷуданд, ки Шеробод ном доранд ва мувофиқи маълумоти сокинони ин мавзеъҳо Шер ном мард ин мавзеъҳоро обод кардааст ва ба ҳамин хотир ин деҳаву деҳқадаҳо ба номи ӯ гузошта шудаанд. Шаҳраки Шерободи воҳаи Сурхон, ки мавриди таҳлил қарор гирифтааст, аз нигоҳи мо, ба ин нақл ягон вобастагӣ надорад. Зеро ин қаламрав аз ҷиҳати марзи ишғолкардааш хеле паҳно ва яке аз шахракҳои бостонии тоҷикон доништа мешавад. Тавре зикраш рафт, ҷойноми ҷуғрофии Шеробод калимаи мураккаб ва аз компонентҳои шер ва обод шакл гирифтааст. Дар асоси ҳамин навиштаҳо натиҷагирӣ намоем, калимаи Шеробод вожаи ниҳоят қадими забони тоҷикӣ маҳсуб ёфта, аз нигоҳи сохт таърихан мураккаб аст ва маънои макони ободу зебо ва шукуфони мардуми ориёиро далолат мекунад. Шаҳри ободу мавзеи шукуфони ориёӣ, киштбоб будани макони Шерободро ҳуди мавқеи географӣ низ собит мекунад. Зеро шахраки

Шеробод дар ихотаи чандин ноҳияҳо, мисли Ҷарқурғон ва Қумқурғон ҷойгир аст, ки шаҳраки Шеробод нисбатан аз ноҳияҳои номбурда ободтару сарсабзтар аст.

Сариосиёб номи шаҳрак ва яке аз ноҳияҳои воҳаи Сурхон буда, ин вожа аз куҳантарин вожаи забони модариамон маҳсуб ёфта, дар қолиби калимасозии луғавӣ-синтаксисӣ, яъне табдили ибораи изофӣ ба калимаи мураккаб сохта шудааст. Ба ин маънӣ калимаи Сариосиёб аз ибораи сари осиёб бунёд шуда, дар Осиеи Марказӣ чандин номвожаҳои ҷуғрофӣ бо ин вожа номгузорӣ гардидаанд. Ҷузъи сар ҳамчун вожаи сермаънои тоҷикӣ бар ифодаи ибтидо, оғоз, аввал меояд. Ҷузъи осие бошад, вожаи мураккаб буда, аз ҷузъҳои ос [ās] – санг, яъне нарма кардан, реза кардан, совидан ва об [āb] – моеи туршизо таркиб ёфта, маънояш дастгоҳи обие, ки гандум ва чизҳои дигари донагиро суфтаву сафед ва реза мекунад [ФЗТ 1969, Ҷ.1. С. 890]. Дар маҷмӯъ, маънои луғавии ин номвожаи ҷуғрофӣ маконро ифода мекунад, ки дар оғоз ё саршавии он осие [осиёб] вучуд дорад.

Заркамар ҳамчун топоним таърихи қадим дошта, дар сарчашмаҳои номи ҷуғрофӣ қайд гардидааст ва ҳоло ин шаҳракро дар ҳудуди воҳаи Сурхон бо номи Олтинсой номбар мекунад. Вожаи олтинсой шакли туркӣ-ӯзбекишудаи заркамар аст. Ин ҷойном аз ҷиҳати сохтор мураккаб буда, аз ҷузъҳои зар-тилло (ар. тибрун) ва камар иборат аст ва ба маънои воҳаи заррин далолат мекунад. Воҳаи зарин ё заркамар ном гирифтани ин мавзеъ ба маънои маҷозӣ аст ва имрӯз низ ин мавзеъ барои хоҷагии халқи воҳаи Сурхон макони асосии пахтаистехсолкунӣ маҳсуб меёбад ва мардум аз заминҳои ин мавзеъ ҳосили дилхоҳ ба даст мебароранд. Хушбахтона, дар ҳудуди номбурда айнаи ҳол ин маҳал боз бо номи Заркамар дар замони соҳибистиклолии кишвар номгузорӣ шуда, як номи таърихӣ аз нав эҳё гардидааст.

Дар бораи шаҳру шаҳраки воҳаи Сурхон маълумоти муаллифи «Таърихи хумоюн» хеле диққатҷалбкунанда аст, ки порас аз онро меоварем: «Ба сари роҳи Шеробод дар тарсеи як манзили Шеробод

воқеъ аст. Ин вилоят бағоят васеъ ва касируларозӣ аст. Ҳудуди шимолии он ба кӯхистони Ҳузур мерасад. Шарқи он мулосиқи Дехнав аст, чанубан миёнаи наҳри Кофарниҳон ва Сурхон то ба канори наҳри Чайхун мерасад ва ғарбии он то кӯҳи Тошқалъа мерасад» [Таърихи хумоюн 2007, с. 111].

Ба таври хулоса метавон қайд кард, ки дар воҳаи Сурхон шаҳру шаҳракҳои бостониву зебову обод бисёр буда, шаҳру шаҳракҳои мавриди баррасӣ қарор гирифта барои пешбурди фарҳанги тамаддуни халқҳои ориёинажод нақши муассире гузоштаанд. Шаҳру шаҳракҳои номбурда ва таърихи онҳо таҷассумгари таърихи қуҳани халқи тоҷик маҳсуб ёфта, ҳангоми баррасиву таҳқиқ ва омӯзиш ҷиҳатҳои норавшану камтаҳқиқшудаи таърихи гузаштаи халқи ин сарзамин муайяну муқаррар мегардад. Гузашта аз ин, муҳаққиқ аз оин, урфу одат ва суннатҳои таърихӣ ин мавзӯҳо баръало хабардор хоҳад шуд.

б) Комонимҳо (ҷойномҳои марбути деҳ). Тавре дар боло зикраш рафт, яке аз қабатҳои луғавии ойконимҳоро ғайр аз полионимҳо, инчунин комонимҳо низ фаро мегиранд. Вожагони комоним аз ҷузьҳои komos (юн.) – деҳ, русто ва opitiya (юн.) – ном иборат буда, маънои ҷамъи номи деҳоту деҳкадаро ифода мекунад. Дар ҳудуди воҳаи Сурхон мувофиқи маълумоти топонимшиносон Т. Нафасов, Д. Ҳомидов ва ҷанде дигарон беш аз чорсад деҳаву деҳкада мавҷуд будааст, ки бештари онҳо мансуб ба забони тоҷикӣ ва дорои таърихи бостонианд [Нафасов 1989, 3-190; Ҳомидов 2018, 56-65]. Метавон ҷанде аз онҳоро дар поён ҷун намуна овард: Сурхон, Музработ, Дашнабод, Тупаланг, Сӯфиён, Сина, Дарбанд, Даҳана, Шарғун, Хондиза, Сурхоб, Панҷоб, Сайроб, Бурс, Қурғонча.

Дар байни ин деҳаҳо рустохое мавҷуданд, ки «танҳо номашон дар сарчашмаҳо зикр гардидаанд. Ба ин қатор деҳаҳои Омонҷӯл, Кӯҳак, Парғӯза, Нартибаланд, Сардомир, Сардоба, Саркашро дохил кардан мумкин аст, ки дар асарҳои «Вақфнома», «Муъҷам-ул-булдон»-и Ёқути Ҳамавӣ номи ин деҳаҳо зикр гардидааст» [Ҳомидов 1999, с. 108-110].

Дар воҳа, инчунин, даҳҳо деҳаҳои қадима вучуд доранд, ки дар айни ҳол низ бо унвони бостониаш ёд мешаванд. Гуфтан ҷоиз аст, ки дар воҳаи номбурда деҳаи бузургтарину сараҳолитарин деҳаҳои Даҳана, Дарбанд, Панҷоб, Сайроб, Сина, Саричӯй, Сангардак, Сарибанд, Сарикалға, Хуфар ва монанди инҳо ба ҳисоб мераванд.

Дарбанд [Darband] чун номи деҳа дорои чунин маъниҳост: 1] танба, ҷӯбе, ки барои маҳкам кардани дар ба пушти он така кунонида мешавад, ғалақа, лӯкидон; 2] сарҳади табиӣ байни ду вилоят ё мамлакат; 3] дар адабиёт ба маънои қалъаи Ҳисор ва истехком омадааст; 4] агба, тағно ё дараи танг аст. Ин деҳа дар ноҳияи Бойсуни вилояти Сурхон, ки асосан тоҷикон зиндагӣ доранд, воқеъ аст. Аз нигоҳи сохт ин топоним мураккаб аст ва аз ҷузъҳои дар - «дара, роҳ ё масоҳаи на чандон васеи байни ду доманаи кӯҳ» [ФЗТ 1969, Ҷ.1, с. 324] ва банд – баста таркиб ёфтааст. Маънояш дараи аз ду тараф баста ва мутааллиқи забони тоҷикӣ.

Даҳана [Dahana] номи деҳаи ноҳияи Деҳнави вилояти Сурхони Ҷумҳурии Ўзбекистон аст. Аз нигоҳи сохтор сохта буда, аз ҷузъҳои даҳан - оғозгоҳ ва -а–пасванди калимасоз таркиб ёфта, маънояш деҳаи дар оғозгоҳи дара будааст. Муқ. Даҳана (н. Варзоб), Даҳана (воҳаи Яғноби н. Айни).

Комоними Сарикалға [Sariqala] номи деҳа дар ҳудуди ноҳияи Олтинсой (Заркамар) буда, дар қолиби калимасозии луғавӣ-синтаксисӣ аз ибораи изофии сари қалға сохта шудааст ва маънои комоним мавзеест, ки дар оғозгоҳи диҳ ё қалға воқеъ аст, мебошад.

Хуфар (Xufar) номи деҳаи калонтарини ноҳияи Сарисийё ба ҳисоб рафта, мансуб ба забонҳои қадими эронист. Шакли қадими ин комоним аз ороними хуф (kaufa) – кӯҳ ва far / rag – баландӣ ташаккул ёфта, ба маънии деҳаест, ки дар баландии кӯҳ воқеъ аст. Ҷузъи хуф, ки бозмондаи kaufa аст, дар забонҳои помирӣ ба маънои кӯҳ дар таркиби чанд топоним, чун Хуф, Пасхуф боқӣ мондааст.

Дар бораи комонимҳо (деҳу деҳкада – Т.М.)-и воҳаи Сурхон маълумоти муаллифи «Таърихи ҳумоюн» хеле диққатҷалбкунанда аст,

ки порас аз онро меоварем: «Ва қарияи Сайроб микдори се ҳазор хонавор мардумони тоҷик мутаваддинанд. Аҳолии ин қария ба роҳзанӣ ва қуттобуттариқӣ машхуранд. Дар ин қария чашмаи обест, ки манбаи он аз доманаи кӯҳи Сусизтоқ, дар васати ин қария набаон (сарчашма – Т.М.) менамояд. Ба сари он чашма дарахти чаноре аст сабз, андаруни он дарахт мучавваф (миёнтиҳӣ – Т.М.) ва ковок аст. Дар ҷавфи он мактабхона намудаанд, микдори 20 адад кӯдаки атфол ба хондан машғуланд маа муаллим. Дар таърихи 1319 (баробари 1901-1902-и масеҳӣ) роқими савод ба он ҷо расидам ва даромада мушоҳида намуда баромадам» [Таърихи ҳумоюн 2007, с. 111].

Мувофиқи нигоштаи Гулшанӣ дар асари «Таърихи ҳумоюн»: «Дарбанд номи деҳа ё қарияе дар ҳудуди Бойсун ва сари роҳи Ҳисор мисли як макон аст, ба танга даҳ адад кабке диҳад. Аксари аҳолии он сайёд аст. Тамоми Дарбанд ба канофи наҳри мазкури онифулбаён ҳама боғу басотин аст ба маолу мазмуни ояти қаримаи «Фиҳимо ё оқиҳатун ва нахлун ва руммон» мамлу аз ғавокеҳ аст. Агар дар тамоми кураи арз мисли Жарбанд хушҳаво ва ғараҳфизо нест, гуфта бошам, умед аст, ки муболиға набошад..., лекин аҳолии он дар ниҳояти дараҷаи ҷаҳланд, дар панҷ ҳазор хонавор, сад нафар, балки даҳ нафар хонову нависой ёфт намешавад. Масофаи ин вилоят то Бухоро микдори чихилу ду фарсах аст» [Таърихи ҳумоюн 2008, с. 11].

Дар маҷмуъ, аз ин нигоштаҳо аён мешавад, ки дар ҳудуди воҳаи Сурхон деҳкадаву русто ва деҳаҳои бостонии зиёд мавҷуд буданд, чанде аз онҳо имрӯз низ бо номи қадимаашон арзи ҳастӣ карда, аз таърихи қадим доштани худ дарак медиҳанд.

2.1.2. Гидронимҳои воҳа

Мавзеҳои марбут ба вожагони об ё обномҳо дар забоншиносӣ бо унвони гидроним ёд мешаванд, ки ин вожагон аз *hidrā*-и юн. -об, мавзеи обӣ ва *onim* – ном гирифта шуда, «дар топонимия мавзеи ҷуғрофиеро ифода мекунад, ки бо об рабт дорад. Ба гурӯҳи мавзеи обӣ номи дарёҳо,

баҳрҳо, ҳавзҳо, чашмаҳо, шаршараҳо, кӯлҳо ва ғайра дохил мешаванд ва таҳти мафҳуми гидронимия маҷмуи номҳои мавзеъҳои обӣ аст» [Ҳомидов 2014, 114].

Гидронимҳо вижагиҳои зиёди таърихӣ, забонӣ ва ҷуғрофиро дошта, миқдори умумии унвонҳои бо об рабтдошта ба воситаи вучуд доштани навиҷу синонимҳои беш аз ҳуди миқдори ҷойҳои ба об рабтдошта зиёдтаранд. Як дарё, баҳр, рӯд дар масири таърих тавонистааст маротибаи чанд унвони номи худро дигар карда бошад. Мисол, дар воҳаи Сурхон номҳои зерини рӯдо дарёҳо, чун: Туфаланг [Tufalang], Дарбанд [Darband], Панҷоб [Panjob], Кофарниҳон [Kofarnihon], Ниҳомрӯд [Nihomrud], Комрӯд [Komrud], Хонақоҳ [Xonaqoh], Сурхон [Surxondaryo], Ширкент [Širkent], Сайроб [Sayrob], Панҷоб [Panjob] ва ғайра вучуд доранд, ки дар тури тоҷикӣ чандин бор номро дигар кардаанд.

Мавзеъҳои обии воҳаи Сурхонро вобаста ба вижагиҳояшон дар навбати худ ба чанд зергурӯҳҳо ва ё навиҷҳо ҷудо кардан мумкин аст. Ҷойномҳои бо об рабтдоштаи воҳаи Сурхонро ба зергурӯҳҳои потаномимия ва лимномимия дастабандӣ карда, мувофиқи ҳамин таснифот гидронимҳои номбурдари мавриди баррасӣ қарор медиҳем. Ҷойномҳои бо об рабтдоштаи воҳаи Сурхонро, асосан, гидронимҳои зерин ташкил медиҳанд: Туфаланг [Tufalang], Дарбанд [Darband], Панҷоб [Panjob], Кофарниҳон [Kofarnihon], Ниҳомрӯд [Nihomrud], Комрӯд [Komrud], Хонақоҳ [Xonaqoh], Сурхон [Surxondaryo], Ширкент [Širkent] ва чанде аз шохобҳои ин дарёҳоянд.

Ҳамин тариқ, Сурхон чун воҳа воқеъ дар воҳаи Ҳисор буда, ба таври дигар сарзаминест ё воҳаест дар миёнаоби дарёи Омуст. Воҳаи Ҳисор воҳаи бисёр бузурги тоҷикнишин буда, ҳудуди он аз ноҳияҳои Обигарму Файзобод оғоз гардида, то ҳудуди Тирмизи вилояти Сурхони Ҷумҳурии Тоҷикистон тул мекашад. Дар асоси ин маълумот муайян кардан мумкин аст, ки ҳудуди воҳаи Сурхонро гидронимҳои зерин убур мекунанд ва ё идомаи ҳамон дарёву рӯди бузургу хурдаки воҳаи Ҳисор

ба шумор мераванд ва ин гидронимҳои воҳаи Сурхон дар манбаъҳои таърихӣ низ зикр гардидаанд: Қизилсой [Qizilsāy], Ниҳомрӯд [Nihāmrud], Обшир [Ābšir], Обизаранг [Ābizarang], Оксув [Āqsuv], Панҷоб [Panjāb], Сайроб [Sayrāb], Сангардак [Sangardak], Анҳор [Anhor], Кофарниҳон [Kofarnihon], Комрӯд [Komrud], Хонақоҳ [Xonaqoh], Сурхон [Surxondaryo], Ширкент [Širkent], Тӯфаланг//Тӯпаланг [Tufalang], Дарбанд [Darband], Заркамар [Zarkamar], Дуоба // Дуова [Duoba], Обизаранг [Obizarang], Анҳор [Anhār], Дарбанд [Darband], Дехиканора [Dehikanāra], Куювсув [Kuyuvsvuv], Тангрӯд [Tangrud], Хондиза / Хончиза // Хондича // Хондижа [Xāndiža/ Xāndiza], Хӯчаилок [Xujailāk], Сангбулоқ [Sangbuloq], Сангчак [Sangcak], Сардоба [Sardoba], Сурхони ҷанубӣ [Surxoni janubi], Чағонрӯд [Čağonrud], Каризат [Karizat], Кӯл [Kul], Кӯлак [Kulak], Лабиоб [Labiob], Новандак [Novandak], Обҷӯяк [Ābjuyak], Обгир [Ābgir], Ободон [Ābādān], Тиллоҳавз [Tillāhauz] ва ғайра.

Гидронимҳои номбурдари ба чунин зергурӯҳҳо ҷудо кардан мумкин аст: потатопонимҳо [маҷмӯи номи дарёҳо], лимнонимҳо [маҷмӯи номи кӯл ва ҳавзҳо].

а) Потатопонимҳо. Ин вожагон аз rotamos (юн.) – дарё, onimiya (юн.) – таркиб ёфта, номи рӯду дарёро ифода мекунад ва потатопонимия маҷмӯи номи дарёҳоро фаро мегирад. Дар ҳудуди воҳаи Сурхон мувофиқи маълумоти сарчашмаҳои таърихӣ мавҷуд будани дарёҳои хурду калони зерин қайд гардидааст: Анҳор [Anhār], Дарбанд [Darband], Дехиканора [Dehikanāra], Дуоба/Дува [Duāba/Duva], Заркамар [Zarkamar], Куювсув [Kuyuvsvuv], Қизилсой [Qizilsāy], Ниҳомрӯд [Nihāmrud], Обшир [Ābšir], Обизаранг [Ābizarang], Оксув [Āqsuv], Панҷоб [Panjāb], Сайроб [Sayrāb], Сангардак [Sangardak], Сурхон // Сурхон [Surxān / Surxāndaryā], Тангрук [Tangruk], Тӯпаланг [Tupalang], Хондиза / Хончиза [Xāndiza / Xānjiza], Хӯчаилок [Xujailāk]...

Гуфтан ҷоиш аст, ки калимаҳои суғдии (аз суғдии rayta, ruta, rut-rūd, рӯдхона, дарё, наҳр) рӯд ва ҷиҳати дарё дар таркиби луғавии забонамон

аз вожаҳои бостонӣ ва аз калимаҳои аслии тоҷикӣ шуморида шуда, дар се давраи инкишофи таърихи забони тоҷикӣ ба чӣ тағйироту таҳаввулот дучор гардидаанд, мувофиқи нигоштаҳои донишмандон маълумот диҳем, «Вожаи дарё вожаи аслии тоҷикӣ буда, дар забони порсии қадим дар шакли *drayāh* – баҳр, дар забони авестой *zrayh* – баҳр, дар забони порсии миёна *dayā*, дар забони порсии нав – тоҷикӣ *dayā* – дарё арзи ҳастӣ кардааст» [Расторгуева 1990,130]. Дар фарҳангномаҳои «Ғиёс-ул-луғот»-и Муҳаммад Ғиёсуддин, «Бурҳони қотеъ»-и Муҳаммад Бурҳон, «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик»-и устод С. Айнӣ, «Фарҳанги забони тоҷикӣ» (1969, иборат аз ду ҷилд), «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» (2008), «Сихоҳ-ул-фурс»-и Наҳичувонӣ оид ба вожаи дарё ва муродиҳои он маълумоти пурраву васеъ зикр гардидааст. Дар «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» доир ба ин вожа чунин маълумот оварда шудааст: «Дарё 1. оби калони равоне, ки маҷрои табиӣ дошта, манбаи асосиаш боришот аст, рӯд, наҳр: дарёи Варзоб, дарёи Вахш, дарёи Сир. 2. кҳн. баҳр; дарёи Хазар баҳри Каспий» [ФТЗТ 2008, Ҷ.1.С. 430].

Рӯд [Rud] низ ба қатори вожаи тоҷикии асил мансуб буда, «дар забони порсии қадим ва порсии миёна, ки гузаштаи бевоситаи забони тоҷикӣ аст, дар шаклҳои *rautah* – «дарё», «рӯд», «маҷро» > *rōd* – [rwd] «рӯд», «дарё», «маҷро» арзи ҳастӣ кардааст» [Расторгуева 1990,113]. Вожаи *rut* дар матнҳои суғдии будой, суғдии масеҳӣ ва суғдии монавӣ дар шакли *rut*, *rauta*, *ruta* ва *rut* ба назар мерасад ва маънои дарё, рӯдхона, наҳрро дорад [Тураев 2019, с.70]. Гузашта аз ин, дар бораи ин вожаи таърихӣ дар фарҳангу луғатҳои тафсирии ба забони модариамон мураттаб гардида, маълумоти диққатҷалбкунандаро меҳонем. Аз ҷумла, дар «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик»-и устод С. Айнӣ дар бораи ин калима навиштаи зеринро дидан мумкин аст: «Рӯд- 1. наҳри калон [монанди рӯди Амуя, рӯди Шофирком, Ҳирқонрӯд, Шаҳррӯд]; 2. Тори созҳо, ки аз рӯда тофта бошанд; 3. Номи созест, ки тораи аз рӯд аст» [9, 319].

Анхор [Anhār] унвони куҳани рӯди Ангор буда, дар қаламрави навоҳии Ангор ва Шеробод чорӣ мешавад. «Вожаи Ангор мансуби забонҳои эронӣ буда, ба маънои ҷойи ҷамъоварии ҳосили кишт, яъне хирман далолат мекунад» [Нафасов 1989, 13]. Дар ҳамин шакл дар сарчашмаҳои пешин қайд шудааст. Дар шеваҳои забони тоҷикӣ, алаҳхусус, дар гурӯҳи шеваҳои марказии забони тоҷикӣ вожаи «ангор» васеъ истифода мешавад.

Дарбанд [Darband] номи дарёча дар ноҳияи Бойсун. Аз ҷиҳати сохтор ин гидроним мураккаб буда, аз ҷузъҳои дар – шакли кӯтоҳшудаи дара ба маънои роҳ ё масоҳаи на чандон васеи байни ду доманаи кӯхро ифода мекунад ва банд – баста таркиб ёфта, маънои мавзеи аз ду тараф бастабударо ифода мекунад ва мансуби забони тоҷикӣ аст.

Дехиканора [Dehikanāra] номи шохобе аз дарёи Санггардак дар қаламрави вилояти Сурхондарё буда, дар натиҷаи якҷоя шудани рӯдҳои Қизилсой ва Дехиканора рӯди Санггардак ба вучуд меояд ва сарчашмаи обии ин дарё барф аст. Худи дарёи Санггардак шохобе аз дарёи Сурхон доништа шуда, аз қаламрави навоҳии Сариосиё ва Дехнав мегузарад. Дарёчаи Дехиканора аз ҷиҳати сохт мураккаб буда, аз ҷузъҳои деҳ – мавзеъ, русто ва канора – дуртар аз мавзеъ ё атрофи он буда, маънои дарёи аз канори деҳа ҷоришавандаро дорад.

Дуоба/Дува [Duāba / Duva] як шохоби дарёи Ширкент дар ҳудуди қаламрави Узун ва номи дарё дар қаламрави ноҳияи Бойсуни вилояти Сурхондарё аст. Дуоб шакли дигари гидроними Дуоба аст ва бо илҳок кардани форманти гидронимсози -а шакли Дуоба / Дуваро гирифтааст. Ин гидроним аз нигоҳи сохт аз ҷузъҳои ду – шумора, об – исм ва пасванди калимасози -а таркиб ёфтааст ва аз нигоҳи сохт мураккаб аст. Бо ҳамин унвон дар ҳудуди вилояти Хатлон ва дар ноҳияи Варзоби Тоҷикистон ҷойномҳо мавҷуданд, ки дар шакли Дуоба// Дуғоба ифода меёбанд. Ин далолат бар он мекунад, ки ин ҷойном таърихи қадим дорад ва дар аксари мавзеъҳои тоҷикнишини Осиёи Миёна дар ҳамин шакл арзи ҳастӣ кардааст.

Заркамар [Zarkamar] номи дарёча дар ноҳияи Олтинсой буда, аз нигоҳи сохт мураккаб ва аз ҷузъҳои зар – тилло, санги қиматбаҳо ва камар –миён, оғӯш шакл гирифта, маънои мавзеи зархез, ҳосилхезро дорад.

Қизилсой [Qizilsāy] унвони шохобчаи дарёи Санггардак буда, дар ҳудуди ноҳияҳои Дехнав, Шурча ва Олтинсойи вилояти Сурхони Ҷумҳурии Узбекистон қорӣ мешавад. Ин дарё дар забони ўзбекӣ аз ҷиҳати сохтор мураккаб буда, аз ҷузъҳои туркӣ-ўзбекии қизил – сурх ва сой–дара таркиб ёфтаанд ва маънои дарёи аз дараи сурх қоришавандаро дорад [Нафасов 1989, 156].

Нихомрӯд [Nihāmrud] унвони бостонии шохоби рости дарёи Сурхони кунунӣ дар марзи воҳаи Сурхон буда, дар қарнҳои миёна номи пешинаи дарёи Тўпаланг буд. Қойноми ҷуғрофии ифодагари мавзеи оби номбурда аз ҷиҳати сохт мураккаб буда, аз ҷузъҳои ниҳом – номи мавзеъ ва рӯд – дарё таркиб ёфтааст ва бар ифодаи маънои дарёи мавзеи Ниҳом меояд. Номи кунунии ин маҳал Дараи Ниҳон аст [Нафасов 1989, 128].

Обшир [Ābšir] номи умумии оғозгоҳи дарёе, ки чун сарчашма ба дарёҳои поён об медиҳад, фаҳмида мешавад. Гидроними номбурда дар қаламрави ноҳияи Сариосиёи вилояти Сурхон воқеъ буда, аз ҷиҳати сохт мураккаб буда, «аз ҷузъҳои об – чизи моеи шаффоф, дарё ва шир – сафед, тоза, ноб таркиб ёфта, маънои оби тозае, ки аз кӯҳи яхин қоришаванда аст, мебошад» [ФЗТ 1969, 837].

Обизаранг [Ābizarang] номи шохоби тарафи рости дарё дар ноҳияи Сариосиё мебошад. «Аз ҷиҳати сохт мураккаб буда, аз ҷузъҳои об (дарё), бандаки изофии -и ва заранг (макони сахту метин) таркиб ёфта, маънои луғавияш обе, ки аз қойи сахт қоришаванда аст, мебошад» [Нафасов 1989, 134]. Ба тарзи сохтшавии калима назар афканем, содалавҳона ва ғайриилмӣ будани таҳлили Т. Нафасов маълум мегардад, зеро калимаи Обизаранг аз ибораи оби заранг сохта шуда, дар қолиби калимасозии луғавӣ-синтаксисӣ (табдили ибора ба калимаи мураккаб) сурат

гирифтааст. Ба ин нукта бояд рӯшанӣ андохт, ки вожаи «заранг» кадимаи тоҷикӣ буда, номи дарахти бисёрсолаи чинси кӯҳии мағзаш пурраи сахт мебошад ва аз сабаби он ки дар мавзеи қад-қадӣ рӯди номбурда дарахти кӯҳии «заранг» зиёд мерӯяд, аз ин хотир сокинони бумии он ҷо номи рӯдро бо номи заранг (мавзеи зарангзор) гузоштаанд, ки ном ба рельефи мавзеи номбурда мувофиқат мекунад.

Панҷоб [Panjāb] номи дарёи деҳаи Панҷоби ноҳияи Бойсун буда, аз ҷиҳати шакл мураккаб аст ва аз ҷузъҳои панҷ – адад, шумора ва об – дарё таркиб ёфта, маънои мавҷуд будани панҷ дарёро ифода мекунад [Нафасов 1989, с.154].

Сайроб [Sayrāb] номи дарёча ва деҳа дар ҳудуди ноҳияи Бойсун буда, аз решаҳои серун (оби хунук, сард) ва āb (мои беранг, дарё) шакл гирифта, маънои дарёи обаш хеле хунукро дорад. Мухити ҷуғрофии ин гидроним ба номи маҳал бисёр мувофиқ буда, деҳаи тоҷикнишин аст.

Сангардак [Sangardak] номи яке аз дарёҳои калон дар ҳудуди воҳаи Сурхон буда, ин дарё шохоби рости дарёи Сурхон аст ва аз марзи навоҳии Сариосиё ва Деҳнав ҷорӣ мешавад. Бо ҳамин унвон дар асри X мувофиқи нигоштаи сайёҳи араб Макдисӣ деҳае будааст ва деҳа дар ҳудуди давлати Ҷағониён воқеъ гардида, аз дохили деҳаи Сангардак ба сӯи Кеш ва Самарқанд қорвони пурбор роҳ мегирифтааст. Ин гидроним аз ҷузъҳои sang (чисми саҳти кӯҳӣ) ва gard (асоси замони хозираи феъли гардиш) ва топоформанти -ак дар қолиби калимаҳои мураккаби омехта таркиб ёфта, маънои дарёи тези аз мавзеи сангдори кӯҳӣ ҷоришавандаро дорад. Ин андешаро мухити ҷуғрофии дарё низ тақвият медиҳад ва дарё, воқеан, аз баландии мавзеи санглох тез ҷорӣ мешавад.

Сурхон//Сурхондарё [Surxān/Surxāndaryā] номи дарёи асосии воҳаи Сурхон маҳсуб ёфта, охиригарин ва бузургтарин шохоби рӯди Ому доништа мешавад. Ин рӯди бузурги водӣ аз ҳудуди рустои Қаровултеппа бо якҷояшавии рӯдҳои Тупаланг ва Қаратоғ ба вучуд меояд. Шохобҳои дарёи Сурхон аз нишешанҳои ҷанубии қаторкӯҳи Ҳисор сарчашма

гирифта, шакли дарёро мегиранд. «Номи қадимии ин дарё дар сарчашмаҳо бо номи Чағонрӯд зикр гардидааст ва Сурхон шакли тағйирёфтаи чағон аст, ки ин истилоҳ бар ифодаи номи этникии сакоӣ аст» [Нафасов 1989, 204].

Тағоб [Tagāb] номи дарёча дар ноҳияи Бойсун аст ва аз нигоҳи сохт мураккаб буда, аз ҷузъҳои таг – поён, тез ва об – дарё, нахр ва ҷоришаванда таркиб ёфта, маънояш дарёчаи ба таг, поён ҷоришаванда аст. Ба илҳоқи пасванди -ӣ маънои дигар, болообихоро тағобӣ меғӯянд.

Тангрук//Тангрут//Тангрӯд [Tangruk/Tangrut/Tangrud] номи шохоб ва дарёчае дар ҳудуди ноҳияи Сариосиё аст. Дар таркиби ин ҷойноми ҷуғрофии марбут ба мавзеи обӣ вожаҳои танг (сифат) ва рук (шакли дигаршудаи рӯд, исм) ба назар мерасад ва маънои луғавии аз дараи танг омадани дарёчаро ифода мекунад.

Туполон [Tupolon] номи дарёча дар ҳудуди ноҳияи Сариосиё ва номи шохоби дарёи Сурхон аст. Маънои зоҳирии ин гидроним гоҳ зиёд ва гоҳ кам шудани оби дарёро ифода мекунад. Таърихан ин гидроним мураккаб буда, мансуби забони тоҷикӣ аст ва аз ҷузъҳои tupol (мавзеи ҳамвори кӯҳӣ) ва -on (пасванди чамъбандӣ) иборат буда, маънои аз мавзеи ҳамвори кӯҳӣ ҷорӣ гардидани оби дарёро ифода мекунад. Ин вожаи рехта буда, дар ҳамин шакл истифода мегардад ва маънои ба таври ноором ҷорӣ шудани дарёро ифода мекунад. Агар возеҳ баён намоем, маънои Туполон «дарёи пурталотуми кӯҳӣ» аст.

Хондиза/Хончиза [Xāndiza/Xāndiza] номи дарёи дар ҳудуди ноҳияи Сариосиё воқеъбударо ифода мекунад. Аз нигоҳи сохт ин гидроним мураккаб буда, аз ҷузъҳои хон – шакли дигаршудаи кант ба маънои деҳа ва диз – қалъа таркиб ёфта, маънои деҳаи баланди қалъадорро ифода мекунад. Номи дарё бо номи деҳ марбут аст.

Хӯчаилок [Xujailāk] номи дарё воқеъ дар ҳудуди ноҳияи Сариосиё буда, аз ҷиҳати сохт таърихан мураккаб ва аз ҷузъҳои хӯча/хоҷа (соҳиб) ва илок /элок (чарогоҳ) таркиб ёфта, маънои дарёи аз мавзеи чарогоҳи ба хоҷаи Элокӣ мансуб буда, ҷоришаванда аст.

б) Лимнонимия (Кӯлномахо). Дар адабиёти илмӣ номи кӯлу ҳавзҳои бахши гидронимияро лимнонимия меомӯзад. Дар марзи воҳаи Сурхон, тибқи маълумоти сарчашмаҳои хаттӣ вучуд доштани лимнонимҳо ё кӯлномаҳои зерин зикр гардидааст: Кӯл, Чакоп / Чоҳоб, Каризат, Кӯлак, Лабиоб, Новандак, Обҷӯяк, Обгир, Ободон, Тиллоҳавз [Шеробод]. Кӯлу ҳавзҳои номбурда аз кӯлу ҳавзҳои дигар нисбатан калонтар ва маъруфу машҳуртар буда, ҳавзу кӯлҳои мазкур дар тули асрҳо пайваста ба мардум хидмат кардаанд ва дар айни ҳол низ хидмат мекунанд. Ҳоло чанд мисол аз кӯлу ҳавзҳои водӣ оварда мешаванд:

Диллакӯл [Dillakul] номи кӯл дар ҳудуди ноҳияи Тирмиз буда, аз ҷиҳати сохт мураккаби тобеъ аст ва аз ҷузъҳои дилла (ботлох) ва кӯл (ҷойи оби бисёре ба таври сунъӣ ҷамъшуда) шакл гирифта, маънояш рустании дар кӯли ботлохдошта руста ё рӯйида мебошад.

Занг [Zang] номи наҳр ё ба фаҳмиши кунунӣ канал буда, дар марзи ноҳияи Сариосиё воқеъ ва аз ҷиҳати сохт сода аст. Вожагони занг ба маънои пӯсидашавии оҳан далолат мекунад ва дар ин ҷо ба маънои оби тира омадааст.

Ойнакӯл [Āynakul] номи яке аз кӯлҳои навоҳии Шӯрҷӣ буда, аз ҷиҳати сохтор мураккаби тобеъ аст ва аз ҷузъҳои ойна (ашёи шаффоф), кӯл (мавзеи об ҷамъшуда) таркиб ёфта, маънои кӯли обаш тозае чун оинаро ифода мекунад.

Ободон [Ābādān] номи яке аз мавзеҳои обӣ дар ҳудуди ноҳияи Шӯрҷӣ аст ва аз ҷиҳати сохтор сохта буда, аз ҷузъҳои обод (хуррам, хуш, зебо, бегазанд) ва пасванди ҷамъбандии -он таркиб ёфтааст [ФЗТ 1969, 893].

Обинаргаз [Ābinargaz] номи чашма, ҳавз ва наҳр дар қаламрави Сариосиё буда, аз ҷиҳати сохтор мураккаб дар қолиби калимаҳои типпи луғавӣ-синтаксисӣ аз ибораи оби наргаз сохта шуда, ҷузъи об (моеи беранг) ва нард (банди ҷӯй) ва газ аз суғдии jaz – буттаи ҳамешасабзи сӯзанбарг, арчамонанд, ки аз навдаи он тири камони Орашро месохтанд,

буттаи сӯзанбарг таркиб ёфта, маънои луғавияш анҳор ё чӯйи банддошта мебошад.

Ҳавзак [Havzak] номи яке аз ҳавзҳои воқеъ дар ҳудуди тумани Бойсун буда, аз ҷиҳати сохт сохта буда, аз ҷузъҳои ҳавз (арабӣ, ҷойи чамъшавии об) ва пасванди тоҷикии -ак (ифодакунандаи хурдию навозиш) сохта шуда, маънои ҳавзи хурдро ифода мекунад.

в) Номи чӯй ва наҳр. Дар луғату фарҳангҳои тафсири доир ба калимаи чӯй ахбори зерин зикр гардидааст: «Чӯй ҷое, ки дар он оби нисбатан бисёр равон аст» [ФЗТ, Ҷ. 2. С. 580]. Муҳаққиқи номҷойҳои Осиёи Миёна Э. М. Мурзаев роҷеъ ба вожаи «чӯй» андешаи зеринро баён мекунад: «ҷоу, ҷо – «арик», «чӯй» [тоҷикӣ]. Мук. шавад: туркмании ҷоуа [аслан «чӯй»-и тоҷикӣ аст] «арик», «чӯй» барои обёрӣ, чӯй барои обёрии киштзор ва боғу тоқзор [хабари М. Талдиханов], форсӣ «чӯй», «чӯб», «чӯй» – «арик», «канал» [русӣ] барои обёрӣ, дарёча, наҳр [арабӣ], чашма, шохоб [афғонӣ, дарӣ] «чӯбор» – «ҳавз», «кӯл» [Мурзаев 1980, 38-48].

Дар қаламрави воҳаи Сурхон чунин ариқу наҳр, чӯйбору чӯйҳо вучуд доранд ва номи онҳо дар ҳуҷҷатҳои расмӣ зикр шудаанд, ки миқдорашон беш нест:

Дамарик [Damarīq] унвони яке аз чӯйҳо дар қаламрави навоҳии Шеробод ва Олтинсой буда, ин номҷойи ҷуғрофӣ аз ҷузъҳои тоҷикии дам (канора) ва шакли туркӣ-узбекишудаи ариқ (чӯй) таркиб ёфтааст ва маънои оби чӯйи қачу норавонро дорад. Номҷойи номбурда намуди узбекишудаи ҷойноми ҷуғрофии қадими тоҷикии марбут ба мавзеи оби Дамчӯй аст.

Дубойарик [Dubāyarīq] унвони яке аз чӯйҳо дар ҳудуди тумани Саросиё буда, аз ҷиҳати сохт мураккаб аст ва аз ҷузъҳои дубой (номи гурӯҳи этникии туркӣ) ва ариқ (чӯй) шакл гирифта, маънои чӯйи ба гурӯҳи этникии дубой мансуббударо ифода мекунад [Нафасов 1989, 65]. Маънои дурусти ҷойноми оби Дубойарик, аз назари мо, ин тавр аст: Ду – шумораи тоҷикӣ (шумораи миқдорӣ) + ҷузъи туркии бой – доро, ғанӣ,

сарватманд+арик (точикии узбекишуда) – чӯй, наҳр буда, чӯйе, ки онро ду нафар шахси сарватманд кандаанд, мебошад.

Қанҷиғашох [Qanjiḡašāx] унвони яке аз чӯй дар ҳудуди тумани Ангор буда, ин ҷойном аз ҷиҳати сохт мураккаб аст ва аз ҷузъҳои қанҷиға (номи гурӯҳи этникии туркӣ) ва шох (чӯйи хурд) сохта шуда, маънои чӯйи мансуби гурӯҳи этникии қанҷиғаро дорад. Инчунин, маъниҳои пушти зин дар болои асп ва чӯйи фаръӣ, хурдро низ ифода мекунад [Нафасов 1989, 236].

Қораарик [Qāraariq], унвони яке аз чӯй дар ҳудуди тумани Олтинсой буда, гидроними номбурда аз ҷиҳати сохт сода аст, чунки ҷузъи туркии он қора (сиёҳ) дар забони тоҷикӣ истифода намешавад. Маънои луғавии ин гидроним чӯйи обаш сиёхро ифода мекунад.

Нуғайшоҳ [Nuḡayšāx] унвони чӯйе дар ҳудуди тумани Ҷарқурғон буда, аз ҷиҳати сохт мураккаб буда, аз ҷузъҳои нуғай (сабззор) ва шох (радаи об) сохта шудааст. Маънои луғавии гидроними мазкур мавзеи сабззор аст.

Ойнаарик [Āynaariq] унвони чӯйе дар ҳудуди тумани Шеробод буда, аз нигоҳи сохт мураккаб ва аз ҷузъҳои ойна (чизи маълум) ва арик (шакли узбекишудаи чӯй) сохта шуда, маъноаш чӯйе, ки обаш соф аст.

Харкуш [Xarkuš] унвони чӯйе дар ҳудуди ноҳияи Сарисиё буда, аз ҷиҳати сохт мураккаб ва аз ҷузъҳои хар (шакли тағйирёфтаи ғар ба маънои кӯҳ) ва куш (шакли тағйирёфтаи каш ба маънои оғӯш ё байн) таркиб ёфта, маънои чӯйи аз байни дара ё кӯҳ ҷоришавандаро ифода мекунад. Бояд тавзеҳ дод, ки асли маънои дарёи Харкуш ҳамонест, ки зоҳиран маълум аст. Вожаи «Харкуш» калимаи тоҷикӣ буда, аз ду ҷузъ: хар – ҳайвони хонагии боркаш ва ва феъли «куш» иборат буда, ба макони душворгузари кӯҳие далолат мекунад, ки хеле хатарнок буда, хангоми убур харҳои боркаш сарозер меафтанд. Аз беэҳтиётӣ гоҳ-гоҳ дар тақозои таърих ҳодисаи ба об афтодани он ҷонварҳо воқеъ мешуд, бинобар ҳамин номи рӯдро дарёи харкуш номидаанд. Муқ.: Харкуш (мавзеъ ва рӯд) дар воҳаи Яғноб ва Панҷакент. Боз дар воҳаи Яғноб

Харпартова ном мавзеест дар Афбаи Латтабанд, ки тоҷикони воҳаи Яғноб он чоро Райи Харкуш мегӯянд [Тураев 2019, с. 73]. Инчунин, маънои дигари хар бузург, баландӣ буда, ин вожа бозмондаи *harf//harv*-и забони суғдӣ аст ва дар таркиби ҷойномҳои Пишихарф, Мучихарф, Харангон ва амсоли инҳо ба маънои баландӣ меояд.

Чакак [Čakak] унвони ҷӯйи жарф дар ҳудуди тумани Шеробод буда, аз ҷиҳати сохт сохта ва аз ҷузъҳои чак (шакли дигаршудаи ҷоҳ) ва -ак (пасванди ифодагари хурдӣ) таркиб ёфта, маъноаш ҷоҳак, яъне ҷоҳи хурд аст.

г) Номи ҷоҳ ва чашма. Дар луғату фарҳангҳои тафсири доир ба калимаи ҷоҳ ахбори зерин зикр гардидааст: «Ҷоҳ ба маънои чуқурии рострафта дар замин, мағок ё чуқурии ростканда барои кашидани об ва ё рехтани обҳои ифлос меояд. Ё ҷое, ки дар он оби бисёр ҷамъ шудааст, толоб» [ФЗТ 1969, ҷ.2.580]. Ҷоҳ калимаи тоҷикӣ буда, дар суғдӣ-яғнобӣ *čoh* аст, дар тоҷикӣ ҷоҳ (*čoh*), ки чуқурии рострафтаро гӯянд.

Дар қаламрави воҳаи Сурхон вожаи ҷоҳ ба маънои чуқурии рострафта дар замин, мағок ё чуқурии ростканда барои кашидани об ва ё рехтани обҳои ифлос» далолат мекунад [ФЗТ 1969, ҷ.2, 678], асосан, дар ҷойҳои ҳамвор- замину даштӣ ба назар мерасанд. Ҷоҳҳои мавзеи мавриди таҳқиқ қарор гирифта, асосан, дар дашту биёбонҳои воҳаи Сурхон мавҷуд буда, барои захира кардани об ҷиҳати ошомидану обёрӣ кардани заминро ҷорпо ва одамон истифода мекунанд. Ҷоҳҳоро низ аз ҷиҳати шаклу моҳияташон ба ҷоҳ-антропоним, ҷоҳ-этноним гурӯҳбандӣ кардан мумкин аст:

а) ҷоҳ-антропоним (бо номи одамон ёд шудани ҷоҳҳо): Азизбулоқ [Azizbulāq] унвони ҷоҳе дар қаламрави ноҳияи Қумқурғон буда, гидроними номбурда ҳарчанд аз ҷузъҳои азиз ва булоқ (чашма) сохта шудааст, сода аст, зеро ҷузъи дуюм дар забони тоҷикӣ нест. Мувофиқи маълумоти луғати «Девону луғат-ит-турк»-и Маҳмуди Қошғарӣ маънои луғавии ин ҷойном оби ширин аст.

Ашуркесак [Ašurkesak] унвони чоҳе дар ноҳияи Қумқурғон буда, аз ҷиҳати сохт сода аст, ҳарчанд аз ҷузъҳои арабии ашур (Ашур ном шахс) ва узбекии кесак (кулух, замин) иборат ва маънои дар замини мансуб ба Ашур ном шахс вучуд доштани чоҳ аст.

б) чоҳ-этноним [номи халқ]: Балхиқудуқ (Balxiquduq), унвони чоҳ дар қаламрави тумани Қумқурғон буда, чоҳи номбурда ҳоло низ бо ҳамин ном вучуд дорад ва сокинони деҳқадаҳои Кукдала, Дурсун онро ҳамчун манбаи обӣ истифода мекунанд. Номи чоҳ ба воқеаи таърихӣ далолат мекунад, ки дар замонҳои қадим гурӯҳи одамони аз шаҳри Балх омада, ба ин чоҳ соҳибӣ кардаанд ва дар айнаи ҳол гунаи Балхиқудуқ намуди туркишудаи «чоҳи балхиён»-и забони тоҷикӣ аст.

Буридаҳана (Buridahana) унвони мавзеи обгузар дар ҳудуди тумани Бойсун буда, номвожаи ҷуғрофӣ аз ҷузъҳои бурӣ (номи шахс, маънояш гург, намуди бостонӣ vk – порсии бостон) ва даҳна / даҳана (ҷойи обгузар, тоҷикӣ) шакл гирифтааст. Бурӣ ном шахс ё гург замоне дар дараи номбурда зиндагӣ кардаанд ва ба ҳамин муносибат дараи обгузари мазкурро ба унвони он номгузорӣ кардаанд. Вале, возеҳан, маънои Буридаҳана (Buridahana), оғози даромади дараест, ки он ҷо гургхона воқеъ аст, яъне даҳани гургхона, даромадгоҳе, ки гургхона дорад ва зоотопоним аст.

Дар маҷмӯъ, чоҳҳое, ки мувофиқи ахбори манбаъҳои хаттӣ дар воҳаи Сурхон вучуд доранд, асосан, дар мавзеъҳои замини ҳамвордошта ва даштӣ ҷойгир шудаанд.

Гузашта аз ин, доир ба пайдоиш ва мансубияти забонии вожагони «чашма» андешаву фикр ва мулоҳизаҳои зиёд мавҷуданд. Аз ҷумла, дар луғатҳои тафсирии доир ба калимаи «чашма» чунин маълумот оварда шудааст: «Чашма ҷойи ҷӯшидани об аз зери замин ва равшан шудани он аст» [ФЗТ 1969, с. 535]. Дар ҳудуди воҳаи Сурхон чашмаҳои зиёде мавҷуданд, ки аксари онҳо унвон доранд. Аз ҷумла:

Бошбулоқ [Bošbuloq] номи чашма дар ҳудуди ноҳияи Бойсун буда, маънояш сарчашма аст ва обҳои чашмаҳои хурд-хурд аз он пайдо мешаванд.

Зарчоб [Zarčāb] номи чоҳ дар ҳудуди ноҳияи Сариосиё воқеъ буда, аз ҷиҳати сохт мураккаб аст ва аз ҷузъҳои зар – шакли тағйирёфтаи сар – ибтидо, оғоз ва чоб – шакли ихтисоршудаи чоҳи об, яъне чаҳоб аст. Маънои луғавии гидроними номбурда мавзеи сари чоҳ будан аст.

Оқмата [Āqmata] номи чашма дар ҳудуди ноҳияи Шеробод буда, ба маънои ҷӯйе, ки обаш тозаи тоза аст, далолат мекунад.

Сурхонбулоқ [Surxānbulāq] номи чашма дар ҳудуди ноҳияи Қумқурғон буда, маънояш чашмае, ки дар суршок ва чашмаи сурхранг падида омада мебошад.

Султончашма [Sultānčašma] номи чашма дар ҳудуди ноҳияи Бойсун буда, аз нигоҳи сохт мураккаб аст. Маънои луғавии ин гидроним далолат бар Султон ном шахс мутааллиқ будани чашма мекунад.

Чашма [Čašma] номи чашма дар ҳудуди ноҳияи Олтинсойи вилояти Сурхон воқеъ аст ва аз ҷиҳати сохт сохта буда, аз ҷузъҳои чашм – номи узви инсон, оби равон ва пасванди калимасозӣ -а иборат аст; маъно: деҳае, ки чашма дар наздики он воқеъ аст [Нафасов 1989, 175, 202].

Чашмазор [Čašmazār] номи чашма дар ҳудуди ноҳияҳои Бойсуну Шерободи вилояти Сурхон аст. Ин гидроним аз нигоҳи сохтор сохта буда, аз ҷузъҳои чашма – исм ва пасванди -зор, ки фаровониро ифода мекунад, иборат аст ва маънои фаровон будани чашмаҳоро мефаҳмонад [Нафасов 1989, 203].

Уйбулоқ [Uybulāq] номи чашмае дар ҳудуди ноҳияи Шеробод буда, мутааллиқи забони ўзбекӣ аст ва маънои оби чашма тавассути кандан ҷорӣ шуданро дорад. Маънои возеҳи чашмаи номбурда чашмаи назди хона мебошад, аз ҷузъҳои туркии ўй – хона ва булоқ – чашма, яъне «чашмаи канори хона» аст.

Оқарбулок [Āqarbulāq] номи чоҳ дар навоҳии Шӯрчӣ, Олтинсойи вилояти Сурхон буда, маънои чашмаи обаш раванда ё чоришавандаро дорад [Нафасов 1989, 139].

Дар хулосаи фасл ҳаминро қайд кардан лозим аст, ки дар натиҷаи баррасии чанд номи дарёву рӯд (потамонимҳо), кӯлҳо (лимнонимҳо), ҳавзу наҳр, чашмаву чоҳ, чӯй аён мешавад, ки дар воҳаи мавриди таҳқиқ қарордода номи чоҳу кӯл ва ҳавзҳои хурду калон бисёранд ва имрӯз аксарияти онҳо арзи ҳастӣ менамоянд ва дар хизмати халқ мебошанд. Қисме аз номҳо, ки аз ҷузъҳои туркӣ ё тоҷикию туркӣ сохта шудаанд ва калимаҳои туркӣ дар забони тоҷикӣ роиҷ нестанд, онҳоро аз ҷиҳати сохт сода гуфтан лозим аст.

2.1.3. Оронимҳои воҳа

Кӯҳномаҳо ё оронимҳо яке аз гурӯҳҳои дигари қабатҳои забонии маводи топонимии воҳаи Сурхонро фаро мегиранд. «Ороним аз ҷузъҳои *oros* – кӯҳ, *опот* – ном таркиб ёфта, номи мавзёҳои сатҳизаминии ба шаклҳои релеф, яъне кӯҳ, талу теппа марбутбударо меомӯзад ва орономия – маҷмуи чунин номҳо аст, яъне ба маънои дигар номи кӯҳҳо, теппаҳо, ғорҳо, чарихо, нишебихоро оронимия меноманд» [Ҳомидов 1999, с. 114].

а) Номи мавзёҳои кӯҳӣ. Номи кӯҳҳо низ ҳамчун як қабати луғавии маводи топонимӣ мавриди омӯзиш қарор дорад ва дар минтақаи Сурхон низ кӯҳҳо хеле бисёранд, ки номҳои таърихӣ мебошанд. Ҳоло дар поён номи чанд кӯҳи минтақаро, чун кӯҳҳои Боботоғ [ки номи қадимаи он Бобокӯҳ аст ва баъди асрҳои XV-XVI ҷузъи туркӣ-ӯзбекӣ ба он илова гардида, кӯҳном шакли омехтаи тоҷикӣ-туркии Боботоғро гирифтааст, номи қаторкӯҳ дар ҳудудҳои ноҳияҳои Дехнав, Шӯрчӣ, Сариосиё], Бодиҳаво [номи деҳа дар Дехнав], Говурган [топоними шакли мураккаби омехта, аз ҷузъҳои тоҷикии “гов”-и ҳайвони шохдори ҳонагӣ ва ҷузъи туркӣ-ӯзбекии “урган” (шакли феъли замони гузаштаи туркии “задагӣ”), яъне мавзее, ки говро ба ҳалокат расондааст, мавзеи говпар, варта ё

нишемангоҳи хатарноки кӯҳӣ, номи мавзеи кӯҳӣ дар Дехнав], Гегирдак [номи кӯҳ ва деҳа дар Шеробод], Дуновгӣ [мавзеи дударагӣ, номи кӯҳ ва деҳа дар Олтинсой], Карсангон [мавзеи кӯҳӣ, мавзеи санггоҳи бузурги мраммин – сангҳои калони устувору харсанг дар Олтинсой], Катманчовдӣ [номи қуллаи кӯҳ дар Бойсун], Куллисой [номи қулла дар Шеробод], Кӯҳи Сафед [номи кӯҳ дар Бойсун], Кӯҳи Чош [номи кӯҳ дар Сариосиё], Кӯҳтош [номи кӯҳноми омехтаи тоҷикӣ – кӯҳ ва туркии тош – санг, қулла дар Сариосиё, номи қадимаи он Кӯҳсанг аст], Қирққиз [номи кӯҳ дар Тирмиз], Окқоя [номи қулла дар Бойсун], Парғут [номи кӯҳ дар Олтинсой, кӯҳноми мазкур вожаи суғдӣ аст аз пар – ҷуфт ва ғут – санг, кӯҳи ҷуфтсанг, кӯҳи дугоник], Почур [номи доманаи кӯҳ ва деҳа дар Дехнав], Тумшуктоғ [номи кӯҳ дар Бойсун], Хурсантоғ [номи қуллаи кӯҳ дар Сариосиё], Хуфар [номи мавзеи қадими кӯҳӣ дар Сариосиё, калимаи тоҷикӣ, аз хуф – фарохно, водӣ, -ар форманти маконсоз], Хӯбон [мавзеи кӯҳӣ дар Сариосиё], Хӯчабаркӯҳ [номи кӯҳ дар Олтинсой], Чакадӣ [номи қулла дар Сариосиё], Чашка//Чошгаҳ [номи қулла дар Қумқӯрғон, калимаи қадими тоҷикӣ буда, асли он Чошгаҳ аст, кӯҳ ё қуллаи муайянқунандаи вақту соат аст, хангоме ки офтоб аз ин қулла рост омад, ними рӯз аст. Муқ. Нимрӯз, Чошкӣ//Чошчӣ (вожаи Яғноб)], Човдӣ [номи кӯҳ дар Бойсун] зикр менамоем, ки дар ҳамаи ин кӯҳу кӯҳдоманҳо ба таркиби қаторкӯҳи Ҳисор ё Туркистон шомиланд. Ҳоло чанде аз номи ин кӯҳҳоро баррасӣ карда, мансуби кадом забон буданашонро муайян мекунем.

Боботоғ [Bābātāy] номи кӯҳистон ва идомаи қаторкӯҳи Ҳисор дар ҳудуди навоҳии Дехнав, Шӯрчӣ ва Сариосиё тул кашидааст. Дар доманаи ин кӯҳи бузург деҳаҳои Хуфари Сариосиё ва Октумшуқи ноҳияи Шӯрчӣ воқеъ аст. Ин ороним аз нигоҳи сохт сода буда, аз ҷузъҳои bobo (бобо) ва узбекии toʻ (тоғ) шакл гирифта, ҷузъи bobo маънои пир ва toʻ, ки аз тега шакл гирифтааст, маънои кӯҳи куҳансолро ифода мекунад. Ин номи кӯҳ дар тасвири суҷа ва манзараи қиссаи «Сукути қуллаҳо» ва романи «Се рӯзи як баҳор»-и нависанда Саттор Турсун зикр гардидааст.

Номи қадими он Бобокӯҳ аст (то асрҳои XV-XVI) баъд шакли омехтаи тоҷикии (бобо) ва туркии (тоғ)-ро гирифтааст.

Кӯҳи дигари воҳа Бойсун [Bāysun] ном дорад, ки аз ороними номи мавзеъ шакл гирифтааст. Ин ороним ё номи кӯҳ аз нигоҳи сохт таърихан мураккаб буда, аз ҷузъҳои bāu/rāu – поён ва sun/suу – самт, ҷониб, сӯй шакл гирифта, маънои самти поёнро ифода мекунад, ҳоло рехта ба назар мерасад.

Ғайр аз ин, дар ҳудуди воҳаи Ҳисор номи кӯҳи Қаратоғ мавҷуд аст, ки шакли тарҷумашудаи Сиёмкӯҳ аст, ки дар ин бора дар асари ҷуғрофии «Ҳудуд-ул-олам» ахбор оварда шудааст [Ҳудуд-ул-олам 2010, 69]. Муалли- фони сарчашмаҳо қайд мекунанд, ки дар куҳи номбурда Муқаннаъ чун сардори шуриши муқобили арабҳо дар ин ҷо паноҳ бурдааст. Гуфтан ҷоиз аст, ки вожаи Сиём мансуб ба забони тоҷикӣ буда, далолат ба аломати шайъ мекунад ва муҳити географии ин кӯҳ ҷавобгӯӣ ин далел аст. Муқ. Сиёма номи кӯҳ дар ноҳияи Варзоби Тоҷикистон ва номи рӯд, дарёи Сиёма, Оби Сиёма.

б) Номи адиру баландӣ, дашту дара, талу теппаҳо. Дар ҳудуди воҳаи Сурхон баландӣ, дара, талу теппа, нишеман ва адиру жарфҳои зиёде мавҷуданд, ки номи аксари онҳо мансуби забони тоҷикианд ва ҳоло низ бо ҳамон шакли қадимиашон ёд мешаванд.

Вожаи адир гуфтугӯӣ буда, маънои теппа, баландӣ, домани кӯҳу пуштаи на чандон баландро дорад ва дар ҳудуди воҳаи Сурхон чунин оронимҳоро пайдо кардем, ки бар ифодаи адир меоянд: Гӯрбӯзар [номи адир дар Шеробод], Зангқутон// Зангқутан [номи адир дар Шеробод ва воқеъ будани қутани сангинро ифода мекунад], Килкон [номи адир дар Шеробод], Қайғи [номи адир дар Бойсун], Марғзор [номи адир дар Бойсун], Морхона [номи адир ва деҳа дар Олтинсой], Нуғайкук [номи адир дар Бойсун], Оннали [номи адир дар Бойсун], Оққапчиғай [номи адир дар Олтинсой], Пашмаклӣ [номи адир дар Шеробод], Сардоба [номи адир дар Бойсун], Чаканда [номи адир дар Сариосиё], Чақишли [номи адир дар Шеробод], Чаҳакдара//Чоҳакдара [номи адир дар

Бойсун], Чӯянли [номи адир дар Бойсун], Чартеппа [номи адир ва деҳа дар Чаркӯрғон ва Шӯрчӣ], Чӯробзор [номи адир дар Шеробод], Шерак [номи адир дар Шеробод], Шерқутан [номи адир дар Шеробод], Хӯча Ғур-Ғур [номи адир дар Бойсун] ва ғайра.

Вожаи баландӣ маънии афрошта, болоро дорад (девори баланд, кӯҳи баланд) ва муқобили паст аст ва дар ҳудуди воҳаи Сурхон чунин оронимҳо ба қайд гирифта шуд, ки ифодагари мафҳуми баландӣ мебошанд: Ғӯровон [номи баландӣ дар Шеробод], Ғӯритеппа [номи баландӣ дар Бойсун], Дуғиртош [номи баландӣ дар Деҳнав], Какайдӣ [номи баландӣ дар Шӯрчӣ], Кӯлак [номи баландӣ ва ҷой дар Бойсун], Кӯрғов [номи баландӣ дар Шеробод ва аз ҷузъҳои суғдии кӯр-нобино ва ғов – гов (маҷозан)], Кӯсан [номи баландӣ дар Сариосиё], Қайрақли [номи баландӣ дар Шеробод], Қайнақлитеппа [номи баландӣ дар Тирмиз], Қаритеппа [номи баландӣ дар Сариосиё], Қариқиз [номи баландӣ дар Тирмиз], Қизилҳисор [номи баландӣ дар Деҳнав], Ноғорахона [номи баландӣ дар Ангор], Палғар [номи баландӣ дар Бойсун буда, маънояш қаторкӯҳ, қатортеппа, қаторпушта аст ва вожаи мансуби забони суғдӣ доништа мешавад. Фалғар (аз суғ. $p^{*}rj^{*}r$) дар ноҳияи Айнӣ. Инчунин pal -ҳамвор, густурда (мисол: пали пиёз, пали шолӣ, пали сабзӣ ва ғ.) ва jar -кӯҳ, теппа, пушта, яъне теппа ё пуштаи ҳамвор мебошад буда, номи қадимаи имрӯзаи Айнӣ аст.], Шалқан [номи баландӣ дар Шеробод], Шергаза [номи баландӣ дар Шеробод, баландие, ки буттаи газ (суғ. *gaz*) зиёд рӯяд], Регдашт [номи баландӣ дар Чағониён], Сиёрек [номи баландӣ дар Бойсун], Тупроққурғон [номи баландӣ дар шаҳри Тирмиз], Туябуноқ [номи баландӣ дар Бойсун], Хумдонак [номи баландӣ дар Бойсун], Дунёдор [номи баландӣ дар Бойсун], Хӯчақӯчқор [номи баландӣ дар Бойсун] ва ғайра.

Вожаи дашт мансуб ба забони тоҷикӣ буда, маънои саҳро, биёбон, замини ҳамвории васеъро ифода мекунад ва дар ҳудуди воҳаи Сурхон чунин оронимҳо ба қайд гирифта шуд, ки ифодагари мафҳуми дашт мебошанд: Бештахта [номи дашт, Бойсун], Дашти Калтатой [номи дашт

дар Сариосиё], Дашти Чинор [номи дашт ва деҳа дар Олтинсой ё Заркамар], Туякутан [номи дашт дар Шеробод] ва ғайра.

Вожаи дара мансуб ба забони тоҷикӣ буда, маънои водии танги воқеъ дар байни ду кӯҳҳо ё силсилаи кӯҳҳоро ифода мекунад: дараи Варзоб, дараи

Пули Сангин, дараи Ниҳон, дараи Рашт, Пӯстиндара [номи дара дар Олтинсой], Гӯри Қалмоқ [номи мавзеи даштӣ дар Заркамар], Дарбанд [номи дара ва деҳа дар Бойсун], Даҳана [номи дара, сой ва деҳа дар Олтинсой ва Дехнав], Дахна//Даҳана [номи дара дар Бойсун ва Шеробод], Дуволлӣ [номи дара дар Бойсун], Заравут // Зарровут [номи дара дар Шеробод, дарае, ки макони зар. Яъне тилло аст, зар – тилло ва ровут – дара. Номвожаи мазкур топоними суғдии мураккаб аз ҷузъҳои зар+ровут таркиб ёфтааст, яъне зар – тилло (металли қиматбаҳо)ва ровут – дара, яланго, сой], Заргус [номи дара дар Бойсун], Кукқарға [номи дара дар Шеробод. Топоними мураккаб аз ҷузъҳои туркии кук – сабз, кабуд ва тоҷикии қарғ – шах, шахсанг, сахра. Номи қадими ин мавзеъ то асрҳои XV-XVI Кабудсанг аст], Қапчиғайлболо [номи дара дар Бойсун], Тузлокдара [номи дара дар Бойсун], Кӯрчашма [номи дара дар Бойсун ва Сариосиё], Наврӯзсой [номи дара дар Олтинсой], Питоб [номи дара ва деҳа дар Бойсун], Поёндара [номи дара дар Бойсун], Рӯдакӯл [номи дара ва сой дар Бойсун], Сарибанд [номи дара ва сой дар Бойсун], Саридара [номи дара ва деҳа дар Олтинсой] ва ғайра.

Вожаи сой: Луклук [номи сой ва дара дар Бойсун], Ҷулга [номи сой, дара дар Бойсун] ва ғайра.

Вожаи ғор: Ғори Мустафо [номи ғор дар Бойсун], Камари Дӯл [номи камари кӯҳ дар Бойсун], Ғори Дунёдор [номи ғор дар Бойсун], Ғори Мустафо [номи ғор дар Бойсун], Камари Турк [номи камар дар Олтинсой], Кофирқалъа [номи диж, баландӣ дар Шеробод, муқ. Кофирқалъа дар Варзоб ва воҳаи Яғноб], Талашкон [номи адир дар Шеробод], Тешиктош [номи ғор дар Бойсун], Тумшук [номи ғор дар Бойсун], Чакдара [номи дара дар Бойсун], Ҷаркутан [номи баландӣ дар

Шеробод], Чизакдара [номи баландӣ дар Сариосиё, дарае, ки дар он осори диз-қалъа (аз парф. *daiza*, *diza*: ф.м. *diza*, *dij*; суғ. *ḍiz* (ж) – қалъа, хисор, истехкоми ҳарбӣ) боқӣ аст], Ҷувозтош [номи дара, камар дар Шеробод, мураккаб, аз ҷузъҳои туркии тош – санг ва тоҷикии ҷувоз – осииби равшанкашӣ, номи қадимааш Ҷувозсанг], Ҷулга [номи сой, дара дар Бойсун], Камари Дӯл [номи камари кӯҳ дар Бойсун], Ғори Дунёдор [номи ғор дар Бойсун], Ғори Мустафо [номи ғор дар Бойсун], Камари Турк [номи камар дар Олтинсой], Кофирқалъа [номи диж, баландӣ дар Шеробод, муқ. Кофирқалъа дар Варзоб ва воҳаи Яғноб] ва ғайра.

Теппа: Сариктеппа [номи теппа дар Сариосиё], Хӯчахисор [номи теппа ё баландӣ дар Бойсун] ва ғайра. Ҳоло чанде аз ин оронимҳоро мавриди таҳлил қарор медиҳем:

Шоввасой [номи сой дар Бойсун, номи қадими он Шовванов аст, аз суғдии (ш) *soy* – сиёҳ ва суғ. *пой* – нав, дара, тангно, ки баъдан шакли мураккаби омехтаи суғдӣ – *šou* (+*va*) ва туркӣ-ӯзбекии сой – дара, ҷар ва навро гирифтааст. Маънои ҷойноми суғдии Шовванов – сиёҳдара, ҷарии сиёҳхок мебошад, Шӯрҷоб (номи сой дар Бойсун), Урдали (номи баландӣ дар Ҷарқӯрғон) ва ғайра.

Морхона [номи адир ва деҳа дар Олтинсой] аз нигоҳи сохт мураккаб буда, аз ҷузъҳои *mār* (ҳазандаи захрнок) ва *xāna* (хона ҷойи будубош) таркиб ёфта, маънои мавзеест, ки дар он ҷо мор зиёд аст.

Наврӯзсой [номи дара дар Олтинсой] аз нигоҳи сохт мураккаб буда, аз ҷузъҳои *nav+ruz* (ишора ба рӯзи нав ё ҷашни қадимаи наврӯзи дилафрӯз) ва *sāu* (дараи беоб) ҷойро гӯянд, ки он ҷо ҳар сол Наврӯзро ҷашн гиранд, яъне макони баргузори Наврӯз – Наврӯзгоҳ аст.

Хулоса, ҷойномҳои марбут ба сатҳи релефии мавзеи таҳқиқшаванда, асосан, мансуб ба забонҳои эронӣ, хосса, забони тоҷикӣ буда, аз ҷиҳати сохтор содаву мураккаб ва то имрӯз ва то андозае ба дигаргуниҳои шаклӣ гирифта шудаанд.

2.1.4. Этнотопонимҳои воҳа

Дар воҳаи Сурхон номҳои маскуниест, ки ташаккули онҳо ба номи халқу гурӯҳи этникӣ тааллуқ дорад. Бо номи гурӯҳи этникӣ шакл гирифтани ҷойномҳоро дар илми маҳалшиносӣ (топонимика) этнотопонимия меноманд. «Этнотопоним аз луғати юнонии *etnās* – ҷамъият, қабила, халқият, халқ ва *tārās* – маҳал, ҷой, мавзеъ таркиб ёфта, маънояш номи ҷуғрофие, ки бо номи қавму халқҳо созон ёфтааст, доништа мешавад. Этнотопонимия маҷмуи чунин номҳоянд, ки ба номи қавму қабила, халқият ва ё миллату гурӯҳи этникӣ [этносҳо] алоқамандӣ доранд» [Алимӣ 1996, с. 144].

Маводи ғирдовардаи ин зербаҳшро аз нигоҳи мазмуну мундариҷа ва муҳтавояшон ба чунин зергурӯҳҳо тасниф кардан мумкин аст: а) этнотопонимҳои эронӣ, б) этнотопонимҳои ғайриэронӣ.

Ба гурӯҳи этнотопонимҳои эронӣ чунин ҷойномҳоро нисбат додан мумкин аст: Балхигузар [номи гузар дар ноҳияи Шеробод], Бахмал [номи деҳа дар ноҳияи Шӯрҷӣ], Баҳори тоҷик [номи деҳа дар ноҳияи Сариосиё], Лалак [номи мавзеъ дар Бойсун], Лӯлигузар [номи маҳалла дар Сариосиё], Тӯда [номи деҳа дар Бойсун], Фарғонагузар [номи гузар дар Дехнав], Хуросонӣ [номи деҳаи бостонӣ дар Бойсун], Хуросонтеппа [номи гузар дар Шеробод], Чағониён [номи шаҳри қадима дар Чағонрӯд] ва ғайра.

Гуфтан ҷоиш аст, ки дар асоси ин гуфтаҳо дар марзи воҳаи Сурхон дар қатори гурӯҳҳои этникии эронӣ, инчунин баъдан гурӯҳҳои этникии мансуб ба халқҳои арабу турк низ аз оғози асрҳои миёна ин тараф истиқоматро ихтиёр кардаанд ва номи ин гурӯҳҳои этникии мазкур дар номгузориҳои ҷойномҳо саҳми хешро доранд. Ҳоло барои мисол чанде аз ин ҷойномҳои ҷуғрофии этнонимиро номбар мекунем: Балласт [шакли русии этноними барлос, номи деҳа дар ноҳияи Сариосиё], Барлос [номи деҳа дар ноҳияи Сариосиё], Баттош [номи деҳаҳо дар ноҳияҳои Шӯрҷӣ, Олтинсой], Бешбола [номи деҳа дар ноҳияи Шеробод], Бойбича [номи деҳа дар Сариосиёб], Дараи турко [номи дара дар Бойсун], Дашти

Калтатой [номи мавзеъ дар ноҳияи Шеробод], Дурманҳалқа [номи мавзеъ дар Шеробод], Камари Турк [номи камар ё санг дар Олтинсой], Қарлуқ [номи маркази ноҳияи Олтинсой], Қарғали [номи деҳа ноҳияи Сариосиё], Қирғиз [номи деҳа дар Сариосиё], Қорабура [номи деҳа дар Чарқурғон], Қоракуз [номи деҳа дар Дехнав], Қорахонӣ [номи деҳа дар Шеробод], Қорашиқ [номи деҳа дар Сариосиё ва Дехнав], Манғит [номи деҳа дар Олтинсой], Муғол [номи гузар дар Шеробод], Нуғай [номи гузар дар Шеробод], Тупқора [номи гузар дар Чарқурғон], Узун [номи шаҳрак дар Узун], Узуноёқ [номи гузар дар Дехнав], Ғузор], Хитоён [номи деҳа дар Дехнав], Хитойҳалқа [номи гузар дар Шеробод], Чигатой [номи деҳа дар Шеробод], Чолмиён [номи гуза] ва ғайра.

Қобили зикр аст, ки ҷойномҳои ҷуғрофии марбут ба қавму қабилаҳои воҳаи Сурхон, асосан, бо номи гурӯҳҳои этникии эронӣ (суғдӣ, бохтарӣ, тоҷикӣ), ҳиндӣ, чинӣ, арабӣ ва ахиран, туркӣ-ӯзбекӣ рабт дошта, миқдори ин гурӯҳҳои этникии туркӣ-ӯзбекӣ тақрибан сад ададро фаро мегиранд ва аз асрҳои XII-XIII оғоз карда, то аввали асри XX ба ин минтақа аз сарзаминҳои дигар омада, будубоши доимиро ихтиёр кардаанд. Аз ин рӯ, номи маҳалли ҷойи зисташон бо номи ин гурӯҳҳои этникӣ номбар карда мешаванд.

Қанҷиғашох [Qanjigashox] унвони яке аз ҷойномҳои ҷуғрофии марбут ба гидроним буда, бар ифодаи номи ҷӯйи мавзеи Ангори воҳаи Сурхон меояд. Таркиби ин ҷойноми марбут ба соҳаи гидронимияро ҷузъҳои қанҷиға – номи гурӯҳи этникии туркӣ ва шох – ҷӯйи хурд ташкил дода, маънояш ҷӯйе, ки мутааллиқи мавзеи истиқоматкунандагони гурӯҳи этникии туркии қанҷиға буда, аз нигоҳи сохт мураккаб дар забони туркӣ-ӯзбекӣ бошад, дар забони тоҷикӣ ба қатори вожаҳои содаи рехта дохил мешавад [Нафасов 1991, 236].

Тупорариқ [Tuporariq], унвони яке аз ҷойномҳои ҷуғрофии марбут ба гидроним буда, бар ифодаи номи ҷӯйи тумани Ангори воҳаи Сурхон меояд. Таркиби ин ҷойноми марбут ба соҳаи гидронимияро ҷузъҳои тупор – номи гурӯҳи этникии туркӣ ва ариқ – ҷӯйи хурд ташкил дода,

маънояш чӯйе, ки мутааллиқи мавзеи истиқоматкунандагони гурӯҳи этникии туркии буда, аз нигоҳи сохт мураккаб дар забони туркӣ-ӯзбекӣ бошад, дар забони тоҷикӣ ба қатори вожаҳои содаи рехта дохил мешавад.

Умуман, ҷойномҳои марбут ба гурӯҳҳои этникии (этнотопонимҳо) воҳаи Сурхон аз ҷиҳати шумор хеле зиёд буда, дар шаклирии топонимҳои минтақа нақши муайянро моликанд. Гуфтан бамаврид аст, ки бо номи гурӯҳҳои этникӣ зикр гардидани ҷойномҳо, аз як ҷиҳат, ҷиҳати соҳиби эътибор будани ин гурӯҳҳои этникиро дар воҳаи Сурхон муайян созад, аз нигоҳи дигар, ба дигаргуниҳои фонетикию морфологӣ *рӯ* ба *рӯ* гардидани ҷойномҳои географии ин минтақаро нишон медиҳад. Дигар, дар шаклирии топонимҳои минтақа гурӯҳҳои этникии туркӣ-ӯзбекӣ саҳми беш доштанишон муайян мегардад. Зеро дар муддати таърихи тулонӣ ҳукмрон будани шохони туркзбону туркнажод ба ин низ мусоидат менамояд.

2.1.5. Антропонимҳои воҳа

Бо номи одамон номгузорӣ шудани мавзеҳо дар ҳудуди Осиёи Миёна таърихи хеле қадим дошта, ҳанӯз дар устураи мардуми ориёинажод ин падида ба назар мерасид. Омили номгузорӣ бо номи одамон ба эътибор гирифтани хидмати ин ё он шахс аст, ки дар ободии он мавзеъ ё шаҳру макони зист саҳми муайян дорад. Чунончи, дар «Шоҳнома»-и Фирдавсии бузург ва дигар асарҳои ривоятӣ шаҳрҳои Сиёвушгирд, Ҳайдаробод, Одилобод ва монанди инҳо ба назар мерасанд, ки ин шахсиятҳо дар бунёди ин шаҳрҳо бевосита нақш доранд. Чун номгузорӣ бо номи одамон будааст, омӯзиши он низ дар забоншиносӣ сурат гирифтааст. Дар қорҳои таҳқиқотии то имрӯз баанҷомрасонидаи муҳаққиқони тоҷик доир ба ин ё он мавзеҳои алоҳидаи таърихӣ шаҳодат медиҳанд, ки дар ҳамаи минтақаҳои тоҷикнишин бо номи одамон номбаркунии мавзеҳо ба назар меҳӯрад, ки онро дар топонимия бо номи антропонимия ёд мекунанд.

Антротопонимия // антротопонимҳо [номи одамон] гурӯҳи алоҳидае мебошанд, ки дар шаклгирии топонимҳои ин ё он минтақа, аз ҷумла, дар воҳаи Сурхон саҳми муайян дошта, аз ҷиҳати сохт мураккаб мебошанд. Инчунин, антротопонимҳо барои ифодаи номҳои теппа, адир, ҷох, нуқтаҳои аҳолинишин, яъне ойконимҳо меоянд ва аз нигоҳи мансубияти забонӣ ба забонҳои тоҷикӣ, туркӣ ва арабӣ мутааллиқанд. Ҳоло чанде аз ин қабил номи мавзеъҳои ҷуғрофиро меоварем: Ашурчилон [деҳа дар ноҳияи Сариосиё], Аскаршарм [деҳа дар ноҳияи Сариосиё], Ашуркесак [номи ҷох дар ноҳияи Сариосиё], Бозорқӯли [номи деҳа дар Бойсун], Деҳи Қаландар [номи деҳа дар Сариосиё], Ҷазират Усмон [номи ҷазира дар ҳудуди таърихии Тирмиз], Муротҳалқа [номи мавзеъ дар Шеробод], Омонхона [номи деҳа дар Бойсун], Аҳмадшаҳид [номи гузар дар ноҳияи Сариосиё], Қиличбоғ [номи деҳа дар Бойсун], Бектемир [номи деҳа дар ноҳияи Сариосиё], Бобошодӣ [номи боғ дар ноҳияи Сариосиё], Бурҳонҷӯй [номи ҷӯй дар ноҳияи Сариосиё], Буридахна [номи дара дар ноҳияи Сариосиё], Ҳайдарчашма [номи чашма дар ноҳияи Бойсун], Ҳайтшоҳ [номи ҷуйбор дар Ангор], Ҳалимэсавой [деҳа баландӣ дар ноҳияи Бойсун], Искандар купруки [номи пули дарё дар ноҳияи Шеробод] ва ғайра. Теъдоди ин навъи ҷойномҳо зиёд набуда, дар маҷмӯъ чанд ададро ташкил медиҳанд ва онҳоро бо назардошти ифодаи мафҳумашон чунин тасниф кардан мумкин аст:

а) Ойконим: Анбарсой [Anbarsoy] номи деҳа дар ноҳияи Денав буда, дар бунёди он Анбар ном шахс саҳм гирифтааст. Арслонбойӣ [Arslonboyi] номи деҳа дар ноҳияи Шеробод, ки дар бунёди он Арслонбойи ном шахс нақш гузоштааст. Ашуржилон [Asurjilon] номи деҳа дар ноҳияи Сариосиё, ки дар ташкили он Ашурчилон ном шахс нақш гирифтааст. Темирбек [Temirbek], Бобошодӣ [Bobošodi], Буридахна [Buridahna], Ҳалимбой [Halimboy] ва ғайра.

б) Ороним: Аскартеппа [Asqarteppa], Аскарширам [Asqarširam], Аҳмад – шаҳит [Ahmadšahit], Буридахана [Buridahana], Ҳайтшоҳ [Haitšāh] ва ғайра.

в) Гидроним: Ашуркесак [Ašurkesak], Бурҳонҷӯй [Burhānjuy], Ҳайдар- чашма [Haydarčашma], Искандаркупруки [Iskandar kupruki] ва ғайра.

Ҳамин тавр, ҷойномҳои марбут ба номи ашхос (антропонимҳо) аз ҷиҳати сохт бештар мураккабанд ва аз ҷиҳати мансубияти забонӣ тоҷикӣ, туркӣ, арабианд. Барои намуна якчанди онҳоро дар зер таҳлили луғавӣ ва сохторӣ мекунем:

Асқартеппа [Asqarterpa] номи даштӣ, талу теппа, дӯнгӣ дар ноҳияи Тирмиз буда, ин номҷойи ҷуғрофӣ аз ҷиҳати сохт мураккаб ва аз ҷузъҳои асғари арабӣ ва теппаи тоҷикӣ шакл гирифтааст. Дар фарҳангҳои тафсири вожаи асқар чун ифодакунандаи маънои хурд, сағир шарҳу тавзеъ ёфтааст [ФЗТ 1969, с. 95]. Аммо дар фарҳангномаи топонимии Т. Нафасов, ин калима дар шакли асқар омадааст ва мурағбат онро мансуб ба забонҳои туркӣ нишон дода, қайд мекунад, ки вожаи мазкур дар гурӯҳи забонҳои туркӣ, аз ҷумла дар забони қарақалпоқӣ маънои баландиро дорад [Нафасов 1989, 18]. Мо ба ин андеша мувофиқем, зеро теппаи баландро мардум ба инобат гирифта ном мегузоранд. Агар вожаи асқар ба забони қарақалпоқӣ маънои бузургиро диҳад, маншаи вожаи мазкур калимаи акбари арабӣ аст, бо мурури замон шакли асқарро гирифтааст.

Аҳмадшаҳид [Ahmadšahid], номи яке аз баландиҳои ноҳияи Сариосиёи вилояти Сурхон мебошад. Бояд гуфт, ки дар ин баландӣ солҳои 20-30-юми асри XX яке аз сарсупурдаи ҳукумати шуроҳо Аҳмад ном шахс аз тарафи душманони ин сохт қатл мешавад ва ин ном низ ба ҳамин муносибат гузошта шудааст, яъне Аҳмад ном шахс дар ин баландӣ шаҳид, қурбон шудааст. Ҷойноми ҷуғрофӣ мазкур аз ҷиҳати сохт мураккаб ва аз ҷузъҳои Аҳмад ва шаҳид таркиб ёфта, ҳар ду ҷузъ мансуб ба забони арабист.

Буридаҳана [Buridahana], номи дараест дар ҳудуди ноҳияи Бойсун ва ин ҷойноми ҷуғрофӣ аз Бурӣ – исми одам, туркӣ-ӯзбекӣ буда, ба маънои гург далолат мекунад ва даҳна//даҳана – ҷойи обгузар [тоҷикӣ] шакл

гирифтааст. Маънои луғавии ин ҷойном ин аст, ки як замон дар дараи мазкур шахсе бо номи Бӯрӣ зиндагӣ кардааст ва барои ҳамин дараи номбурда, ки маънои обгузарро ифода мекунад, ба номи ӯ гузошта шудааст.

Бурҳонҷӯй // Бурҳонариқ [Burhonjuu // Burhonariq] номи ҷойноми қадимаест, ки замоне аз он ҷо ҷӯйборе ҷорӣ мешудааст ва ин мавзеъ дар атрофи мавзеи Шерободи ҳозира ҷойгир будааст. Ҷойноми ҷуғрофии мазкур аз ҷузъҳои бурҳон ва ариқ//ариғ таркиб ёфта, Бурҳон номи шахс ва ариқ дар забони ўзбекӣ маънои ҷӯйборро дорад. Калимаи Бурҳон дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» вожаи арабӣ буда, ба маънои далел, ҳуҷҷат омадааст [ФЗТ 1969, с. 215]. Аммо дар фарҳанги «Девон-ул-луғот-ул-турк»-и Маҳмуди Қошғарӣ (садаи XI), ки барои маводи қадими забонҳои туркӣ омода гардидааст, вожаи мазкур мансуб ба забони чинӣ доништа мешавад. Мувофиқи навиштаи муаллифи фарҳанги мазкур, калимаи бурҳон аз бвур-и забони чинӣ гирифта шуда, ба маънои буддоӣ далолат мекунад. Маълум мегардад, ки бурҳон асосгузори дини будоӣ дар сарзамини Варазрӯд (Осиёи Миёна) доништа шуда, аз тарғибгари таълимоти мистиқии дини буддоӣ дар Чин будааст. Ин шарҳи луғатнома ба назари мо, ғайримантиқӣ аст. Калимаи бурҳон арабӣ буда, ба забони тоҷикию ўзбекӣ ворид шудааст. Қисми дигари ин номҷой ариқ буда, мувофиқи таҳқиқи топонимшинос Д. Ҳомидов «шакли тағйирёфтаи арна (arna)-и забони порсии бостон буда, маънои тангноро дорад ва ҳоло дар забонҳои эронии ғарбӣ дар шакли ҷӯй ва дар забонҳои эронии шарқӣ дар шакли ариқ мавриди истифода қарор дошта, аз забонҳои эронии шарқӣ вожаи ариқ ба забонҳои туркӣ-ўзбекӣ бар ифодаи мафҳуми ҷӯйбор гузаштааст» [Ҳомидов 2018, с. 34].

Бобошодӣ [Bābāšādī] номи яке аз деҳаҳои хурди кӯҳистони Бойсун буда, ин ҷойном ба яке аз қавмҳои тоҷикони Бобошогӣ мансуб аст ва ба ҳамин муносибат ин номро гирифтааст. Ин ҷойном ба тағйироти савтӣ дучор гардида, дар натиҷаи табдили овози г ба овози д шакли Бобошодиро гирифтааст. Аз нигоҳи сохт мавзеи Бобошодӣ мураккаб

буда, аз чузъҳои бобо ва шодӣ таркиб ёфта, ҳар ду чузъ мутааллиқи забони тоҷикӣ аст.

Он минтақа, ки ба гурӯҳи антропонимҳои воҳаи Сурхон мансуб аст, Искандар купруки доништа мешавад. Искандар купруки [Iskandar kuruki] аз ҷиҳати сохт ибора-антропоним ва аз ҷиҳати мансубияти забонӣ тоҷикию туркӣ-ӯзбекист. Ин ҷойном номи купруки дарёи Шерободи ноҳияи Шерободи вилояти Сурхони Ҷумҳурии Ёзбекистон аст ва бинобар сабаби баланд будани ин пул дар мавзеи номбурда ҳамин номро молик гардидааст. Вожаи Искандар на ба номи Искандари таърихӣ далолат мекунад, балки шакли тағйирёфтаи эскодари вожаи сугдӣ буда, маънои баландиро дорад [Нафасов 1991, 82].

Ҳамин тавр, аз баррасии якчанд ҷойномҳои ҷуғрофии марбут ба номи одамони воҳаи Сурхон ба андешае омадан лозим аст, ки исмҳои хос ё номи одамон дар шаклгирии ҷойномҳои воҳаи Сурхон нақши муайяне дошта, бо ин исмҳои хос мавзеъҳои зикр мешаванд, ки дар бунёди ин ё он кас, ё ашхос аз ягон нигоҳ саҳм гирифтааст.

2.1.6. Фитотопонимҳои воҳа

Дар воҳаи Сурхон ҷойномҳои мавҷуданд, ки ташаккули онҳо ба номи рустаниву гиёҳ мутааллиқ аст. «Бо номи рустанӣ ва гиёҳ созмон ёфтани номвожаҳои ҷуғрофиро дар илми топонимика фитотопонимия меноманд. Фитотопоним аз луғати юнонии *fitās* – рустанӣ, гиёҳ ва *tārās* – маҳал, ҷой, мавзеъ таркиб ёфта, маънои бо номи рустаниву гиёҳҳо созмон ёфтани номҷой аст. Фитотопонимия маҷмуи чунин номҳо мебошад, ки ба номи гиёҳу рустанӣ алоқаманд аст» [Ҳомидов 1999, с. 144].

Ҳоло чанд номвожаи ҷуғрофии воҳаи Сурхонро меоварем, ки ба гурӯҳи фитотопонимҳо мансубанд: Арчатут [номи дара дар Бойсун], Бедкота [номи деҳа дар Шеробод], Бештут [номи дара дар Бойсун], Бойтерак [номи дара дар Бойсун], Бойтут [номи мавзеъ дар Шеробод], Боғбола [номи деҳа дар Бойсун], Боғи Самарқанд [номи деҳа дар Сариосиё], Боғи Боло [номи деҳа дар Бойсун], Бӯстон [номи деҳа дар

Чаркӯргон], Испантеппа [номи баландӣ дар Бойсун], Испандӣ [номи мавзеъ дар Шеробод], Марғзош [номи шибарзор дар Бойсун], Пахтаорол [номи деҳа дар Шеробод], Пахтачилик [номи деҳа дар Деҳнав], Пахтақурғон [номи деҳа дар Деҳнав], Сарқамиш [номи деҳа дар Бойсун], Тутак (номи деҳа дар Сариосиё), Ҷӯйчангал [номи деҳа дар Тирмиз] ва ғайра.

Ин ҷойномҳоро вобаста ба мазмуну муҳтаво ва вижагиҳояшон ба чунин зергурӯҳҳо дастабандӣ кардан мумкин аст:

а) Дар ташаккули фитотопонимҳои водӣ вожаи тут ҳамчун ҷузъи асосӣ нақши муҳим дорад: Арчатут [номи дара дар Бойсун], Бештут [номи дара дар Бойсун], Бойтут [номи мавзеъ дар Шеробод], Тутак (номи деҳа дар Сариосиё) ва ғайра.

б) Дар ташаккули фитотопонимҳои водӣ вожаи пахта ҳамчун ҷузъи асосӣ нақши муҳим дорад: Пахтаорол [номи деҳа дар Шеробод], Пахтачи- лик [номи деҳа дар Деҳнав], Пахтақурғон [номи деҳа дар Деҳнав] ва ғайра.

в) Дар шаклгирии фитотопонимҳои водӣ вожаи боғ ҳамчун ҷузъи асосӣ нақши муҳим дорад ва топонимҳои бо ин ҷузъ шакл гирифта, бар ифодаи номи деҳаву деҳкада меоянд: Боғбола [номи деҳа дар Бойсун], Боғи Самарқанд [номи деҳа дар Сариосиё], Боғи Боло [номи деҳа дар Бойсун] ва ғайра.

Ҳамин тавр, аз баррасии якчанд фитотопонимҳои марбут ба воҳаи Сурхон ба андешае омадан лозим аст, ки ин ҷойномҳо барои ифодаи деҳа, деҳкада, дара, гузар, боғ, мавзеъ, баландӣ ва монанди инҳо корбаст мегарданд.

2.1.7. Зоотопонимҳои воҳа

Дар воҳаи Сурхон ҷойномҳое мавҷуданд, ки дар ташаккули онҳо номи ҳайвоноту парандагон ва ҳашароту хазандагон нақш доранд. Бо унвони ҳайвоноту ҷонварон ва парандагон сохтани ҷойномҳоро дар номшиносӣ зоотопонимия мегӯянд. «Зоотопоним аз луғати юнонии зоо –

хайвон, паранда ва toros – маҳал, чой, мавзеъ таркиб ёфта, маъноӣ бо номи хайвону паранда созмон ёфтани чойномҳои марбут ба хайвону паранда аст. Зоотопонимия ҷамъӣ ҳамагон номҳо буда, ба номи хайвону паранда алоқаманд аст [Алимӣ 1996, с. 144]. Ҳоло чанд номҳои ҷуғрофии воҳаи Сурхонро меоварем, ки ба гурӯҳи зоотопонимҳо мансубанд: Ҷайраҳона [номи маҳалла дар Тирмиз, мавзеъ, ки дар он ҷо лонаи ҷайраҳо мавҷуданд; Муқ. Ҷайраҳона (деҳаи Качровутӣ ноҳияи Деваштич)], Илонсой [номи деҳа дар Деҳнав], Итбулоқ [номи ҷашма дар Бойсун], Пушти Урдӯқ [номи деҳа дар Бойсун], Туябӯйноқ [номи баландӣ дар Бойсун], Туягузар [номи чой дар Шеробод], Туягум [номи сой дар Олтинсой], Туяқисили [номи дара дар Шеробод], Туякутан [номи деҳа дар Шеробод], Хардузд [номи баландӣ дар Шеробод], Хурӯзак [номи гузар дар Шеробод] ва ғайра.

Дар байни ин зоотопонимҳо чойномҳои мавҷуданд, ки шаклан зоотопониманд ва ба таърихи қадим далолат мекунанд. Аз ҷумла, Хардузд ба ҳамагон қатор дохил мешавад ва ин топоним, аслан, на хардузд, балки бояд харфдиз бошад ва ба маъноӣ қалъаи бузург далолат мекунад. Ҷузъи харф [xarf] мутааллиқи забонҳои шарқӣ эронӣ буда, маъноӣ баландӣ, талу теппаи баланд ва диз/диз маъноӣ ҳисор, қалъаро дорад. Шакли қадими диз аз парфиянии daiza (даиза) буда, диз/диз аз ҳамагон вожа шакл гирифтааст.

Ҳамагон тавр, аз баррасии якҷанд зоотопонимҳо ё чойномҳои марбут ба хайвоноти воҳаи Сурхон ба андешае омадан лозим аст, ки ин чойномҳо барои ифодаи деҳа, деҳқада, дара, гузар, боғ, мавзеъ, баландӣ ва монанди инҳо корбаст гардидаанд.

2.2. Баррасии этимологии топонимҳо

Таҳлилу паҷуҳиши луғати ин ё он забон ва кишрҳои гуногуни луғавии он дар забоншиносии тоҷикӣ дорои таърихи дерина буда, ба ин амали нек ҳанӯз таъкиранигорону луғатнависони гузашта гомҳои нахустин гузошта буданд. Таҳқиқу таҳлили таркиби луғавии забони

тоҷикӣ ва дар он муайян намудани нақши калимаҳои таърихӣ дар инкишофу тақомули таркиби луғавии забон имрӯз низ давом дорад. Барои муайянкунии намуди аслии калимаҳои тағйири шаклкарда ба мо усули таърихӣ-қиеӣ, яъне таҳлили этимологӣ ёрӣ мерасонад. «Этимология ё решашиносӣ як риштаи забон- шиносӣ буда, таълимот дар бораи пайдоиш ва инкишофи таърихии шакл ва маънои калима махсуб меёбад. Ё ба таври дигар, муайян кардани маншаи калимаҳо ё этимология (юн. *etymon* – ҳақиқат+*logos*-таълимот)-и вожаҳои таркиби луғавии ин ё он забон махсуб ёфта, онҳо (вожаҳо) аз рӯи маводи сарчашмаҳо пайдоишашон таҳқиқ карда мешаванд» [Маҷидов 2007, с.167]. Дар пояи тақозои ин риштаи забоншиносӣ вожаҳои таркиби луғавии забон, ки калимаҳои ифодагари ҷойномҳо низ ба ҳамин гурӯҳ шомиланд, ба гурӯҳҳои калимаҳои аслии тоҷикӣ ва вомвожаҳо ҷудо карда мешаванд. Гуфтан ба маврид аст, ки «дар таҳқиқи этимологӣ, пеш аз ҳама, истифодаи дақиқи қонуниятҳои мувофиқати овоз ва муқаррар кардани истисноҳои аз ин қонуниятҳо берун ниҳоят заруранд, зеро ки истисноҳои муайян дар мувофиқати овозии давраҳои мухталифи як забон ва ё забонҳои ба ҳам хеш бо сабабҳои маълум ва мушаххаси воқеӣ ба вучуд меоянд. Танҳо дар сурати бо назаргирии таҳлили луғавии сабабҳои объективӣ этимологияи ҳақиқии илмӣ калимаҳоро, аз ҷумла, ҷойномҳои ҷуғрофиро муқаррар кардан мумкин аст» [Ҳомидов 2018, с. 118]. Аз ҳамин нигоҳ ба паҳлӯҳои шаклгирии номҷойҳои воҳаи Сурхон назар дӯзем, онҳоро вобаста ба вижагиҳои мавҷудаи забониашон ба гурӯҳи ҷойномҳои худӣ ва ҷойномҳои иқтибосӣ ҷудо намудан мумкин аст. Ин таснифот дар асоси ба инобат гирифтани вижагиҳои пайдоишу мансубияти забониашон ба назар гирифта шудааст. Аз нигоҳи мансубияти забонӣ ё решашиносӣ (этимология) маводи гирдовардаамонро доир ба топонимияи воҳаи Сурхон метавон ба гурӯҳи забонҳои эронӣ (тоҷикӣ, суғдӣ, бохтарӣ, хоразмӣ, сакоӣ), топонимияи туркӣ-муғулӣ (узбекӣ, қирғизӣ, туркманӣ, қазоқӣ), топонимияи арабӣ ва

хиндӣ, топонимияи омехта (гибрид) дастабандӣ кард ва аз ҳамин нигоҳ таҳлилу баррасии этимологӣ намуд.

2.2.1. Ҷойномҳои тоҷикӣ

Гуфтан бамаврид аст, ки воҳаи Сурхон дар аҳди бостон воҳаи мардуми ориёинажод, яъне гузаштагони тоҷикон – сақоиҳову бохтариҳо ва суғдиҳо буда, забонҳои суғдиву бохтарӣ ва тоҷикӣ чун забони муомилаву муоширати сокинони воҳаи Сурхон махсуб меёфтанд. Ғайр аз ин, забонҳои номбурда дар ташаккулу таҳаввули забони дарию тоҷикӣ дар ин воҳа нақши муассир гузошта, дар шаклгирии номвожаҳои ҷуғрофӣ низ нақши бориз доранд. Яке аз ҷиҳатҳои ҳасанаи омӯзишу таҳқиқи топониму микротопонимҳо дар он аст, ки онҳо шоҳиди рӯзгори гузаштаи халқу миллатҳо буда, бо таърихи манотик ва сокинони он робитаи ногусастанӣ доранд. Дар низоми номвожаҳои ҷуғрофӣ имконияти аз забонҳои матрук ва ё аз истифода бозмонда ҳифозат шудани як гурӯҳ вожаҳои онҳо амри воқеист, зеро забонҳо аз байн мераванд, вале баъзе вожаҳои марбут ба ин забонҳо ба сифати номвожаҳои ҷуғрофӣ солҳои сол боқӣ мемонанд. Муҳаққиқ А. Ҳасанов дуруст таъкид мекунад, ки «як далели муҳими бунгоҳи аслии ориёиён ба шумор рафтани Осиёи Марказӣ ба маҳфуз мондани вожаи «ориё» дар таркиби номҳои ҷуғрофӣ зиёди ин минтақа аст. Масалан, собит гардидааст, ки дар гурӯҳи овозҳои оғозии топоними Рометан [мавзее дар Бухоро] унсури зикрѣфта маҳфуз мондааст» [Ҳасанов 2002, 7]. Яъне номвожаҳои ҷуғрофӣ барои муайян намудани нахустбунёди миллатҳову давлатҳо ва қавмиятҳо имконият фароҳам меоваранд.

Аз рӯйи маълумоти сарчашмаҳои таърихӣ, тавре зикраш рафт, воҳаи Сурхон ё ба ифодаи дигар Чағонрӯди таърихӣ дар аҳди бостон сарзамини мардуми гурӯҳи этникии бохтар махсуб ёфта, забони бохтарӣ забони муоширати мардумиин воҳа махсуб меёфт. Ҳамчунин, забони бохтарӣ дар ташаккулу таҳаввули забони дарию тоҷикӣ дар ин воҳа нақши муайян дорад ва ба қатори забони мурда дохил гардида, ба

гурӯҳи забонҳои шарқии эронӣ мансуб аст. Таҳти мафҳуми гурӯҳи забонҳои эронӣ ҳамчун истилоҳи илмӣ дар забоншиносӣ хонаводаи бузурги забонҳо ва лаҳҷаҳои даврони забонҳои бостон, миёна ва муосири забонҳои ориёинажод фаҳмида мешаванд. Ҳамаи забонҳои эронии бостон аз забони мабдаъ ё нахустзабони муштаракӣ ориёӣ ва ё эронии бостон берун омадаанд. «Истилоҳи «эронӣ» ҳамчун сифат мансуб ба номи воҳаи Эрон мебошад, ки он дар форсии миёна ба гунаи *Eṙān* ҳам ба маънои Эрон ва ҳам воҳаи ориёиён ба кор рафтааст. Ин шакл идомаи мустақими ҳолати генетивӣ чамъ аз эронии бостон *ariyana* маҳсуб мешавад. Истилоҳ ё номи *ariya* дар эронии бостон дар мисоли Авесто *ariya-*, катибаҳои форсии бостон *ariya* ва Ригведа *arya* номи мардумони ориёӣ – ҳам ориёӣҳои эронӣ ва ҳам ҳиндӣ буда, ин вожа дар Авесто ва осори форсии бостон дар таркиби номҳои таърихӣ қабил, ашхос ва номвожаҳои ҷуғрофӣ ба кор рафтааст» [Ҳомидов 2018, 90]. Аз ин ҷост, ки ҳамаи ҷойномҳои воҳаи Сурхонро, ки мутааллиқи гурӯҳҳои забонҳои эронӣанд, мо бо унвони ҷойномҳои мансуби забони адабии тоҷикӣ дар ин қисми диссертатсия номбар мекунем. Зеро вожаҳои забони адабии тоҷикӣ дар аввали шаклгирию инкишофёбӣ чун эквивалент ё муодили забонҳои эронӣ шуморида мешуд ва таҳти ин мафҳум ҳамаи забонҳои эронӣ, яъне ҳам шарқӣ ва ҳам ғарбӣ зикр мегардид. Андешаи зерин дар таълифоти донишмандони таърихи забони тоҷикӣ бо далелу нуктаҳои раднопазир инъикос ёфтааст [Каримов 1986, 68; Бартолд 1963, 142-150; Саймиддинов 2001, 267; Мухторов 2003, 36; Мирбобоев 2015, 66]. Аз рӯйи ин гуфтаҳо чунин топонимҳои воҳаи Сурхонро ба қатори ҷойномҳои ҷуғрофӣи умумиэронӣ мансуб донист: Боғбола номи деҳа, Боғзағон номи деҳа, Боғи Самарқанд номи деҳа дар ноҳияи Сариосиёб, Боғи Боло номи деҳа дар ноҳияи Бойсун, Боғи Шамол номи деҳа дар ноҳияи Ангор, Бузғала номи дара дар Бойсун, Бурчи Баланд номи адир дар Бойсун, Буроб номи деҳа дар Чағониён, Бӯйрабоб номи деҳа дар Қумқӯрғон, Бӯстон номи деҳа дар Ҷарқурғон, Вандоб номи деҳа дар Шеробод (аз суғдии *Vantop*-банди об, сарбанди об), Вишгирд номи шаҳр дар

Чағониён, Вочак номи деҳа дар Сариосиё, Газарак номи деҳа дар Сариосиё, Диболо (номи деҳа дар ноҳияи Бойсун) Кат (аз суғ. kas//kat-шаҳр, суғ. kansa//kanta>kent-шаҳр, шаҳрак, маҳаллаи сараҳолӣ), Канд (аз суғ. kanδ//kant-шаҳр, суғ. kanḍa // kanta = kent - шаҳр, шаҳрак, маҳаллаи сараҳолӣ), Корез, Ангор, Андиҷон, Арғун, Газа, Дашт, Даҳана, Занг, Заргус, Яланроҷ [Yalanroc], Дуоба, Шаҳтут, Зевароз, Путхокин...

Аз ин навиштаҳо маълум мегардад, ки бештари ҷойномҳои сарзамини Сурхон мутааллиқи забонҳои суғдӣ ва тоҷикианд, моро лозим меояд, ки маводи ғирдовардамонро аз нигоҳи сохт баррасӣ ва вижагиҳои забонии онҳоро муайян намоем. Ҷойномҳои ҷуғрофии марбут ба нуктаҳои аҳолини- шини воҳаи Сурхонро аз нигоҳи сохт ба гурӯҳҳои сода, сохта, мураккаб ва ибора-топонимҳо ҷудо намудан мумкин аст. Ба гурӯҳи топонимҳои сода ҷойномҳоеро дохил кардаем, ки аз як реша иборат ва ба ин ё он маъно далолат мекунад ва аз нигоҳи мансубият ба ин ё он ҳиссаи нутқ мутааллиқанд. Дар поён чанд ҷойномро чун намуна овардан мумкин аст:

Карсагон [Karsagān] номи деҳа дар ҳудуди ноҳияи Олтинсой буда, аз нигоҳи сохт, таърихан, мураккаб ва аз ҷузъҳои kar, sak/sag ва пасванди чамбандии -ān таркиб ёфтааст. Ҷузъи kar шакли тағйирёфтаи kaufa ба маънои кӯҳ ва ҷузъи sak/sag ба маънои номи гурӯҳи этникии сакоӣ далолат мекунад ва маънояш мавзеи кӯҳии ба гурӯҳи этникии сакоиҳо мансуббуда аст. Ин топоним таърихи қадим дошта, мансуб ба забонҳои қадими эронӣ аст [Нафасов 1989, 91].

Каризат [Karizat] номи деҳа дар ҳудуди ноҳияи Шеробод буда, номи умумии деҳаҳои Ғоз, Ёқуббойкариз, Оқтош, Олғуй, Ёрмакариз, Човоғкариз, Булаккариз, Каттақамиш, Кампирбулак доништа мешавад. Топоними номбур- да аз нигоҳи сохт аини ҳол сода буда, аммо таърихан вожаи мазкур мураккаб ва аз ҷузъҳои кор, -ез ва пасванди шакли чамбандии -ат таркиб ёфта, ба маънои ҷоҳ далолат мекунад [Абаев 1958, 505]. Дар қолаби корез дар забони тоҷикӣ калимаи полиз//полез вучуд дорад, ки ба маъноҳои 1) ҷойе, ки растаниҳои палакӣ ва сабзавот

кошта мешавад ва 2) киштзор, мазраа далолат мекунад [ФЗТ 1969, Ҷ. 2. С.114]. Аз ин маънӣ чунин бармеояд, ки ин вожа таърихан мураккаб буда, чузъи -из ва -ез маъноӣ заминро дорад [Мачидов 2007, 48].

Курсангкалон [Kursangkalān] номи деҳа дар ҳудуди ноҳияи Бойсун буда, аз нигоҳи сохт, таърихан, мураккаб ва аз чузъҳои kar (кӯр), sang ва kalān таркиб ёфта, ба қатори калимаҳои мураккаби сечузъа мансуб аст. Чузъи kar шакли тағйирёфтаи kaufa ба маъноӣ кӯҳ ва чузъи sang номи ҷисми саҳт ва kalān мансуби аломати ашё (сифат) буда, маъноӣ мавзеи дорои санги калони кӯҳӣ аст.

Заррабоғ [Zarrabāy] номи деҳа дар ҳудуди ноҳияи Бойсун буда, аз нигоҳи сохт, таърихан, мураккаб ва аз чузъҳои zarra (ба маъноӣ хурдӣ) ва bāy таркиб ёфта, ба қатори калимаҳои мураккаби тобеъ мансуб аст. Маъноӣ луғавияш боғи хурд буданро ифода мекунад.

Чит [Čit], номи деҳкада дар ҳудуди ноҳияи Бойсуни вилояти Сурхон дарё ва ноҳияи Ғузори вилояти Қашқадарё маҳсуб ёфта, аз нигоҳи мансубият ба ҳиссаҳои нутқ исм аст. Дар забони авастӣ вожаи номбурда дар шакли čat (чат), дар забонҳои суғдӣ ва хоразмӣ čat (чат) арзи вучуд намудаанд [Додихудоев 1979, 34]. Дар забонҳои шарқии эронӣ ин вожа ба маъноӣ бом, баландӣ ва ҷойи зист далолат мекунад. Ҳамчунин, вожаи номбурдаро мувофиқи маълумоти муҳаққиқон шакли тағйирёфтаи вожаи ҷоҳи забони тоҷикӣ доништан низ мумкин аст [Нафасов 1989, 208]. Ин вожа дар забони тоҷикӣ дар шакли ҷоҳ корбаст мешавад ва дар шакли чит//чат ҳам барои ифодаи маъноӣ ҷоҳ омада, мансуб ба забонҳои қадими эронист. Гузашта аз ин, вожаи чит ҳамчун ифодакунандаи мафҳуми матоъ ё газвор ё коло дар забони тоҷикӣ истифода мешавад, ки ин вожа аз забони хиндӣ омадааст [ФЗТ 1969, Ҷ.2, с. 541]. Муҳаққиқ Б. Б. Тураев дуруст қайд мекунад, ки чузъи суғдии čit=čīn аз решаи умумиэронӣ ва хиндуурупонӣ čt буда, дар баъзе ҷойномҳо ба назар мерасад. Дар музофоти Қул ва деҳаи Хишортоби воҳаи Яғноб гузаре бо номи Čitirmen ва Čintermen вучуд дорад, ки

маънояш гузари дарунӣ (гузаре воқеъ дар умқи дара) мебошад, аз ҷузъҳои ʿit – дарун ва men – деҳа, гузар таркиб ёфтааст [Тураев 2019, 49].

Фархурдиза [Farxurdiza], мувофиқи маълумоти Ёкути Ҳиравӣ [Ҳиравӣ] номи деҳа дар ҳудуди Нахшаб ва Чағониёни таърихӣ буда, аз нигоҳи сохт аз ҷузъҳои far/par – баландӣ, хир-офтоб ва diza/ diz – ҳисор, қалъа таркиб ёфта, маънои мавзеи офтоббарое, ки диҷ ё қалъадор аст, мефаҳмонад.

Ғайр аз ин, дар қатори ҷойномҳои воҳаи Сурхон калимаҳои суфтаву рехта мавҷуданд, ки ин қабил вожаҳоро мисли калимаҳои сода зикр кардан мувофиқи матлаб аст. Зеро ин гурӯҳи топонимҳоро агар ба ҷузъҳо ҷудо кунем, маънои грамматикиашон маълум намешавад ва фақат дар ҳолати қиёс барқарор кардани шакли таърихиашон мумкин аст. Чанд намуна аз ҷойномҳои воҳаи Сурхон барои далел оварда шуда, шарҳу маънидод мегарданд.

Ипоқ / Ифоқ номи деҳа дар ҳудуди ноҳияи Олтинсой буда, таърихан аз нигоҳи сохт сохта аст ва шакли қадимаи ин топоним ип/иф уф ва -оқ буда, ҷузъи аввал бозмондаи калимаи kaufa-и порсии бостон ва маънои кӯхро дорад ва ҷузъи дувум шакли тағйирёфтаи пасванди -ақ аст ва якҷоя маънои ин топоним мавзеи хурди кӯхӣ аст.

Кайфон [Kaufān] унвони теппа, адир ё баландӣ дар ҳудуди ноҳияи Шеробод буда, номи ин мавзеъ дар асарҳои хаттӣ қайд гардидааст. Кайфон бо ҳамин шаклаш ба гурӯҳи вожаҳои сода дохил мешавад ва шакли таърихӣ ин топонимро ҷузъҳои kaufa-и порсии бостон ва пасванди ҷамъбандии -он ташкил медиҳад. Ҷузъи kaufa маънои кӯхро доро буда, маънои луғавӣ ин топоним адири кӯхӣ аст [Нафасов 1989, 88].

Какайдӣ [Kakaydi] номи деҳа дар ҳудуди ноҳияи Шӯрҷӣ буда, ин топоним бозмондаи забонҳои қадими эронист. Таърихан аз нигоҳи сохт мураккаб буда, ҷузъи ка бозмондаи калимаи kaufa-кӯх, кау-кат/кад ва di-диз/диҷ аст ва маънои луғавиаш деҳи диҷдори кӯхӣ. Пас, маънои ин вожа қалъа ё деҳаи дар доманаи кӯхсор воқеъгардида мебошад.

Умуман, ҷойномҳои ҷуғрофие, ки аз ҷиҳати сохт рехтаи мутааллиқи калимаҳои содаанд, дар байни маводи ғирдовардаи мо аз нигоҳи миқдор кам буда, ин топонимҳо дар асоси номи шайъ ва сатҳи ҷойгиршавии нахру ҷӯйбор ва рӯду дарё падида омадаанд. Аз ин рӯ, ки ҷойномҳое, ки дар боло баррасӣ ва номашон зикр гардид, шаҳодат медиҳанд, ки топонимҳои номбурда бо мурури замон тағйири шаклу намуд карда, аз маънои аслии ва шакли таърихӣ худ каме дур рафтаанд.

Забони суғдӣ яке аз забонҳои миёнаи шарқи эронӣ буда, забони мардумони суғднаҷод мебошад, ки олимони қаламрави густариши онро воҳаи Зарафшону Уструшана, Қашқадарё ва манотиқи дигар гуфтаанд. Бо таъкиди муҳаққиқ Д. Саймиддинов, «ин сарзамин дар ҷануб бо Бохтар, дар ҷануби ғарб бо Порту Марв ва дар шимоли шарқ бо мардуми сакоӣ ҳаммарз будааст. Дар замони Ҳахоманишиён ва баъд аз он маркази Суғд шаҳри Самарқанд буда, дар қарни I пеш аз мелод ин забон аз Марв то ба Чину Муғулистон паҳн мегардад ва ҳудуди Шоҳроҳи Абрешим дар мақоми забони миёнарав (лингвофранка.–Т.М.) қарор мегирад» [Саймиддинов 2001, 9-10]. Бо эътирофи аҳли таҳқиқ, ин забон дар гузашта доираи истифодаи густурда дошта, на танҳо дар ҳудуди имрӯзи Тоҷикистон, балки берун аз он, яъне дар Шоҳроҳи Абрешим ҳамчун забони байналмилалӣ мавриди истифода қарор мегирифт. Яке аз суғдшиносони машҳур Бадруззамони Қариб, ки солиёни зиёд ба пажӯҳишу таҳқиқи забони суғдӣ умр сарф кардааст, дар бораи ин забон чунин менависад: «Забони суғдӣ аз шоҳаҳои эронии миёнаи шарқӣ аст, ки аз қарни аввал то сенздаҳуми милодӣ дар густурдаи ҷуғрофиёи азиме аз дарёи Сиёҳ то Чин мардумони эронитабор бад-он тақаллум мекарданд» [Саймиддинов 2001, 23]. Гуфтан ҷоиз аст, ки забони суғдӣ беш аз 700 сол забони расмӣ-давлатӣ ва забони муоширати байниқавмӣ Шоҳроҳи Абрешим дар ҳудуди Осиёи Марказӣ ва берун аз он буд. Таъсири ин забон ва фарҳанги он ба Ҳинду Чину Муғулистон ва Эрони Ғарбӣ хеле бузург аст. Суғдиҳо дини будоиро ба Чин интиқол додаанд ва муғулҳо бошанд дар асоси хатти суғдӣ алифбои қадими

муғулиро тартиб доданд, ки он алифбои суғдиасоси муғулӣ то ба имрӯз алифбои расмӣ-коргузории Муғулистон маҳсуб меёбад.

Забони суғдӣ забони расмӣ-коргузории давлати Суғди қадим ва забони муоширати милали мухталифи берун аз марзи ин мамлакат буд. «Бо забони суғдӣ дар иёлотҳои Суғди қадим, яъне сарзамине дар миёни кӯҳҳои Тиёншон ва рӯди Амударё, ки шомили навоҳии Самарқанд ва дараи Зарафшон [дар Тоҷикистони имрӯз] аст, сухан мегуфтанд» [Ғафуров 1972, 112].

Суғд аз зумраи истилоҳоти қадиме мебошад, ки номи он дар «Меҳришт» ба сурати «suḡda» ва дар фасли аввали «Вандидод» ба сурати таркиби «suḡda šaуana» ё «маҳалли суқунати суғдҳо» дида мешавад. Дар «Вандидод» дар феҳристи кишварҳое, ки Ахурумаздо офарида, дувумин ном номи кишвари Суғд аст [Бундаҳишн 2006, 26].

Таърих шоҳиди ба вучуд омадан, ташаккул ёфтани нашономаи кардан ва таназзули забонҳои зиёд мебошад, ки имрӯз аз баъзеи онҳо танҳо ном боқӣ мондаасту бас ва калимаҳои дигаре дар таркиби луғавии забонҳо ба назар мерасанд. Забони суғдӣ аз ҷумлаи забонҳои ба истилоҳ матрукест, ки ҳудуди ҳазор сол инҷониб аз доираи истифода берун мондааст. Бояд ёдовар шуд, ки ҳарчанд асрҳои зиёд ин забон дар зерифишори забонҳои арабиву тоҷикӣ мақоми худро аз даст дода бошад ҳам, ба кулӣ фаромӯш нагардид ва, бо эътирофи аҳли таҳқиқ, яке аз ғӯйишҳои он дар дили кӯҳсор бо номи «забони яғнобӣ» корбурд дорад.

Муҳаққиқ О. Маҳмадҷонов таъкид мекунад, ки «...аслан забони яғнобие, ки мардумони воҳаи Яғноб ба он суҳбат мекунанд, забони суғдии нав ва ё дурусттараш яке аз ғӯйишҳои забони суғдии бостонӣ ба шумор меравад. Бо вучуди он ки забони суғдӣ аллакай дар асрҳои VIII-X мелодӣ ҳамчун забони расмӣ аз байн рафта буд, баъзе ғӯйишҳои он дар қисмати шарқии вилояти Суғд – воҳаи Яғнобу Фалғар то имрӯз боқӣ мемонад ва ин ғӯйиш дар адабиёти илмӣ эроншиносӣ аз номи маҳали суқунати мардумонаш номи забони яғнобиро маъхуз кардааст» [Маҳмадҷонов 2010, 141].

Тазаккур бояд дод, ки ба чуз забони яғнобӣ вожаҳои суғдии зиёдро дар фонди луғавии ғӯйиши мардуми тоҷик ва номвожаҳои ҷуғрофии минтақаи Осиёи Миёна мушоҳида намудан мумкин аст. Чунонки борҳо зикр намудем, топониму микротопонимҳо хусусияти маҳфуздории калимаҳое мебошанд, ҳуди он забонҳо садсолаҳо қабл аз байн рафтаанд. Мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки аксари топонимҳои минтақаи Осиёи Миёна, аз ҷумла воҳаи Сурхон, аз забони суғдӣ ва бохтарӣ маншаъ мегиранд.

Масъалаи омӯзиши топонимҳои суғдиасоси манотиқи мухталифи Осиёи Миёна, ба вижа Тоҷикистону Ёзбекистон, мавриди таҳқиқи олимони зиёд қарор гирифтааст. Ҳамчунин, масъалаи ҳифозати вожаҳои суғдӣ дар ғӯйишҳои забони тоҷикӣ аз ҷониби як гурӯҳ олимон мавриди пажӯҳиш қарор дода шудааст. Дар раъси ин гурӯҳ забоншиносони варзида, муҳаққиқон В. А. Лившиц, А. Л. Хромов, С. И. Климчитский, М.Н. Боголюбов, Б. Қариб, С. Виллис, Ж. Лазар, П. Б. Луре, Б. Ашӯров, Б. Б. Тураев, Б. Ализода, С. Мирзоев, Г. Неъматов, З. Заршинос ва ғайра меистанд, ки бо хизматҳои чандинсола ва таълифи осори мондагори хеш мақоми шоистаро дар номшиносии тоҷик касб кардаанд.

Асару мақолаҳои ҷудогонаи ба номвожаҳои суғдӣ бахшидашуда зиёд аст, ки ин ҷо қисме аз онҳоро барои намуна меорем. Аз ҷумла, асарҳои «Согдийская топонимия верховьев Зеравшан» [Хромов 1969], «Еще раз о согдийском топоформанте -уф» [Хромов 1968], «Согдийская топонимия родина Рудаки» [Хромов 2010], «Чаҳордах мақола» [Хромов 2010], «Топонимҳои суғдии дараи Киштут»-и А.Рустамов [Рустамов 1976, с. 33-37], «Вожаҳои суғдӣ дар топонимияи Яғноб» ва «Микротопонимияи воҳаи Яғноб»-и Б. Тураев [Тураев 2004, с.51-71; 2010, 223 с.;2019, 271 с.], «Пасванди -if дар номҳои ҷуғрофии воҳаи Зарафшон»-и Б. Алиев [Алиев 2004, с. 75-82], «Согдийские топонимии в Средней Азии»-и П.Б.Луре [Луре 2004, 198 с.] ва ғайра аз ҷумлаи онҳо мебошанд. Ба ғайр аз ин, таҳқиқоти дар заминаи номвожаҳои манотиқи мухталиф ба

анҷомрасида, топониму микротопонимҳои мансуб ба забони суғдӣ мавриди пажӯҳиш қарор дода шудаанд.

Бояд қайд кард, ки ҳарчанд дар топонимияи воҳаи Сурхон калимаҳои зиёди суғдӣ то имрӯз ба назар расанд ҳам, вале то кунун дар ин замина пажӯҳиши вижа ва густурдае дар ин самт сурат нагирифтааст. Ба ғайр аз ишораҳои кутоби А.Л.Хромов ва Б.Алиев оид ба номвожаҳои суғдии ин маҳал чизе навишта нашудааст.

Ҳарчанд ки микротопонимҳо нисбат ба топонимҳо ноустувор буда, бештар ба таҳаввулоти сохторию маъноӣ дучор мешаванд, аммо дар ном-вожаҳои минтақаи мавриди назар дар баробари топонимҳо як даста микротопонимҳое ба назар расиданд, ки шакли суғдии худро нигоҳ доштаанд. Аз рӯйи ифодаи маъно ва хусусиятҳои чуғрофӣ номвожаҳои суғдии воҳаи Сурхонро ба гурӯҳҳои зерин тасниф намудан ба мақсад мувофиқ мебошад:

1. Номи шаҳру шаҳрак: Бойсун, Тирмиз, Шеробод, Сариосиёб, Заркамар, Шарғун, Деҳнав ва ғайра;

2. Номи деҳаҳо: Заркамар, Пасисурхӣ (ҳоло Пасурхӣ), Бибиширин, Даҳана, Дарбанд, Панҷоб, Сайроб, Сина, Кайфон, Кандак, Каризат ва ғайра. Дар поён чанд намуна аз ҷойномҳои чуғрофии воҳаи Сурхон барои далел оварда шуда, шарҳу маънидод мегарданд.

Даҳана [Dahana] номи деҳа дар ҳудуди ноҳияи Деҳнави вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ёзбекистон аст. Аз нигоҳи сохтор сохта буда, аз ҷузъҳои даҳан – оғозгоҳ ва -а – пасванди калимсоз таркиб ёфта, маънояш деҳаи дар оғозгоҳи дарабуда аст. Муқ. Даҳана (воҳаи Яғноб), Даҳана (ноҳияи Варзоб).

Ҷойноми Сайроб номи деҳаи қадими мавзеи Бойсун, ки дар сарчашмаҳо дар шакли Бойсунтов қайд гардидааст, буда, аз ҷиҳати сохт мураккаб ва аз ҷузъҳои сайр – гардиш, сафар, саёҳат, тамошо ва об – моеи беранги ташнашикан таркиб ёфтааст. Маънои лексикии ин ҷойном маконест, ки он ҷо об сайр дорад.

Панҷоб номи деҳаи дигари ноҳияи Бойсуни вилояти Сурхон аст, ки аз ҷиҳати сохт мураккаб буда, аз ҷузъҳои панҷ – адад, шумора ва об – моеи беранг иборат буда, маънояш деҳае, ки панҷ дарёчадорад, мебошад. Муқ. Панҷоб (Афғонистон), Панҷоб (Ҳиндустон).

3. Номи кӯҳҳо: Кӯҳи Сиём, Бодиҳаво, Гегирдак, Карсагон, Кӯҳи Сафед, Кӯҳи Чош, Парғут, Почур, Хондиза, Хуфар, Хӯбон, Хӯчабаркӯҳ, Чакадӣ, [номи қулла дар Сариосиё], Чашка [номи қулла дар Қумқурғон], Човдӣ Бойсун, Сина, Сариосиё ва ғайра.

4. Гидронимҳо: Сайроб, Панҷоб, Санггардак, Ниҳомрӯд, Сурхон Боботоғ [номи дарёи кӯҳӣ, ки аз қаторкӯҳ дар ҳудудҳои ноҳияҳои Дехнав, Шӯрҷӣ, Сариосиё ҷорӣ мешавад], Бодиҳаво [номи дарёча ва номи деҳа дар Дехнав], Говурган [шакли қадимаи суғдии он *jovurkkan* – макони говро гург хӯрдагӣ, номи мавзеи кӯҳӣ, ки аз он ҷо дарёча ҷорист, дар Дехнав].

Зевар [Zevar] номи деҳа ва дарёча дар ҳудуди ноҳияи Сариосиёи вилояти Сурхон буда, номи ин деҳа дар забонҳои тоҷикӣ дар шакли *zivar* ба маънои ҷойи буриши об далолат мекунад. Дар забони тоҷикӣ ин вожа аз ҷузъҳои *zah* (зах) ва *par/far* (пар/фар) таркиб ёфта, маънояш шохоби дарёе, ки аз баландӣ ҷорӣ мешавад, мебошад. Ё ба таври дигар, шохоби болоии дарё аст.

Шӯроб. Шӯр низ аз ҷумлаи номвожаҳои серистеъмоли воҳаи Сурхон буда, на ба маънии маъмул дар забони адабии тоҷикӣ [ҳаяҷон, изтироб ошуфтагӣ; ғавғо, фарёд; фитна, фасод, ошӯб ва ғайра], балки, комилан, маънии нав дорад. Ин номвожа ҳам дар алоҳидагӣ ва ҳам дар таркиби номвожаҳои ҷуғрофии минтақа зиёд ба назар расида, ифодагари мавзеъҳое мебошад, ки он ҷойҳо ҷариву касногузар ва варта ҳастанд. Муҳаққиқ А. Л. Хромов дар дараи Фондарё мавҷудияти мавзееро бо номи Нови шӯр ба қайд гирифта, онро «нови сернамак» маънидод кардааст [Хромов 2010, 48].

Порут вожаи қадимӣ буда, аз ҷузъҳои *po* ва *rut* сохта шудааст. Дар забони суғдӣ ва ҳамчунин забони форсии миёна ҷузъи *raut* сурати «рӯт»-

ро гирифт, ки табиист. Зеро дифтонги қадимаи «аи» дар давраи миёнаи инкишофи забонҳои эронӣ садоноки «ӯ»-ро медиҳад, «а» аз охир ихтисор мешавад, овози «т» бошад, ба «д» бадал мегардад. Аз ин ҷо дар форсии қадим *rauta*; форсии миёна ва суғдӣ *рӯт*; тоҷикӣ – *форсӣ рӯд*» [Саймиддинов 2001, 37].

Ҳар ду ҷузъи номвожаи мазкур дар якҷоягӣ ифодагари мавзеи гидронимӣ буда, ба маконе далолат мекунанд, ки дар он ҷо об мавҷуд аст. Худи мавзеи ҷуғрофии Порут (дараи дар самти муқобил, яъне *рӯ* ба *рӯ* қарордошта) низ ин андешаро собит месозад.

Номвожаҳои суғдӣ дар ин мавзеъ баёнгари таърихи бисе дарози бархӯрди забонҳои қадимаю муосир арзёбӣ мегарданд ва дар ин раванд нақши онҳо дар ташаккули номвожаҳои маҳаллу ҷойҳои ҷуғрофӣ хеле назаррас аст. Ин гурӯҳи номвожаҳо бори дигар шаҳодат аз он медиҳанд, ки забон аз муоширати умум барканор монда, матрук гардад, вале як гурӯҳ номвожаҳои ҷуғрофӣ маҳфуз мемонанд. Далели ин гуфта он аст, ки ҳарчанд забони суғдӣ дар водихои нопаддоканори Осиёи Марказӣ, тақрибан, ҳазор сол инҷониб вазифаи муоширатро аз даст дода бошад ҳам, вожаҳои он дар ташаккули номвожаҳои ҷуғрофӣ саҳми назаррас доранд.

Сабаби асосии ҳифозати вожаҳои суғдӣ дар низоми топонимикаи воҳаи Сурхон ба устувории номвожаҳои ҷуғрофӣ нисбат ба калимаҳои маъмулӣ алоқаманд аст.

Хулоса, номвожаҳои ҷуғрофии мансуб ба забони суғдии ин маҳал бори дигар замоне қаламрави забонҳои эронӣ, аз ҷумла бохтарӣ, сакоӣ ва суғдӣ будани ин сарзаминро собит месозанд ва шаҳодат аз он медиҳанд, ки топонимҳо нисбат ба калимаҳои маъмули таркиби луғавии забон пайдору устувор буда, дар тули асрҳо ҳифозат мегарданд.

Номвожаҳои тоҷикии минтақаи мазкур дар баробари ифода намудани мавзеъҳо, инчунин мафҳумҳои ҷуғрофию дигар соҳахоро дар худ таҷассум намудаанд. Аз ин ҷост, ки ҷойномҳои ҷуғрофии

мутааллиқи забони тоҷикӣ аз ҷиҳати сохт ба гурӯҳҳои сода, сохта, мураккаб ва ибора-топонимҳо ҷудо мешаванд.

Ба дастаи сода ҷойномҳои дохил кардан мувофиқи матлаб аст, ки аз як реша шакл гирифта, ба ин ё он маъно далолат мекунанд ва аз нигоҳи мансубият ба ин ё он ҳиссаи нутқ мутааллиқанд. Чанд мисол доир ба ҷойномҳои содаро меоварем ва баррасӣ мекунем: Сел [Sel], Дашт [Dašt], Кишт [Kišt], Кӯл [Kul], Лангар [Langar], Нелу [Nelu], Чинор [Cinor], Тӯда [Tuda], Ангор [Angor], Андигон [Andigon], Арғун [Arjun], Сина [Cina] ва ғ.

Ба гурӯҳи сохтҳои топонимҳои тоҷикӣ чунин номҷойҳои зерин мансубанд:

-кӯҳҳо: Газа [Gaza], Буттазор [Buttazār] кӯҳ, Тундӣ [Tundi] кӯҳ, Качҷӣ [Kajji] кӯҳ, Борики [Bāriki] роҳи кӯҳӣ, Сиёрак [Siyārak] номи рӯди кӯҳӣ дар Бойсун ва ғайра.

-даштҳо: Ҷиза [Jiza], Нова [Nāva], Ғулзор [ḡulzār] чарогоҳ, Регзор [Regzār] мавзеъ, Пастӣ [Pasti] дашт, Охӯрак [Āxurak] номи чарогоҳ дар ноҳияи Бойсун, Кӯҳак [Kuhak] номи мавзеи бостонӣ ва ғайра.

-мавзеъҳо: Ваҳшивор [Vaxšivor], Шӯрча [Šurča], Шӯрҷӣ [Šurčī], Шӯрҷоб [Šurčob], Даҳана [Dahana], Афғона [Afḡāna], Даҳана / Даҳона [Dahāna], Домана [Dāmana], Марғзор [Marḡzār] мавзеъ, Боғистон [Bāyistān] деҳа, Кӯҳистон [Kuhistān] деҳкада, Ғармистон [ḡarmistān] мавзеъ, Вордон [Vārdān], Хумдон [Xumdān], Ширдон [Širdān], Балхӣ [Balxi] номи гузар, Кӯлобӣ [Kulābī] номи маҳалла, Гиламҷӣ [Gīlamčī] номи маҳалла, Бӯзҷӣ [Buzčī] номи маҳалла, Тутак [Tutak] номи боғ, Сурхак [Surhak] номи мавзеъ, Равотак [Ravātak] номи бостонии мавзеъ дар ҳудуди Деҳнав, Новандак [Nāvandak] номи деҳа дар Бойсун, Боғча [Bāḡča] номи мавзеъ дар Шеробод, Ҳалвогар [Halvāgar] номи гузар, Челонгар [Čelāngar] номи гузар, Косагар [Kāsagar] номи гузар ва ғ.

-гидронимҳо: Ваҳшивор [Vaxšivor], Шӯрҷоб [Šurčob], Чашмазор [Čašmazor], Нова [Nāva], Сангак [Sangak] номи дарё, Ҳавзак [Havzak]

номи мавзеъ, Рӯдак [Rudak] номи қадимаи дарёи Санггардак, Кӯлак [Kulak] номи мавзеъи обӣ дар Шеробод, Сиёрак [Siyārak] номи рӯди кӯҳӣ дар Бойсун ва ғайра.

Ба гурӯҳи калимаҳои мураккаби тоҷикӣ топонимҳои зеринро мансуб доништан мумкин аст:

а) ойконимҳо: Ширкент [Širkent], Дарбанд [Darband] номи деҳа, Заркамар [Zarkamar] номи деҳа, Ҷувориپоя [Juvāripāya] номи гузар, Нахӯдпоя [Naxudpāya] номи гузар, Чинорқишлоқ [Činārqišlāq] номи мавзеъ, Шоҳтут [Šāhtut] номи мавзеъ, Сариосиё [Sariāsiyā] номи ноҳия ва шаҳрак, Бибиширин [Bibiširin] номи деҳа ва шаҳрак, Ҷайрақишлоқ [Jayraqišlāq] номи деҳа, Заргаргузар [Zargarguzar] номи гузар, Катаригузар [Katariguzar] номи гузар, Дукчигузар [Dukčiguzar] номи деҳа, Хондиза // Хончиза [Xāndiza/Xānjiza] номи деҳа ва ғайра,

б) гидронимҳо: Дуоба [Duāba] номи кӯҳ ва дарёи кӯҳӣ, Дуғоба / Дуғоб [Duḡaba], Дуоба [Duāba], Панҷоб [Panjāb] номи деҳа ва рӯд, Сайроб [Sayrāb] номи рӯдак ва деҳа, Санггардакдарё [Sanggardakdaryā] номи дарё ва мавзеъ, Сурхон [Surxondaryo] номи дарё, Лабиоб [Labiāb] номи шохоби дарё, Обҷӯяк [Ābjuyak] номи мавзеи обӣ, Обгир [Ābgir] номи мавзеи обӣ, Ниҳомрӯд [Nihāmruḍ] номи бостонии дарёи Санггардак, Сурхандарё [Surxandaryā] номи дарё, Обизаранг [Ābizarang] номи дарё, Рӯдакул [Rudaqul, ин аз ҷузъҳои рӯд (+a)-rauia=> rut-pūd, дара, обрав, тангно, ҷарӣ, нав ва қул – дара, тангно, нав дар суғ.-яғн. qul-дара; мук. Қул (деҳа дар Яғноб), ағбаи Қул (Яғноб), Қулписта (Дараи Пистазор) дар ноҳияи Исмоили Сомонии шаҳри Душанбе), Хӯчаилоқ [Xuḡailāk] номи шохоби дарё ва ғайра.

в) оронимҳо: Дуоба [Duāba] номи кӯҳ, Селраҳа [Selraha] номи мавзеъ, Дураҳа [Duraḡa] номи мавзеъ, Хӯҷачордара [Xuḡačārdara] номи дара ва мавзеъ ва ғайра.

Ба гурӯҳи ибора-топонимҳои тоҷикӣ топонимҳои зеринро мансуб доништан мумкин аст: Чашмаи Говон [Časmai Govon] чарогоҳ, Чори

Аспон [Čārī Aspān аз суғ.-яғн. čār – тангно, дара, яъне дараи чарогоҳи аспон] чарогоҳ, Сари Миҷгон [Sari Mižgān, муқ. Шафтомиҷгон, деҳа дар ноҳияи Варзоб] мавзеъ, Оби канда [Ābi kanda], Оби қашқа [Ābi qašqa], Хами баланд [Xami baland] мавзеъ, Сари бозор [Sari bāzār] гузар, Оби гарм [Ābi garm] маҳалла, Оби заранг [Ābi zarang] мавзеъ, Оби калон [Ābi kalān] номи шохоби дарё, Оби зиёд [Ābi ziyād] номи шохоби рӯд, Оби равон [Ābi ravān] номи чӯй, Оби сафед [Ābi safed] номи шохоби дарё, Оби чашма [Ābi čašma] чашма, Оби ях [Ābi yax] чашма, Оби сурхак [Ābi surhak] чашма, Сари гузар [Sari guzar] гузар, Сари чӯй [Sari juu] гузар, Сари ғӯрӣ [Sari ġuri] баландӣ, Сари чашма [Sari čašma] номи мавзеи обӣ, Сурхони жанубӣ [Surxāni janubi] номи шохоби дарё, Корвони Сурх [Kārvāni Surx] маҳалла, Шохол қишлоқ [Šāxāl qišlāq] деҳа, Кӯса қишлоқ [Kusa qišlāq] номи деҳа ва ғайра.

Номвожаҳои тоҷикии воҳаи Сурхон шаҳодат аз он медиҳанд, ки забони мардуми маҳал, ки тоҷикӣ аст, таъсири чашмраси худро ба топониму микротопонимҳои минтақа гузоштааст. Таърих собит кардааст, ки баробари аз байн рафтани забонҳо иддаи калимаҳои онҳо дар ҳайати топонимия боқӣ мемонад. Мусаллам аст, ки топонимҳо нисбат ба калимаҳои маъмули забон устувор буда, баъзеи онҳо имкон дорад ҳазорсолаҳо боқӣ бимонад. Дар ҳар сурат, дар ҳайати топонимияи манотиқи мухталифи Тоҷикистон, аз ҷумла воҳаи Сурхон вожаҳои тоҷикиасли нодирро мушоҳида намудан мумкин аст, ки аз замони қадим то имрӯз пойбарҷо мондаанд.

2. 2. 2. Ҷойномҳои арабӣ

Вомвожаҳои арабӣ дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ нақши муайян доранд ва ҷойномҳои мансуб ба забони арабӣ низ дар ҳудуди сарзамини Сурхон ба назар мерасад, ки онҳоро мо то қадри имкон гирд овардаем. Бояд гуфт, ки забонero наметавон пайдо намуд, ки вожаҳои таркиби луғавии он, комилан, худӣ бошанд. Муҳаққиқи шинохтаи Эрон Маликушшуаро Баҳор доир ба масъалаи таъсирпазирии забонҳо аз

хамдигар чунин ибрази андеша кардааст: «Дар олам забоне нест, ки битвонад аз омехтагӣ ба забони дигар худро барканор дорад, магар забони мардуме, ки ҳаргиз бо мардуми дигар омезиш накунад ва ин низ муҳол аст» [Баҳор 2011, 134].

Забони тоҷикӣ низ аз ин омехтагӣ сарфи назар нест ва дар таркиби луғавии он баробари калимаҳои худӣ, вожаҳои зиёде ба назар мерасанд, ки аз ҷиҳати баромади забонӣ ғайритоҷикианд. Ба вижа, давраи нави инкишофи забони тоҷикӣ, ки калимаҳои зиёде аз забони арабӣ ва аз забонҳои туркӣ бо роҳҳо ва сабабҳои мухталиф ба таркиби луғавии он дохил шудаанд, мисол шуда метавонад.

Забоншиносон омилҳои зиёди аз як забон ба забони дигар гузаштани калимаҳоро нишон додаанд, ки «муҳимтаринашон муносибатҳои иҷтимоӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ, маданӣ, дар ҳамсоиягӣ умр ба сар бурдани намоёндагони ду забон ва тарҷумаи китобҳои адабию динӣ мебошанд» [Бердиева 1991, 35].

Номшиноси варзида А.В.Суперанская дуруст таъкид мекунад, ки «дар таърихи ономастика номҳои мусулмонӣ, ки тавассути ислом [дар асри VII солшумории мо] дар аксари мамлакатҳои Осиё, Африка ва қисман дар Аврупо паҳн шудаанд, нақши беандоза калонро бозидаанд. Нақши онҳо дар ономастикаи рус низ хеле калон аст, зеро номи бисёр мавзеъ ва фамилияҳои русӣ, ки ба воситаи забони тоторӣ иқтибос карда шудааст, аз рӯи баромадашон арабӣ мебошанд» [Суперанская 1967, 29]. Бояд зикр намуд, ки мақоми антропонимҳои арабӣ дар тамоми манотиқи Осиёи Миёна назаррас буда, таъсири онҳо ба номи мавзеъҳои муайян кам нест. Мо таъсири антропонимҳои арабиро ба микротопонимҳои воҳаи Сурхон ба хубӣ мушоҳида намуда метавонем.

Бояд таъкид намуд, ки мавқеи номвожаҳои мансуб ба забони арабӣ дар ҳаёти ҷойномҳои воҳаи Сурхон хеле назаррас буда, як бахши муайяни онҳоро номвожаҳои ҷуғрофӣ мансуб ба забони арабӣ фаро мегиранд ва бештари онҳо дар гуфтори мардуми ин минтақа чунон маҳлул шудаанд, ки кас наметавонад, ки онҳо аз забони ғайр иқтибос

шудаанд. Ногуфта намонад, ки ин номвожаҳои арабӣ боиси аз истифода берун шудани бисёр номҳои тоҷикиасл гардидаанд. Дар қатори номҷойҳои тоҷикии воҳаи Сурхон чунин номҷойҳои мансуби забони арабӣ дида мешаванд: Аллоб [Allob], Минор/Манор [Minor/ Manor/ Manor], Мазор [Mazor], Мунҷоқ [Munjog], Равот [Ravot], Сайхон [Sayxon], Маҳалла [Mahalla] ва ғайра.

Мазор низ калимаи арабӣ буда, дар фарҳанг ба маъниҳои зерин омадааст: «1.ҷойи зиёрат, зиёратгоҳ; оромгоҳи одамони бузург [одатан пешвоёни ислом, ки халқ онҳоро зиёрат мекунад]. 2. гӯр, қабр. 3. маҷ. гӯристон» [ФЗТ 1969, Ҷ.1, с. 742]. Ин вожа дар баробари он ки ҳам дар забони тоҷикии адабӣ ва ҳам дар лаҳҷаву шеваҳо ҳамчун исми чинс доираи истифодаи васеъ дорад, дар таркиби номҳои ҷуғрофӣ низ зиёд ба назар мерасад. Калимаи «мазор» дар воҳаи Сурхон ниҳоят серистеъмол буда, дар таркиби микротопонимҳои зиёд онро мушоҳида намудан мумкин аст. Бояд қайд кард, ки дар аксар маврид вожаи «мазор» ҳамроҳ бо антропонимҳо, ба вижа ҷузъи тоҷикии Хоҷа қорбаст мегардад. Ҳамаи номвожаҳои ҷуғрофие, ки тавассути ин вожа сохта шудаанд, дар қолаби ибораи изофӣ ё топоним-ибора ташаккул ёфтаанд: Мазори Хоҷаи Сабзпӯш [д. Даҳана, муқ. Мазори Хоҷаи Сабзпӯш дар деҳаи Вешаби ноҳияи Айнӣ], Мазори Хоҷа Исҳоқ [д. Дарбанд, муқ. Мазори Хоҷа Исҳоқ дар ноҳияи Айнӣ], Мазори Хоҷа Муҳаммади Гулшан [д.Баҳори тоҷик], Мазори Бибисомия [д. Шӯрҷӣ]. Истифодаи ин калима ҳамчун микротопоним дар алоҳидагӣ низ ба назар расид: Мазор [мавзеъ, д.Музработ].

Мақбара дар луғат ба маънии «қабр; қабристон», «оромгоҳ, гӯрхона, дахма» омада [ФЗТ 1969, ҷ.1, 669; ФТЗТ, ҷ. 1, 749], арабӣ будани он таъкид гардидааст. Агарчи дар луғат ба маънии «қабр» омадани ин калима зикр гардида бошад ҳам, вале дар Сурхон дар зери мафҳуми «мақбара» на «қабр», балки ҷое фаҳмида мешавад, ки дар он ҷо касе ғавтида ва ўро дар ҷойи дигар дафн карда ва ё дар вақти интиқоли майит он ҷо нишаста, дам гирифта бошанд: Мақбараи Эшони Аълам

[мазеъ, д. Бурс], Мақбараи духтари Ағолук [кӯх, д. Арчазор], Мақбараи Файзулло [мавзеъ, д. Дарбанд].

Манора калимаи арабӣ буда, дар фарҳангҳои дастрас чунин ташреҳ гардидааст: «бинои баланди сутунмонанди аз сангу хишт сохташуда [дар масҷид ва маъбадҳо], ки роҳи болоравиаш аз дарун аст» [ФЗТ 1969, ҷ.1, 755]. Дар деҳаи Бурси воҳаи Сурхон кӯҳе ҳаст, ки онро Манораҳо ном мебаранд. Сабаби чунин мусаммо шудани мавзеи мазкур дар он аст, ки замоне дар он ҷо аз санг манораҳо сохта шудааст. Ҳарчанд ин манораҳо ҳоло валангор шуда, ба замин ҳамвор гардида бошанд ҳам, номи онҳо то кунун мавриди истифода қарор доранд.

Сабил вожаи арабӣ мебошад, ки дар луғат ба маънии «афганда дар роҳ, фурӯмонда, бесоҳиб» [ФЗТ 1969, Ҷ.2.С.185] омадааст. Дар деҳаи Пудинаи воҳаи Сурхон мавзееро Сабилако мегӯянд, ки мувофиқи ривояти ашхоси солхӯрда, замоне меросхӯрони он заминҳо ғавтида, онҳо бесоҳиб мондаанд. А. Мустачир ба ин масъала даҳлат намуда, навиштааст: «Агар касе мурда бошад, ворис надошта бошад, мол сабилак дониста, ӯ ҳам дар байтулмоли подшоҳӣ мерасидааст» [Мустачир 1987, 97]. Доираи истифодаи ин вожа нисбатан маҳдуд буда, танҳо як мавзеъро бо ин ном ба мушоҳида гирифтаем. Дар забони тоҷикӣ ба маънои мазкур калимаю ибораҳо, аз қабилӣ, сабилмонда, аз сари сабил мондан ва ғайра дида мешавад.

Ҳисор арабӣ буда, дар таркиби ду номвожаи воҳаи Сурхон ба назар расид: Қалъаи Ҳисорак [мавзеъ] ва Шахи Ҳисор [кӯх]. Ин вожа дар луғатномаҳо ба тариқи зайл ташреҳ гардидааст: «1. девор, девори даври қалъа. 2. қалъа» [ФЗТ 1969, 2, 507]. «Аз тарзи ифодаи калима – менависад О. Маҳмадҷонов – ва ҳарфҳои ҳоси забони арабии он ба осонӣ муайян намудан мумкин аст, ки вожаи мазкур ҳоси забони арабӣ мебошад ва аксари муаллифони ва мураттибони фарҳангномаҳо низ вожаи «ҳисор»-ро арабиасос ва бо калимаи «қалъа» муродиф донистаанд» [Маҳмадҷонов 2010,66].

Дар қатори калимаҳои арабӣ дар ҳайати микротопонимияи воҳаи Сурхон номвожаи ваҳм зиёд ба назар мерасад, ки бо шаҳодати муҳаққиқ А. Л. Хромов ҳамон калимаи «вақф»-и арабӣ аст [Хромов 2010, 27]. «Вақф» дар луғат ба маънии «1. таъри, мулк (замин, бино ва ғ.), ки соҳибаш онро барои масрафи мадраса ё масҷиде бахшида ё васият кардааст; 2. кит., таваққуф, истодан (мас., вақти хондани Қуръон дар миёни оят истодан, вақф кардан» [ФТЗТ 2008, Ҷ.1, 272]. Маънии вожаи «ваҳм» низ ба ин далолат мекунад ва, одатан, дар воҳаи Сурхон ҳамон заминҳоеро «ваҳм» мегӯянд, ки замоне соҳибонашон онҳоро вақфи масҷид кардаанд: Замини Ваҳм [Тирмид], Ваҳмак [замин, д. Сайроб] ва ғайра. Оид ба вожаи арабии «вақф» ва маънои луғавии он, перомуни марзҳо ва мавзёҳои ҷуғрофии «Вақф»-и Тоҷикистон муҳаққиқ А. Қушматов асари алоҳидае таълиф намудааст, ки оид ба мавзёҳои «Вақф»-ӣ ва марзҳои вақфӣ муфассалан маълумот дода шудааст. Дар ин асар маълумоти ҷолиб оид ба мазорҳо ва ҷойҳои таърихӣ дода шудааст [Қушматов 1990, 191 с.]

2.2.3. Ҷойномҳои туркӣ-муғулӣ

Агар забоншиносон воридшавии лексикаи арабиро ба забони тоҷикӣ пас аз омадани арабҳо ба воситаи тарҷумаи адабиёти бадеию динӣ қаламдод карда бошанд, пас, дар масъалаи вомвожаҳои забонҳои туркӣ ба ин назар ҳастанд, ки «аз забони узбекӣ [ки яке аз забонҳои оилаи туркӣ-муғулӣ мебошад] ба воситаи манбаъҳои хаттӣ калимаҳо камтар қабул шудаанд» [Одинаев 2017, 36]. Бояд зикр кард, ки ағлаби вожаҳои узбекӣ ва забонҳои дигари туркӣ, ки ба воситаи забони узбекӣ дохил шудаанд, асосан, тавассути забони гуфтугӯӣ, яъне дар натиҷаи ҳамсоязистии ин ду миллат ба забони тоҷикии адабӣ ворид гардидаанд.

Гуфтан ҷоиш аст, ки дар таҳқиқи донишмандони ҷойномҳои Тоҷикистон, чун А. Л. Хромов, Р. Х. Додихудоев, Ш. Исмоилов, Ҷ. Алимӣ, О. Муҳаммадҷонзода, Д. Р. Ҳомидов, Б. Б. Тураев ҷойномҳои ҷуғрофии туркиасро аз рӯи қолабашон ва бо назар гирифтани

чихатҳои забониашон ба гурӯҳҳои зерин дастабандӣ кардаанд: 1) ҷойномҳои ҷуғрофии сирф туркӣ-узбекӣ: Боймоқлӣ [Bāymāqli], Қуянлӣ [Quyanli], Бормочлӣ [Bārmāčli], Чупоқлӣ [Čupāqli], Дуариқустӣ [Duariqusti] номи мавзеъ, Қӯрғонтош [Qurğāntāš] номи деҳа, Тошқутан [Tāšqutan] номи дара, Қайнарбулоқ [Qaynarbulāq] номи маҳалла, Темирӯлдӣ [Temiruldi] номи дара, Оқсув [Āqsuv] номи дарё, Барлос [Barlos], Бахмал [Baxmal], Болталӣ [Boltali], Бӯғачилӣ [Bugajili], Ҷолтӣ [Jolti], Ҷилға [Jilğa], Ипоқ //Ифоқ [Ipoq/Ifoq], Ёўлрун [Yulrun], Кочар [Kocar], Кумир [Kumir], Кӯсан [Kusan], Қутан [Qutan], Овҷӣ [Ovči, муқ. Овҷӣ дар ноҳияи Деваштич, ҳоло Шикорҷӣ], Очамайлӣ [Očamayli], Узун [Uzun], Кенагас [Kenagas], Куёвсув [Kuyovsuv]...; 2) ҷойномҳои ҷуғрофии омехта [дузабона]: Қумтеппа [Qumteppa] номи деҳа, Тошлоқсой [Tāšlāqsāy] номи дара, Бештеппа [Bešteppa] номи деҳа, Ўртақишлоқ [Urtaqišlāq] номи деҳа, Қизилнаҳр [Qizilnahr] номи наҳр, гидроним, Фотимабулоқ [Fātimabulāq] номи мавзеъ ва дара, Қумқурғон [Qumqurğān] номи ноҳия ва шаҳрак, Ҷарқурғон [Jarqurğān] номи ноҳия ва шаҳрак, Новбулоқ [Nāvbulāq] номи дара, Жийдабулоқ [Jiydabulāq] номи дара, Чинортоқ [Činārtāq] номи дара, Арчабулоқ, Урукдара ва ғайра; 3) топоним-ибораҳои омехта: Мазори Эшонулдӣ [Mazāri Ešānuldi], Мазори Омонтеппа [Mazāri Āmānteppa], Кӯктеппа (муқ. Куктеппа, ҳоло Суғдиён дар ҳудуди ҷамоати деҳоти Зиддии н. Варзоб) маҳалла ва ғайра.

Бояд зикр кард, ки номвожаҳои туркиасли воҳаи Сурхон ҳам дар алоҳидагӣ ва ҳам дар дохили микротопонимҳои мураккаб ба назар мерасанд. Микротопонимҳои иқтибосии туркӣ дар минтақа нисбатан кам буда, бештар дар алоҳидагӣ қорбаст гардидаанд: Боймоқлӣ[Bāymāqli], Қуянлӣ[Quyanli], Бормочлӣ[Bārmāčli], Чупоқлӣ [Čupāqli], Дуариқустӣ [Duariqusti] номи мавзеъ, Қурғонтош [Qurğāntāš] номи деҳа, Тошқутан [Tāšqutan] номи дара, Қайнарбулоқ [Qaynarbulāq] номи маҳалла, Темирулдӣ [Temiruldi] номи дара, Оқсув [Āqsuv] номи дарё, Барлос, Бахмал, Болталӣ, Бугачилӣ, Ҷолтӣ, Ҷилға, Ипоқ //Ифоқ,

Йулрун, Кочар, Кумир, Кусан, Қутан, Овчӣ, Ойиннӣ, Онналӣ, Узун, Кенагас, Куёвсув...;

Қутан вожаи тағйирёфтаи кӯхтани тоҷикист ва яке аз вожаҳои серистифодаю серистеъмолтарин дар сарзамин Сурхон ба ҳисоб рафта, макони чорпои майда, яъне ҷойи хобрави гӯсфанду буз аст, ба маънои васеъаш молхона аст. Дар минтақаи мухталифи Осиёи Миёна истифодаи фаровони он ба назар мерасад [Нафасов 1989, 105]. Аз ҷумла, дар таркиби номвожаҳои ҷуғрофии воҳаи Сурхон истифодаи онро мушоҳида намудем. Қутани Тура [мавзеъ, д.Пудина], Қутани Чешил [ҷарогоҳ, д. Олтинсой], Қӯтани Ҳавз [мавзеъ, д. Шеробод], Қӯтани Сибед [ҷарогоҳ, д. Сина], Шаки Қутан [кӯҳ, д. Фанкат, шакли дурустии суғдии он Vankat, аз van-васеъ, бузург, калон ва суғ. kat//kas-хона буда, маънои “хонаи васеъ”-ро дорад], Қутани Бобошодӣ [кӯҳ, д. Пудина].

Қудуқ вомвожаи туркӣ-узбекӣ буда, дар ФТЗТ маънои ҷоҳи обро дорад [ФТЗТ 2008, Ҷ.1, 695]. Дар воҳаи Сурхон ин номвожа ҳам дар шакли «қудуқ» ва ҳам дар шакли «қудик» ба касрат корбаст гардида, бештар он мавзеъҳоеро ном мебаранд, ки дар он ҷойҳо ҷоҳи об мавҷуд аст. Масалан, Қудико [номи кӯҳ], Қудик [мавзеъ], Даҳани Қудуқ [мавзеъ], Қудики Тағоби Бето [кӯҳ] ва ғайра. Вожай қудуқ чун вомвожа дар забони тоҷикӣ низ мавриди истифодаи васеъ қарор дорад.

Сой калимаи туркӣ буда, маънои нов, дара, ҷарӣ ва тангноро дорад ва ба тариқи зайл шарҳ гардидааст: «рӯди кӯҳӣ; рӯди хурде, ки аз дара ҷорӣ шуда, ба дарё ё рӯди калон омезад... «сой», ки вожаи туркист, аз қадим дар гуфтори тоҷикӣ роиҷ будааст» [ФЗТ 1969, Ҷ.2. С. 416-417]. Вожай мазкур низ хеле серистеъмол буда, асосан, дар минтақаи мавриди назар мавзеъҳои гидронимӣ тавассути он номгузорӣ шудаанд. Ҳамаи номвожаҳое, ки тавассути он шакл гирифтаанд дар қолаби топоним-ибора омадаанд: Сойи Дарбанд [рӯди кӯҳӣ], Сойи Порут [рӯди кӯҳӣ], Сойи Давлатхуча [мавзеи гидронимӣ], Сойи Ағобико [мавзеи гидронимӣ] ва ғайра. Ибора-ҷойноми Сойи Порут, ки дар шакли омехта зухур кардааст, аз ҷузъҳои туркии «сой»-дара, нов, ҷарӣ, тангно ва суғдии

Por(r)ut - ба маънои «он сӯи дарё», «рӯ ба рӯи дарё», «мавзеи самти муқобил», «нови самти муқобил» омадааст. Муқ. Порут (деҳа дар ноҳияи Варзоб), Пор(р)ут (мавзеи дар воҳаи Яғноб), Сойи Порут (номи мавзеи кӯҳӣ) ва ғайра...

Ҳамин тариқ, микротопонимҳои иқтибосии воҳаи Сурхон аз он шаҳодат медиҳанд, ки таъсири забонҳо ба якдигар тарафайн буда, ҷойномҳои туркӣ-ӯзбекӣ дар шаклгирии ҷойномҳои минтақа, ки фарогири ҳаёти иҷтимоӣ, иқтисодӣ аст, нақши муайян доранд.

2.2.4. Топонимҳои омехта аз рӯи баромади забонӣ

Ин гурӯҳи микротопонимҳо аз ду ҷузъ таркиб ёфта, як ҷузъ тоҷикӣ ва ҷузъи дигар ба забонҳои ғайритоҷикӣ (арабиву туркӣ) мутааллиқанд ва дар шакли калимаю ибораҳо мушомешаванд. Масалан, Қаровулхона, ки ин номвожа аз ду ҷузъ – қаровул (посбон) ва хона (ҷойи зист) «хона» таркиб ёфтааст. Қаровул дар луғат ба маънии «1. ниғаҳбон, муҳофиз; 2. шахси мутасаддии дидбонӣ ва посдории ҷое; аскарӣ навбатдор» [ФТЗТ 2008, Ҷ.1, 568] омада, ба туркӣ будани он низ ишора шудааст. Ҷойномҳои зерини минтақаи Сурхонро ба гурӯҳҳои топонимҳои омехта ё гибриди мансуб доништан мумкин аст:

-номи мавзеъ: Ёғзарин [Yāʔzarin], Яккаарча [Yakkarča], Фотимабулоқ [Fātimabulāq], Хӯчабурҳон [Xujaburhān], Отабозори Маҳалла [Ātabezāri Mahalla], Қӯрғонча Маҳалла [Qurʔānča Mahalla], Туябозормаҳалла [Tuyabāzārmahalla]....

-номи мазор: Мазори Зоғон [Mazori Zogon], Мазори Эшонулдӣ [Mazāri Ešānuldi], Мазори Омонтеппа [Mazāri Āmānteppa] ва ғайра.

-номи масҷид: Масҷиди Қизилқарвон [Masjidi Qizilkarvān], Масҷиди Ҷарқишлоқ [Masjidi Jarqīšlāq], Масҷиди Намозгоҳ [Masjidi Namāzgāh] ва ғайра.

-номи шаҳрак ва ноҳия: Қумқӯрғон [Qumqurʔān], Ҷарқӯрғон [Jarqurʔān],

-номи деҳа: Қумтеппа [Qumteppa], Бештеппа [Bešteppa], Ўртақишлоқ [Urtaqīšlāq],

-номи наҳр: Яккатол [Yakkatāl], Қизилнаҳр [Qizilnahr],

-номи дара: Тошлоқсой [Tāšlāqsāy], Новбулоқ [Nāvbulāq], Жийдабулоқ [Jiydabulāq], Чинортоқ [Činārtāq], Тузлоқдара [Tuzloqdara] ва ғайра. Тузлоқдара [Tuzloqdara] номи дара дар ҳудуди ноҳияи Бойсун буда, аз чузъҳои туз (ӯзбекӣ) – намак, лок/лох (тоҷикӣ) – замин ва дара (тоҷикӣ) – мавзеи тангно таркиб ёфта, маънои дараи заминаш намакдоштаро ифода мекунад.

-номи маҳалла: Кӯктеппа Маҳалла [Kukteppa Mahalla], Чинор Маҳалла [Činār mahalla], Алиҷустӣ Маҳалла [Aličusti Mahalla], Бибиширин Маҳалла [Bibiširin Mahalla], Отабозори Маҳалла [Ātabezāri Mahalla], Қўрғонча Маҳалла [Qurğānča Mahalla],

-номи гузар: Юқоригузар [Yuqāriguzar], Тоқчигузар [Toqčiguzar] ва ғайра. Тоқчигузар [Toqčiguzar], номи гузар ё маҳалла дар ҳудуди деҳаҳои Шерқон ва Зарбоғи ноҳияи Шеробод буда, ишора ба ҷойи зисти қавми тоқчиҳо мекунад, яъне этнотопоним аст.

-номи бозор: Туябозормаҳалла [Tuyabāzārmahalla], Тузбозор [Tuzbāzār] номи бозор....

Ҳамин тариқ, микротопонимҳои аз ҷиҳати баромади забонӣ омехтаи воҳаи Сурхон аз он шаҳодат медиҳанд, ки дар шаклгирии ҷойномҳои минтақаи Сурхон дар радифи забони тоҷикӣ забонҳои туркӣ - ӯзбекӣ, арабӣ ва дигар забонҳо нақши муайян доранд. Номвожаҳои зикршуда бори дигар собит сохтанд, ки дар баробари калимаҳои аслии дар низоми топонимияи воҳаи Сурхон номвожаҳои иқтибосӣ, ба вижа арабӣ низ назаррас бошанд.

Хулосаи боби дуюм

1. Ҷойномҳои сода, ки аз ҷиҳати сохтор ба қатори вожагони рехта мансубанд, дар қатори маводи топонимии воҳаи Сурхон аз нигоҳи

миқдор каманд ва, асосан, дар пояи номи ашё ва мавқеи воқеъшавии дарё, рӯд, наҳр дар худуди муайяни ҷуғрофӣ ба вучуд омадаанд.

2. Ҷойномҳои ҷуғрофие, ки шаклашонро дигар кардаанд, аз маъноии таърихӣ худ каме дур рафтаанд. Ногуфта намонад, ки баъзе номвожаҳое, ки мо аз ҷиҳати сохт онҳоро сода мегӯем, шояд дар гузашта сохта ва ё мураккаб буданд, аммо имрӯз азбаски ҷузъҳои онҳо мустақилияти худро аз даст додаанд ва маълум нест, ки кадом ҷузъашон формант аст, хусусан, топонимҳое, ки ғайриточикианд, онҳоро ба ин гурӯҳ ворид намудем.

3. Дар анбуҳи маводи топонимии воҳаи Сурхон вожаҳои сохтае, ки ба ифодаи номи маҳал, гузар, русто, деҳа, шаҳрак, шаҳристон, шаҳр ва умуман ба ифодаи ҷойномҳо меоянд, нақши муайяно дороянд. Ин ҷойномҳои мансуб ба гурӯҳи забонҳои эронӣ, чун суғдӣ, бохтарӣ, хоразмӣ, порсии миёна, тоҷикӣ ва яғнобиро ташкил додаанд, далолат бар он менамоянд, ки дар ин минтақа аз даврони бостон то кунун қавму қабилаҳои эронӣ зиндагӣ доштанд ва доранд.

4. Дар ташаккули калимаҳои марбут ба номҳои ҷуғрофӣ пасвандҳои топонимсозии тоҷикӣ (-а, -зор, -гоҳ, -истон, -дон, -чӣ, -ӣ, -ак, -вор, -ча) нақши муҳим доранд, ки бо хусусиятҳои калимасозии худ фарқ мекунанд, ки ба таври муфасссал баррасӣ шуданд.

5. Аз баррасии топониму микротопонимҳое, ки дар қолиби калимаҳои мураккаб шакл гирифтаанд, ба хулосае омадан мумкин аст, ки қолиби мазкур хеле маъмул буда, як гурӯҳи калони номвожаҳои сарзаминро фаро мегиранд ва ин гурӯҳи номвожаҳои ҷуғрофӣ, асосан, дар заминаи қолибҳои калима-созии таърихӣ забони тоҷикӣ ташаккул ёфтаанд.

6. Як қисми асосии маводи топонимияи воҳаи Сурхонро номвожаҳои навъи топоним-ибора ташкил мекунанд. Аз баррасии ин гурӯҳи номвожаҳо маълум мегардад, ки онҳо дар асоси қолиби иборати озоди синтаксисӣ ташаккул ёфтаанд.

7. Дар ташаккули номвожаҳои чуғрофии воҳаи мазкур калимаҳои иқтибосӣ сахим аст. Вомвожаҳои забонҳои арабӣ ва туркӣ-узбекӣ яке аз қабатҳои луғавии иқтибосиро ташкил медиҳад. Бо вучуди ин калимаҳои аслии тоҷикӣ заминаи асосии вожаҳои топонимии воҳаи Сурхонро ташкил медиҳанд.

8. Зимни баррасии мавод ошкор гардид, ки диққати донишмандони зиёдеро масъалаи мавриди назар ҷалб кардааст. Махсусан, донишмандоне мисли А. Л. Хромов, О. Муҳаммадҷонзода, Д. Ҳомидов, Б.Тураев ва чанде дигарон ба ин масъала рӯ овардаанд, ки дар ташреҳи номвожаҳои воҳаи Сурхон аз андешаҳои онҳо истифода шуд.

БОБИ 3. БАРРАСИИ ВИЖАГИҲОИ СОХТОРИИ ЧОЙНОМҲОИ ВОҲА

Матолиби муқаддамотӣ. Забоншиносӣ дар замони муосир таъба бар забоншиносии Урупо карда, ҳаматарафа дар рушду такомул қарор дорад ва дар солҳои охир дар таркиби он шохаҳои нав арзи ҳастӣ кардааст, ки яке аз онҳо ономастика ё номшиносӣ ба ҳисоб меравад. Ин бахши илмӣ дар пояи таҳқиқи ҷойномҳои ҷуғрофӣ дар нимаи дуюми асри XX ба вучуд омада, дар айни ҳол як бахши рушдкардаву пешрафтаи илми забоншиносӣ маҳсуб меёбад. Бунёди назариявии номшиносӣ ё ономастика аз тарафи донишмандони забоншиносии собиқ шуравӣ, чун: Н. И. Надеждин, А. А. Реформатский, Е. М. Черняховская, В. А. Никонов, С.Р.Роспонт, А. В. Суперанская, В. Н. Топоров, Н. В. Подолская, В. А. Жучкевич, Л. П. Калакутская, А. В. Ошанин, А. З. Розенфелд, А. А. Фрейман, А. И. Савина, А. И. Попов, Т.Н. Пахалина, С.И. Климчитский, М.М. Абрамов, Ш. Акимбетов, В.И. Абаев, О.Трубачёв, Я. К. Грот ва ғайраҳо гузошта шудааст.

Яке аз қисматҳои муҳимми ономастика топонимика маҳсуб меёбад, ки дар забоншиносии умумӣ то андозае корхурда эътироф шудааст. Муҳим будани ин қисмати номшиносиро олимони зиёд таъкид намуда, бо як қатор илмҳо робитаи қавӣ доштани онро таъкид намудаанд. Аз ҷумла, топоним- шиносии машҳур В.А.Никонов таъкид мекунад, ки «топонимика – соҳаи алоҳидаи забоншиносӣ, ки бо лаҳҷашиносӣ, этимология, лексикология ва дигар қисматҳои лингвистика ҳамбастагии ногусастанӣ дошта, бо илмҳои таърих, ҷуғрофия ва этнография бевосита алоқаманд мебошад» [Никонов 1965, 164]. Топонимияи ин ё он минтақа ифодагари мафҳуми васеъ буда, фарогири тамоми анвои номвожаҳои маҳал, чун антропотопоним, фитотопоним, зоотопоним, гидроним, ойконим ва м.и инҳо аст. Муҳаққиқони соҳаи ономастика топонимро ифодагари номи ҷумҳурӣ, вилоят, шаҳр, ноҳия, ҷамоат ва деҳа қаламдод намуда, таъкид кардаанд, ки пайдоиш, ташаккул ва таҳаввули номи онҳоро мавриди баррасӣ қарор медиҳанд. Бояд зикр намуд, ки ҳамон

маконеро топоним мегӯянд, ки дар дохили худ чандин микротопонимҳоро фаро гирифта бошад.

Ин ду истилоҳ, яъне топоним ва микротопоним бо як қатор вижагиҳои ба худ хос аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Аз ин рӯ, ҳамчун муродиф корбаст намудани онҳо ба мақсад мувофиқ набуда, омӯзишу таҳқиқро мушкил мегардонад. Як нуктаро бояд зикр намуд, ки аксари олимони соҳа ба гурӯҳи топонимҳо танҳо ҷойҳои маскуниро дохил менамоянд. Дар қатори ҷойҳои маскунӣ мавзеҳои калонеро, ки дар дохили онҳо садҳо микротопоним вучуд дорад, ба қатори топонимҳо дохил намудан мумкин аст. Зеро микротопоним гуфтани мавзеҳои калоне, ба мисли дашт, тағоб, саҳро, нов ва монанди инҳо, ки садҳо номвожаҳои резаро дар бар мегиранд, ба мақсад мувофиқ нест. Бо назардошти ин хусусияти топонимҳо, мо зимни омӯзишу баррасии номвожаҳои ҷуғрофии Сурхон дар баробари номи деҳот мавзеҳоеро, ки як номи умумӣ дошта, чандин микротопоними дигарро дар он ҷо мушоҳида намудан мумкин аст, ба ин гурӯҳ ворид намудем. Топонимҳо нисбат ба микротопонимҳо устувор буда, аксарашон таърихи тулонӣ дошта, аз замони хеле қадим то имрӯз расидаанд ва маънидоди онҳо кори басте мушкил аст.

Муҳаққиқони номшинос ба он назар ҳастанд, ки бояд миёни истилоҳҳои топонимия ва топонимика тафовут гузошта шавад, зеро дар зери мафҳуми топонимия маҷмуи номвожаҳои ҷуғрофии ягон ноҳия, шаҳр, вилоят, кишвар ва дигар воҳидҳои марбут ба он фаҳмида мешавад. Аз ҳам фарқ доштани ин ду истилоҳро Ш. Исмоилов чунин тавзеҳ додааст: «...истилоҳоти мазкур вобаста ба зухурот ва муносибати забонӣ аз як сарчашма ибтидо гирифта, аз ҳам фарқ намекунанд, вале агар аз ҷиҳати маънӣ ва ифодаи воқеият онҳоро аз назар гузаронем, мебинем, ки ин умумият то ҷое характери нисбӣ мегирад. Зеро аз онҳо вожаи топонимия моҳиятан дар ифодаи маҷмуи номҳои ҷуғрофии ин ва ё он мавзеъ, маҳал, шаҳру ноҳия, водию вилоят ва кишвару ҷумҳурият истифода шавад, топонимика чун илм як шохаи лексикология аст, ки ба

тадқиқу таҳқиқи илмӣ номҳои ҷуғрофӣ, муайян намудани сарчашмаи пайдоиш ва этимологияи инкишофи таърихӣ ва шаклу ҳолати имрӯзаи онҳо, хусусияти лексикӣ семантикӣ, сохт ва шакли грамматикӣ, тарзи талаффузу навишти онҳо сару кор дорад» [Исмоилов 1999, 4].

Микротопонимҳо бошанд, бо як қатор хусусиятҳои ба худ хос аз топонимҳо фарқ мекунанд. Яке аз вижагии микротопонимҳо дар он аст, ки онҳо зуд-зуд дигар мешаванд ва ё ба таҳаввулот сохторию маъноӣ дучор мегарданд. Сабаби асосии ба таҳаввулот дучор гардидани микротопонимҳо дар он аст, ки онҳо нисбат ба топонимҳо ноустувор буда, дар зери таъсири забони бошандагони маҳал зуд тағйир мепазиранд. Ба андешаи номшиноси машҳур А. В. Суперанская, «...микротопонимҳо номҳои фардӣ мавзёҳои хурди табиӣ, саноатӣ, сунъиро ифода мекунанд. Одатан, онҳо бевосита номҳои ибтидоии маҳал буда, намуд ва ё хусусияти мавзеи номгузоришударо ифода мекунанд. Чунин номҳо аз ҷиҳати лексикӣ возеҳанд. Ҳамин тавр, қисми бештари тағйирпазири микротопонимҳо ифодагари давраҳо ва равандҳои инкишофи ҷомеа мебошанд. Онҳоро аксар вақт доираи маҳдуди сокинони маҳал медонанду халос» [Суперанская 1967, 23-30].

Аз ин ҷост, ки номвожаҳои таърихан тоҷикнишини воҳаи Сурхондарёро аз рӯи сохти морфологиашон ба чор гурӯҳ дастабандӣ кардан мувофиқи матлаб хоҳад буд: а) топонимҳои сода (содаи рехта); б) топонимҳои сохта; в) топонимҳои мураккаб; г) топоним-ибораҳо.

3.1. Сохти морфологии топонимҳои воҳаи Сурхон

То имрӯз аз ҷониби муҳаққиқони ономастика, аз ҷумла, топонимика, чандин методу усулҳои паҷуҳиш муайян карда шудааст, ки ҳар кадоме хусусияти худро доранд. Дар асарҳои таҳқиқотии олимони номшинос дастабандии қолибҳои калимасозии топонимҳо зикр гардидааст. Аз ҷумла, топонимшиноси варзида С.Р. Роспонд зимни омӯзиши ҷойномҳо роҳҳои зеринро пешниҳод менамояд: «1. Ҷойномҳои содае, ки пасванд надоранд (номвожаҳои примарӣ); 2. Ҷойномҳое, ки ба

воситаи пасванду пешвандҳо сохта шудаанд (номвожаҳои секундарӣ – деривативӣ); 3. Ҷойномҳои таркибӣ (топонимҳое, ки аз чандин ҷузъ таркиб ёфтаанд)» [Роспонд 1962, 5].

Дуруст аст, ки ҳамаи масъалаҳои марбут ба топонимикаро «бо истифода аз як методу восита ҳал кардан ғайриимкон аст ва аз ин ҷост, ки дар топонимика якчанд усул эътироф шудааст. Маҷмуи методҳои таҳлили забонӣ дар муайян кардани хусусиятҳои шаклию маъноии топоним кумак мекунад» [Алимӣ 1995, 24].

Яке аз методҳои муҳим ва аз ҷониби аксарият эътирофгардида дар таҳқиқи забонии топонимҳо таҳлили сохторист, ки зимни омӯзишу баррасии номвожаҳои ҷуғрофӣ васеъ кор фармуда мешавад. Аз аҳамияти вижа бархурдор будани ин методро забоншиносони варзида В. Н. Топоров ва О. Трубочёв таъкид намуда, чунин навиштаанд: «Самари таҳлил дар асоси формантҳо дар он зоҳир мешавад, ки мо ҳар дафъа ҳадди ақал бо якчанд далеле сарузор дорем, ки бо як форманти умумӣ муттаҳиданд, ғайр аз ин, таҳқиқи калима, ки аз формант шуруъ мешавад, ба мулоҳизоти мо оид ба шароити ташаккул ва мансубияти этникии ном мушаххасии таърихӣ мебахшад. Таҳлил дар асоси формантҳо баъзан имкон медиҳад, ки табақаҳои забонӣ муайян карда шаванд, ҳамчунин, бо он мусоидат менамояд, ки хронологияи нисбӣ аз ҷиҳати забонӣ ва этникӣ оид ба табақаҳои морфемаҳо мулоҳиза ронем» [Топоров 1962, 18-19].

Гуфтан ҷоиш аст, ки дар таълифоти забоншинос А. Л. Хромов ҷойномҳои яғнобию тоҷикӣ дар пояи қолибҳои ҷойномсозии забонҳои хонаводаи ҳиндуурупой, хосатан, забонҳои славянӣ ба чор даста ё навъ дастабандӣ гардидааст: «1) ҷойномҳои сода, ки танҳо аз реша иборат буда, бе ягон унсури вожасоз ташаккул ёфтаанд: Ангор, Тағоб; 2) ҷойномҳое, ки дар натиҷаи пайвастшавии вожаҳо шакл гирифтаанд. Ба таври дигар, ин гурӯҳи ҷойномҳоро ҷойномҳои мураккаб ташкил медиҳанд: Калкӯҳ<кал+кӯҳ, Говхуна<гов+хуна, Депаст<де+паст; 3) топонимҳо-ибораҳо: Боғи Олим, Мури Қурбунбой паридагӣ, Бурси

навишта; 4) топонимҳое, ки аз асос ва топоформант таркиб ёфтаанд: Борикраҳа, Дусанга, Барфистак, Даштак, Зирквара, Зағутажор» [Хромов 158, 87-89].

Мо зимни таҳлили сохтори номвожаҳои соҳаи воҳаи Сурхон ба ин таснифоти муҳаққиқон А. Л. Хромов, Ҷ. Алимӣ, Д. Ҳомидов, Б. Б. Тураев ва дигар муҳаққиқони соҳа таҷма мекунем.

Таркиб ва фонди луғавии забони тоҷикиро қабатҳои мухталифи вожагон фаро гирифта, яке аз қабатҳои маъмули онро истилоҳоти соҳавӣ ташкил медиҳанд. Истилоҳоти соҳавӣ дар забони адабии тоҷикӣ таърихи беш аз ҳазорсола доранд ва дар тури қарнҳои зиёд зина ба зина ташаккул ёфта, дорои низоми муайян ва побарҷову устувор гардидаанд. Метавон афзуд, ки иртиботи забон бо раванди тафаккур ва олами руҳиву маънавияти инсон маҳз дар баҳши истилоҳоти соҳавӣ барҷаста эҳсос мегардад. Аз ин рӯ, истилоҳот тамоми паҳлуҳои фаъолияти ҷомеаро фаро гирифта, ба сифати як баҳши мустақили луғатшиносӣ ҳамеша дар инкишоф аст. Топонимҳои воҳаи Сурхонро аз нигоҳи сохту мухтавоҷашон ба зергурӯҳҳои сода, соҳа, мураккаб ва ибора-топонимҳо ҷудо намуда, мавриди баррасӣ қарор медиҳем.

3.1.1. Ҷойномҳои содаи воҳа

Бояд зикр намуд, ки методи таҳлили сохторӣ барои омӯзиш ва баррасии номвожаҳои ҷуғрофии воҳаи Сурхон хеле мувофиқ аст, зеро як гурӯҳи калони топониму микротопонимҳои минтақаи мазкур дар қолиби номвожаҳои соҳа шакл гирифтаву ташаккул ёфтаанд. Номвожаҳои ҷуғрофӣ низ чун дигар калимаҳои таркиби луғавии забони тоҷикӣ дар асоси қонуну қоидаҳои маъмули он шакл гирифтаанд, зеро аксари топониму микротопонимҳо дар асоси қолабҳои калимасозии забони бошандагони маҳал ташаккул ёфта, аз таъсири он барканор буда наметавонанд, ки дар ин миён номвожаҳои воҳаи Сурхон истисно нестанд.

Баррасии луғавӣ-дастурӣ ва роҳҳои ифодаёбии онҳо дар осори илмию мардумии ба топонимика бахшидашудаи муҳаққиқон фикру мулоҳизаҳои ҷолиберо овардаанд. Аз ҷумла, топонимшинос Е. М.Черняховская доир ба омӯзиши маводи топонимӣ ва бо ин самт ошкор кардани ғаномандии забони халқу миллат чунин баёни андеша мекунад: «Дастабандии калимасозӣ ва ҳам лексикую семантикӣ зарур аст, чунки якумӣ барои омӯзиши сохтори топонимӣ имкон диҳад, дувумӣ барои ошкор кардани пурғановатии вожагону таркиби луғати забони мардум, ки унсурҳои ҷудогонаро метавонад нест кунад, кумак мерасонад. Ғайр аз ин, ҷиҳати баррасии пурра ва дарки хубтари таърихи ин ё он халқ мусоидат менамояд» [Черняховская 1970, 58-65].

Мувофиқи андешаи муҳаққиқони ин соҳа «топонимика «забони замин»-ро меомӯзад» ва дар ин бобат ҳанӯз топонимшиноси варзидаи асри XIX-и рус Н. И. Надеждин доир ба мавқеи ҷойномҳо ва аҳамияти он дар ҷомеаи инсонӣ чунин ибрози андеша кардааст: «Топонимика забони замин аст, замин бошад, китобест, ки дар он таърихи инсоният бофехристу истилоҳоти ҷуғрофӣ сабт карда мешавад» [Надеждин 1837, 28].

Дар воқеъ, топонимҳо дар омӯзиши таърихи ҷомеаи инсонӣ аҳамияти ниҳоят бузург доранд ва дар онҳо ҳодисаву воқеаҳои таърихӣ, забонӣ, мазҳабиву динӣ ва руҳияи инсонӣ инъикос гардидааст. Дар ин бора топонимшиноси Русия Я. К. Грот чунин андешаро баён медорад: «Номи топографӣ ҳеҷ гоҳ тасодуфӣ ва ори аз ҳар гуна маънӣ нест. Дар он бештар аз ҳама ё ягон аломати мавзеъ, ё вижагиҳои ба худ хоси маҳал, ё ишорае дар атрофи ба вуқӯъ пайвастании мавзеъ ва ниҳоят ҳолате ки бештар ё камтар барои заковат ё тасаввурот ҷолиб бошад, инъикос мегардад» [Грот 1966, 61].

Дар бобати номшиносӣ ё маҳалшиносӣ, ки муодили байналмилалиаш топонимика аст, дар адабиёти таҳассусии нигошташудаи соҳа равишу баррасии зиёди сохторӣ ва калимасозӣ пешбинӣ шудааст. Аз ин рӯ, дар таълифоти донишмандону

номшиносони Тоҷикистон А. Л. Хромов, Р. Х. Додихудоев, С. Сулаймонов, Н. Офаридаев, А. Абдунабиев, Ш. Исмоилов, Ҷ. Алимӣ, О. Муҳаммадҷонзода, Д. Ҳомидов, Б. Тураев, А. Насриддиншоев ва монанди инҳо равиши баррасии сохторию калимасозӣ асоснок шуда, маводи ғирдоварда доир ба топонимияи ин ё он минтақа бо ҳамин усул таҳлилу баррасӣ гардидаанд. Аз ҷумла, забоншинос А.Л.Хромов дар баррасии номвожаҳои ҷуғрофии мансуби забонҳои яғнобӣ ва тоҷикии воҳаи Яғноб (Зарафшон ё Фондарё) чунин навиштаҳои баррасии топонимҳоро истифода кардааст: «1) асос – илм, бе ягон унсури иловагӣ; 2) топонимҳои таркибӣ; 3) топоним-ибораҳо» [Хромов 1978, 62].

Дар луғатҳои тафсирий ва истилоҳии лингвистӣ, инчунин, дар адабиёти илмӣ вожаҳои содаро чунин шарҳ додаанд: «Калимаҳое, ки танҳо аз як реша таркиб ёфтаанд, вожаҳои сода мебошанд» [ГЗАХТ 1985, 78]. Аз ин ҷост, ки ба гурӯҳи топонимҳои аз нигоҳи сохтор сода, асосан, чунин номвожаҳои ҷуғрофиро мансуб доништан мумкин аст: 1) Номвожаҳои ҷуғрофии аслан тоҷикие, ки ба гурӯҳи номвожаҳои ҷуғрофии умумиэронӣ шомиланд: Кат, Канд, Корез, Ангор, Андиҷон, Анхор, Арғун, Газа, Дашт, Дахна, Занг, Заргус, Зевар, Мерган, Кишт, Кӯл, Кӯса, Лангар, Нелу, Чинор, Тӯда...; 2) Номвожаҳои ҷуғрофие, ки вомвожаҳои арабианд, ки пас аз забткориҳои араб бо баҳонаи ҷорӣ кардани дини ислом ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ ворид ва дар номгузории мавзеъҳо нақш доранд: Аллоб, Минор/Манор, Мазор, Мунчок, Равот, Сайхон, Маҳалла...; 3) Номвожаҳои ҷуғрофие, ки мутааллиқи забонҳои туркӣ-узбекианд, ки дар натиҷаи ҳамлаҳои ҷангӣ ва кучбандиву тасарруф кардани воҳаи паҳнои ориёӣ, аз ҷониби туркони бодиянишин арзи ҳастӣ кардаанд ва ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ вориду дар номгузории мавзеъҳо нақш доранд: Барлос, Бахмал, Болталӣ, Бугачилӣ, Ҷолтӣ, Ҷилға, Ипоқ //Ифок, Йулрун, Кочар, Кумир, Кусан, Қутан, Овчи, Ойинни, Оннали, Очамайли, Узун, Яланроч, Кенагас, Куёвсув...; 4) Дар байни номвожаҳои ҷуғрофии воҳаи Сурхон вожаҳои рехтае вуҷуд доранд, ки онҳоро низ чун вожаи сода номбар кардан

мумкин аст. Зеро ин қабил номвожаҳои ҷуғрофиро агар ба ҷузъҳо қисмат намоем, маънои луғавии худро аз даст медиҳанд. Ин қабил калимаҳоро танҳо дар мавриди муқоиса ва барқарор намудани ҳолати ибтидоии калима ошкор сохтан мумкин аст: Ангор, Андичон, Арғун, Бойсун, Камри, Каризат, Карсагон, Карсан, Катар, Катман, Килкон, Котиб, Марғилон, Пошхурт, Питов, Потос, Каризат, Кӯл.

5) Дар байни топонимҳои воҳаи Сурхон ҷойномҳои мавҷуданд, ки ҳарчанд дар забони ўзбекӣ ба қатори калимаҳои сохта мансубанд, мо онҳоро чун топонимҳои содаи воҳаи Сурхон ин ҷо меоварем. Ин топонимҳо бо пасванди туркӣ-ўзбекии -ли сохташуда: Ирон+ли [Irān+li], Бормоч+ли [Bārmāč+li], Чупокли [Čupāq+li] ва ғайра. Инчунин топонимҳои мавҷуданд, ки аз ду ҷузъ таркиб ёфтаанд: Қурғон+тош [Qurjān+tās], Беш+теппа [Beš+teppa] – номи деҳа, Тош+қўтан [Tāš+qutan] – номи дара, Қайнар+булоқ [Qaynar+bulāq] – номи маҳалла, Жийда+булоқ [Jiyda+bulāq] – номи дара, Темир+ўлдӣ [Temir+uldi] – номи дара, Юқори+гузар [Yūqār+i+guzar] – номи гузар, Катари+гузар [Katar+i+ guzar] – номи гузар, Дукчи+гузар [Dukči+guzar] – номи деҳа, Оксув [Āqsuv] – номи дарё ва ғайра.

Тавре маълум аст, ба гурӯҳи топонимҳои сода топонимҳои дохил мешаванд, ки аз як асос иборат буда, ба ин ё он маъно далолат мекунанд ва аз нигоҳи мансубияти луғавӣ-грамматикӣ ба ин ё он ҳиссаи нутқ мутааллиқанд. Чанде аз онҳоро мавриди таҳлили сохторӣ қарор медиҳем:

Кат [Kat], исм аст, аз як асос таркиб ёфтааст. Ин топоним, аслан, аз решаи калимаи суғдии «кант» буда, дар луғатҳо ба маънои деҳа, хона омадааст [Айнӣ 1976, 148]. Топоними Кат ҷойномест, ки «номи деҳае мебошад, ки дар атрофи шаҳрҳои Нахшаби таърихӣ ва Тирмиз будаасту мардумаш, асосан, порсигӯй будаанд» [Хромов 2010, 142]. Дар забони ягнобӣ вожаи «кант» маънои хона, яъне манзили зист ва сукунатгоҳро дорад, ки ҳамон вожаи суғдии k*t//k*w-хона мебошад, аз решаи суғдии

kt, ки баъдан дар бунёди решаи мазкур, яъне дар заминаи ин реша калимаи «кант», аз суғ. kant//kanб-шаҳр ба вучуд омад.

Кариз / Корез [Kariz / Kārez], ин ҷойноми ҷуғрофӣ дар ҳамин шакл дар айни замон сода аст ва номи мавзеъ дар ҳудуди шаҳрҳои Деҳнав ва Бойсун буда, таърихан вожаи мазкур мураккаб ва ба маънои ҷоҳ истифода мешуд [Абаев 1958, 505]. Дар ҳамин қолиб дар забони адабии тоҷикӣ вожаи полиз / полез мавҷуд аст, ки ин вожаи рехта аз ҷузъҳо пол / пал – замин, майдон ва -из/-ез шакли ихтисоршудаи daiza (diz) – диз, қалъа шакл гирифта, маънои майдони кишти назди диз, диҷ ё қалъаро дорад [Хромов 2010, 48]. Ин вожа аз нигоҳи мансубият ба ҳиссаи нутқ исм аст. Аслан, корез вожаи суғдӣ буда, маънои нақби обравро дорад. Дар шаҳр ва атрофи Панҷакат корезҳои дар Суғди қадим кандашуда то ба имрӯз вучуд доранд, ки бо номи корез ёд мешаванд ва дар парфиянӣ ҳам истилоҳи karaiza, kariza маъмул буд.

Чит [Čit], номвожаи ҷуғрофӣ аз нигоҳи сохт сода буда, мувофиқи маълумоти топонимшинос Т. Нафасов «унвони деҳа дар ҳудудҳои Чироғчӣ, Хусор ва Бойсун мебошад ва ҳамчун ҳиссаи нутқ мутааллиқ ба исм аст» [Нафасов 1989, 134]. Дар забонҳои авастӣ калимаи мазкур дар шакли чат, суғдӣ ва хоразмӣ чат арзи вучуд намудаанд [Хромов 2010, 134]. Ин вожа шакли тағйирёфтаи вожаи ҷоҳи забони тоҷикӣ буда, дар забони тоҷикӣ дар шакли ҷоҳ қорбаст мегардад ва чит//чат мансуби забонҳои қадими эронист. Гузашта аз ин, дар забони адабии тоҷикӣ чит ҳамчун мафҳуми матоъ ё газвор аст, ки ин калима ҳиндуист [ФЗТ 1969, Ҷ.2, 541]. Дар забони суғдӣ нав, яъне яғнобӣ низ вожаи «чит» дар номвожаҳои ҷуғрофӣ ба назар мерасанд. Аз ҷумла, бо нишондоди муҳаққиқ Б.Тӯраев дар деҳаҳои Қул ва Хишартоби воҳаи Яғноб Читирмен ва Чинтирмен (Чит+ир+мен) ном гузарҳои аҳолинишин вучуд доранд. Маънои ин топонимҳо «гузарҳои дарунӣ», «гузари дарун» (воқеъ дар умқи охири дара) мебошад [Тӯраев 2019, 46-70].

Ҳамчунин, дар байни номвожаҳои ҷуғрофӣ мавзеи Сурхон вожаҳои рехта вучуд доранд, ки онҳоро низ чун вожаи сода номбар

кардан мумкин аст, зеро ин қабил номвожаҳои ҷуғрофиро ба ҷузъҳо қисмат кардан мумкин нест зеро ҷузъҳои онҳо маъноӣ луғавӣ худро аз даст додаанд. Ин қабил калимаҳоро танҳо дар ҳолати муқоиса бо намунаҳои пешинашон ва аз рӯйи усулҳои решашиносӣ барқарор намудан мумкин аст. Бояд гуфт, ки аксари исмҳои аз нигоҳи сохт сохта ва мураккаб дар раванди таърихӣ ва инкишофи таърихӣ забон ба ҳаводиси мухталифи забонӣ рӯ ба рӯ гардида, тибқи қавонини он гоҳо маъно ва таркиби овозиашон дигар гардида, бутуниву яклукхтии хешро чун вожаи сохта ва ё мураккаб аз даст медиҳанд, рехта ё суфта (сода) мегарданд. Исмҳои сохтаву мураккаб ва рехташавӣ онҳо, асосан, дар мавридҳои зерин ба вуҷуд меояд: 1) морфемаҳо шакли худро дигар мекунад; 2) ҳангоми дигар шудани таркиби овозии калимаҳо; 3) дар ҳолати аз таркиби забон нест шудани вожаҳое, ки дорои чунин морфемаанд. Ҳодисаҳои номбурда метавонад дар як давр дар қисмати вожаҳо ба вуҷуд оянд, вале сабаби рехташавӣ вожаҳои сохтаву мураккаб бештар яке аз онҳо мегарданд. Аз ҳамин нигоҳ, «вожаҳои реша, хошок, сӯроҳ, дебо, кишвар, каду, ҳомун, духтар, писар, бародар, марғзор, корзор, замин, занбар, офтоб, корвон, барзгар, хокистар, шӯрбо, хуршед, дашном, шалвор, фарҳанг, гиребон, деҳқон, зимистон, гӯсфанд, дуредгар, челонгар, зиндон ба гурӯҳи исмҳои рехта дохил мешаванд. Ба сохта будани баъзеи ин исмҳо пасвандҳои калимасозии таркибашон гувоҳӣ медиҳанд, аммо барҳам хурдани маъноӣ луғавӣ решаи калима имконият намедиҳад, ки онҳо имрӯз ҳамчун калимаи сохта ба ҳисоб гирифта шаванд» [ГЗАҲТ 1985, 45].

Калимаҳо аз воҳидҳои асосию муҳимтарини забон ба ҳисоб мераванд. «Дар вожаҳо таҷрибаю дониши бисёрасраи инсон, ки дар рафти меҳнат, зиндагӣ шаклу сурат гирифтаанд, инъикос ёфтаанд. Раванди ташаккулёбии калимаҳои забон аз ҳодисаҳои басо дуру дароз ва мураккаби таърихи инсоният буда, ягонагии овозҳои ҷудогона ва ё таркибҳои овозӣ бо маъноҳо воҳидҳои забонро ба вуҷуд меоварад» [Маҷидов 2007, 68]. Калимаҳои рехта, ки ба гурӯҳи вожаҳои сода

шомиланд ва дар ифодаи номҳои тоҷикӣ ба кор бурда мешаванд, на ҳама вақт ба осонӣ онҳоро маънидод кардан мумкин аст. «Тафсири онҳо бисёр вақт имкон надорад ва ин гоҳо боиси маънидодҳои гуногуни ба ҳам зид мегардад. Барои муайян кардани ин қабил вожаҳо ба мо этимологияи (аз юн. *etimon* – ҳақиқат+ *logos*–таълимот) илмӣ калимаҳои ёрӣ медиҳад. Таркиби луғавии забонамон қомуси азимест, ки дар он олами маънавии халқ, таъриху таҷрибаи зиндагии вай, урфу одат ва ҳислату хусусиятҳои он дар қолаби калимаҳои ҷудогона сабт ёфтаанд. Маҳз ба воситаи калимаҳои забонамон мо ба ин боигарии маънавии гузаштагонӣ худ соҳиб мешавем» [Маҷидов, 76].

Аз нуқтаи назари этимологияи илмӣ барои мисол ҷойноми Хуросонӣ, ки имрӯз фақат ифодагари номи як деҳа дар ҳудуди ноҳияи Бойсун аст, аслан аз топоними Хуросон шакл гирифтааст. Ин топоним дар порсии қадим дар шаклҳои *<*xvārāsāna* ва *<*xvārāsāna-zamīka* ва дар порсии миёна дар шаклҳои *<*xvārāsān* ва *<*xvārāsān-zamī* корбаст гардида, маънои шарқ ё офтоббароро ифода мекардааст. Шакли дигари ин вожа ховар, ховарзамин аст, ки имрӯз низ дар осоре, ки маводи таърихиро фаро мегирад, дар ҳамин шакл корбаст мегардад. Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ин вожа дар ҳамин шакл шарҳу тафсир наёфтааст ва танҳо ҷузъи хур ба маънои офтоб, шамс, хуршед оварда шудааст [ФЗТ 1969, Ҷ. 2. – С. 507]. Дар ин ҳудуд аз ҳамин вожагон боз топоними Хуросонтеппа шакл гирифта, ба маънои теппа, яъне ороним далолат мекунад.

Ба ҳамин гурӯҳ метавон топонимҳои Боғатӣ (номи мавзеъ дар Бойсун), Боғча (номи мавзеъ дар Сариосиё)-ро метавон зикр намуд, ки дар таркиби ин топонимҳо ҷузъи боғ қарор дорад. Тибқи таҳлили этимологияи илмӣ вожаи Боғатӣ дар таркибаш вожаи боғ дорад ва вожаи боғ дар порсии қадим дар шакли *bāga* ва дар забони порсии миёна дар шакли *boγ* арзи ҳастӣ карда, ба маънои Худо, соҳиб ва ҷойи зисти Худо далолат мекард. Ҳамчунин, ҷузъи боғ дар таркиби ифодаи Бесутун низ дида мешавад. Вожаи *<*bāga-stana*> *Bayistan*, ки ҳоло номи кӯҳи

Бесутунро гирифтааст ва boga-data>Baydad-Бағдод аз ҳамин реша ба вучуд омадаанд [Ҳомидов 2018, 56]. Ҷузъи -ча пасванди шаклсоз буда, ба маънои хурдии ашё ё мафҳум далолат мекунад. Ин унсури луғавӣ дар шаклгирии топоними Боғча нақш дошта, аз рӯи маъно далолат ба боғи хурд мекунад. Аз ҷумла, дар ноҳияи Истравшани вилояти Суғд деҳае бо номи Вогат вучуд дорад, ки номвожаи қадимаи суғдӣ буда, асли он аз суғ. <Bāyat мебошад, ки дар натиҷаи метатеза (тағйирёбии ҳарфию овозӣ) ба шакли кунунии Вогат табдил ёфтааст ва маънои топонимии Вогат (аслаш Бағат, Багат) – макони худоён, ҷойи эзидон, ибодатгоҳи ориёии эзидон аст.

Дар топоними Искандар купруки [Iskandar kupruki], ки номи пули дарёи ноҳияи Шеробод аст, вожаи Искандар ҳамчун вожаи содаи рехта аст, ки шакли таърихӣ онро чунин шарҳ додан мумкин аст. Аз нуқтаи назари этимологияи илмӣ, Искандар, ки имрӯз фақат ифодагари номи шахс аст, дар забони порсии миёна дар шакли Alaksandar ифода ёфта, номи шоҳи Юнон аст ва аз ҷузъҳои alexo «ёри кардан» ва andros, ander «мард, одам» буда, маънояш «ёвар, марди ёридиханда»-ро дорад. Арабҳо ин номи таърихиро чун al-Ksandr>al-Skandr>al-Sikandar қабул кардаанд. Ҷузъи al-артикли ифодакунандаи исмҳо+Sikandar–номи шахс хонда шуд. Форсҳо, ки исмҳои арабиро бе артикл талаффуз мекарданд, чун Алехсандро дар шакли Искандар қабул карданд. Дар забони форсии тоҷикӣ вожаи мазкур хеле ғаёл буда, чандин номи асарҳои бадеӣ бо ҳамин ном дар таърихи адабиётмон иншо гардидааст, ки муаллифон дар он асарҳо бо номи Искандар шоҳи одилро тасвир кардаанд [Каримов 1980, 78].

Дар ҷойномҳои воҳаи Сурхон мавзёҳои мавҷуданд, ки таърихан дар таркибашон ҷузъи суғдӣ *<γaga – кӯҳ, дар ф. қ. gāra, рус. слав. гора мавҷуд аст ва ин номҷойҳо дар чунин шакл барои ифодаи мавзёҳои гуногун меоянд: Гӯрдара, Гӯринсой, Гӯринтепа, Гӯритепа, Гӯрут, Гӯрутӣ ва ғайра. Дар ҳудуди ноҳияи Бойсун, аз ҷумла Қурғонча, вожаи гурра//гуррӣ ба маънои ҷойи бардамидаи санг ва ё харсанг (xarǵ-калимаи

суғдӣ буда, маънои теппа, баландӣ ва калонро ифода мекунад) меояд. Дар забони суғдии яғнобӣ «ғур» ва «ғурра» гуфта санги азими гирдаро гӯянд, ки аз решаи Ҷага-и суғдӣ буда, маънои кӯхро дорад.

Ғӯрут, номи деҳа дар ноҳияи Сариосиё буда, ба маънои мавзеи кӯҳӣ далолат мекунад ва дар таркиби ин топоним ҷузъи ғар (*<Ҷага-(суғдӣ)-кӯх дар шакли ғӯр ва пасванди -ут (-от) созмон ёфта, ба маънои фаровонӣ, чамъ корбурд ёфтааст. Маънои топоними мазкур «сангистон», «дараи сангҳои бузург» мебошад.

Холчаён номи деҳа дар ҳудуди ноҳияи Деҳнав аст. Аслан аз рӯйи маълумоти номшинос Тӯра Нафасов шакли кутоҳшудаи Қалъаи Чағониён буда, дар натиҷаи ғалати изофа ё ҳазф шудани банди изофии -и ва тағйирёфтани овози қ ба х номи ин мавзеъ шакли рехтаро соҳиб шуда, дар шакли холчаён ифода мегардад (қалъа>хол ва чаён>чағониён). Қалъаи Чағониён яке аз деҳаҳои қадимаи вилояти Чағониёни таърихӣ будааст, ки дар ин бора бостоншиносон дар асари нигоштаи худ маълумот додаанд. Мувофиқи маълумоти ӯ дар таркиби номи Чағониён вожаи ифодакунандаи яке аз гурӯҳҳои этникии сақӣ мавҷуд аст, яъне чагон шакли дигаршудаи сақӣро ифода мекунад [Нафасов 1989, 194].

Аз ин мисолҳои оварда маълум гардид, ки дар қолаби сохта ва ё мураккаб будани вожаҳои рехтаро замони таҳлили решашиносӣ ошкор кардан мумкин аст. Баррасии решашиносии вожаҳо ҷиҳати барқарор кардани пасвандҳо ё унсурҳои калимасозии каммаҳсул мусоидат мекунад. Дар ин бобат дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» маълумоти ҷолиб оварда шуда, ба қатори унсурҳои камфаъл вандҳои калимасозии -но, фар- ва -лох мисол меорад: «Дар гузашта бо ин се морфема исмҳои зиёде сохта шудаанд. Чунончи, бо пасванди -но исмҳои фарохно, дарозно, тезно, тангно сохта шудааст. Аз ин гурӯҳи калимаҳо маълум мегардад, ки пасванди -но аз сифат исм месохтааст. Аммо дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ вай пасванди беаҳсул ба ҳисоб меравад, чунки ҳоло аҳёнан тангно истифода мешаваду бас» [Грамматика 1985, 78].

Ҳамин тариқ, ҷойномҳои ҷуғрофии аз ҷиҳати сохтор ба қатори вожагони рехта мансуббудаи вожаҳои сода, дар қатори маводи топонимии воҳаи Сурхон, аз нигоҳи миқдор каманд ва, асосан, дар пояи номи ашё ва мавқеи воқеъшавии дарё, рӯд, наҳр дар ҳудуди муайяни ҷуғрофӣ ба вучуд омадаанд. Бинобар ин, ҷойномҳои ҷуғрофие, ки дар ҷавҳ зикрашон рафту то андозае мавриди баррасӣ қарор гирифтанд, шаҳодат бар онанд, ки аксари он номҷойҳои ҷуғрофӣ шакл дигар карда, аз маъноии таърихӣ худ каме дур рафтаанд, яъне ба ҳолати метатеза (шаклдигаркунӣ) дучор омадаанд. Ногуфта намонад, ки баъзе номвожаҳое, ки мо аз ҷиҳати сохт онҳоро сода мегӯем, шояд дар гузашта сохта ва ё мураккаб буданд, аммо имрӯз азбаски ҷузъҳои онҳо мустақилияти худро аз даст додаанд ва маълум нест, ки кадом ҷузъашон формант аст, хусусан топонимҳое, ки ғайриточикианд, онҳоро ба ин гурӯҳ ворид намудем.

3.1.2. Ҷойномҳои сохтани воҳа

Муҳаққиқони номшинос перомунӣ ин бахш ва мушаххасоти мубрами он дар пажӯишу омӯзиши номвожаҳои ҷуғрофӣ иброи андеша намуда, дар асару мақолаҳои ҷудогонаи хеш оид ба муҳим ва ба мақсад мувофиқ будани методи сохторӣ дар таҳқиқи номвожаҳои ҷуғрофӣ иброи андеша намуда, аз аҳамияти вижа бархурдор будани ин усулро махсус таъкид кардаанд. Доир ба баррасии сохторию стратеграфияи номшиносӣ ва моҳияти онҳо топоним-шинос С. Роспонд чунин иброи андеша кардааст: «Таҳқиқи сохторию стратеграфияи ономастикӣ ҳам барои забоншиносӣ ва ҳам барои таърих аҳамияти беандоза муҳим доранд» [Роспонд 1962, 63].

Ҳамчунин, забоншинос О. Муҳаммадҷонзода бартарияти ин методро қайд карда чунин навиштааст: «Яке аз бахшҳои муҳим ва барои илми забон судманд омӯзишу таҳқиқи хусусиятҳои сохторию калимасозии номвожаҳои ҷуғрофӣ ба шумор меравад, ки дар он, пеш аз ҳама, нақш ва вазифаи анъанаҳои номсозӣ, пешванду пасвандҳо,

шаклҳои калимасозии сохтори онҳо мавриди таҳлилу омӯзиш қарор мегирад» [Муҳаммадҷонзода (Маҳмадҷонов) 2010, 22].

Топонимҳои сохта ҳамон гурӯҳи номвожаҳоеро дар бар мегиранд, ки онҳо аз асоси калимасоз ва топоформантҳо, ё анҷомаҳои ҷойномсоз шакл гирифтаанд. Ҷоиз ба қайд аст, ки дар низоми топонимии воҳаи Сурхон ин қабил номвожаҳои ҷуғрофӣ ба касрат истифода гардида, хеле маъмул ҳастанд. Аз рӯйи маводи ҷамъовардашуда маълум гардид, ки як гурӯҳ топоформантҳо дар ташаккули номвожаҳои минтақаи мавриди назар иштироки фаъол доранд. Мусаллам аст, ки ба воситаи топоформант сохта шудани номвожаҳо «дар забоншиносӣ ва хосатан, дар забони тоҷикӣ ҳодисаи нисбатан маъмулӣ ба шумор меравад» [Исмоилов 1993, 25]. Пажӯҳиш дар заминаи ин навъи номвожаҳои ҷуғрофӣ «...ба муҳаққиқ имкон медиҳад, ки унсурҳои оммавӣ тақроршавандаи топонимҳо: асосҳои топонимӣ, пасванд ва ҳамчунин пешвандҳои топонимсоз муайян ва муқаррар карда шаванд» [Алимӣ 1995, 19].

Топоформантҳои номвожасозии воҳаи Сурхонро аз нигоҳи мансубияти забонӣ ба ду гурӯҳ тақсим намудан ба мақсад мувофиқ мебошад. Гурӯҳи аввал, ки аксари топоформантҳои номвожасозро дар бар мегирад, мансуб ба забони тоҷикӣ буда, дар ҳамин замина ташреҳ намудани онҳо имконпазир аст. Гурӯҳи дувум мансуб ба забонҳои шарқии эронӣ [авестӣ, суғдӣ, сакоӣ, бохтарӣ] мебошанд, ки дар ташаккули чанд номвожаҳои минтақа саҳм гузоштаанд.

Тавре зикраш рафт, гурӯҳи дигари маводи топонимии воҳаи Сурхонро аз нигоҳи сохт топонимҳои сохта фаро мегиранд. Номвожаҳои ҷуғрофӣ сохтаи маводи топонимӣ, асосан, бо ёрии анҷомаҳои -а, -зор, -гоҳ, -истон, -дон, -ҷӣ, -ӣ, -ак, -вор, -ча сохта шуда, барои ифодаи номҳои таърихӣ меоянд:

а) бо форманти -а: Ин форманти номвожасоз дар ташаккули як қатор микротопонимҳои воҳаи Сурхон иштирок намудааст. Муҳаққиқон мавҷудияти ин формантро дар осори асрҳои миёна дар таркиби як гурӯҳ

калимаҳои сохта зикр кардаанд. Аз ҷумла, профессор М. Н. Қосимова форманти мазкурро дар матнҳои садаҳои IX-X мушоҳида намуда, таъкид мекунад, ки «пасванди «-а» исм ва сифати феълӣ месозад» [Қосимова 2010, 148]. Муаллифони китоби «Забони адабии ҳозираи тоҷик» оид ба ин формант чунин навиштаанд: «Ба воситаи суффикси «-а» аз сифат ва исм исми макон сохта мешавад» [ЗАҲТ 1982, 142]. Муҳаққиқон дар таркиби як қатор номвожаҳо мавҷудияти ин топоформантро муайян намуда, бо пасванди «-а»-и забони тоҷикӣ кунунӣ баробар будани онро таъкид сохтаанд [Исмоилов 1993, 28].

Форманти -а дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ «номи ашё месозад ва ин ашё ба ашёи аввала монандӣ дорад: чашм-чашма, даст-даста, даҳан-даҳана ва ғайра» [ЗАҲТ 1982, 234]. Мисол: Афғон+а [Afḡān+a], Даҳан+а /Даҳан/ Даҳон-а [Dahān+a], Домана /Доман / Доман+а [Dāman+a], Дуғоб+а /Дуғоб /Дуоб+а [Duḡāb+a], Жиз+а [Jiz+a], Нов+а [Nāv+a]...

б) бо форманти -зор [-zār]. Дар воҳаи Сурхон ин топоформант доираи истифодаи васеъ дошта, як гурӯҳи калони микротопонимҳои минтақа тавассути он шакл гирифтаанд. Муаллифони китоби «Забони адабии ҳозираи тоҷик» [«ЗАҲТ»] дуруст таъкид мекунанд, ки «ин суффикс бо исм омада, макону фаровониро мефаҳмонад. Пасванди «-зор», асосан, бо исмҳои ифода- кунандаи рустанию наботот меояд» [ГЗАҲТ 1985, 124]. Анҷомаи зикргардида дар забони адабии тоҷикӣ таърихи тулонӣ дошта, ҳанӯз дар забони форсии миёна истифодаи он ба назар мерасад ва бо таъкиди забоншинос Д. Саймиддинов «дар сохтани чанд исми макон мушоҳида мешавад» [Саймиддинов 2001, 126]. Ин муаллиф дар идомаи андешаи хеш зикр мекунад, ки «пасванди мазкур макони доимӣ ва муваққатиро вобаста ба маънои ҷузъи номӣ ба таври баробар баён мекунад. «Этимологияи пасванди «-зор (-zār)» ва истифодаи он то ба давраи забонҳои эронии миёна равшан нест. Гумон меравад, ки «(-зор) -zār» дар забони форсии миёна на ба таври мустақил, балки ҳамчун ҷузъи дувуми кадом як таркиби эронии бостон ворид

шуда, баъдан дар ҳамин қолиб ба ҳайси пасванд дар сохтани вожаҳои нав истифода гардидааст» [Саймиддинов 2001, 126].

Топоформанти мазкур дар воҳаи Сурхон, асосан, чунонки муаллифони «ЗАҲТ» навиштаанд, бо исмҳои ифодакунандаи номи рустанию наботот омада, мавзееро далолат мекунад, ки дар он ҷо ин ё он навъи рустанӣ ба касрат рӯйида бошад: Бутта+зор=Буттазор [Buttazār] номи мавзеи кӯҳӣ, Рова+зор=Ровазор [Rāvazār] номи мавзеъ дар Бойсун, яъне макони гиёҳи шифоии «рова», он макон, ки он ҷо гиёҳи «рова» зиёд рӯяд. Ма[p]ғ+ зор=Марғзор [Marǵzār] номи мавзеъ дар ноҳияи Шеробод, Гул+зор=Гулзор [Gulzār] номи чарогоҳ дар ноҳияи Бойсун, Регзор [Regzār] номи мавзеъ дар ҳудуди ноҳияи Деҳнав, Чашмазор//Чашмасор [Čašmazār// Čašmasār] номи мавзеи обӣ дар ҳудуди Бойсун ва ғайра.

в) бо форманти -истон //-стон[-istān/-stān]. Ин формант аз пасвандҳое доништа мешавад, ки ҷойи зист, макон ва зиёд будани ашёро мефаҳмонад ва сермахсултарин пасванди номсоз, яъне исмсоз мебошад ва бо ин топоформант низ дар ҳудуди Сурхон ҷойномҳои зиёде вучуд дорад: Боғистон [Bāyistān] номи деҳа, Кӯҳистон [Kuhistān] номи мавзеъ ва деҳкада, Фармистон [ǧarmistān] номи мавзеи кӯҳӣ ва ғайра.

г) Формант -дон [-dān]: Ин формант дар забони адабии тоҷикӣ аз исм исми ифодагари зарфҳои гуногун месозад ва аз пасвандҳои сермахсул буда, дар сохтани номвожаҳои ҷуғрофӣ дар воҳаи Сурхон нақши муҳим дорад: Вордон [Vārdān] деҳаи бостонӣ дар наздикиҳои Тирмид, Хумдон [Xumdān] номи деҳа дар Бойсун, Ширдон [Širdān] номи мавзеъ дар деҳаи Синаи ноҳияи Деҳнав ва ғайра.

ғ) бо форманти -ӣ [-ī]: Муаллифони китоби «Забони адабии ҳозираи тоҷик» [1973] ва «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» [1985] сермахсул будани топоформанти мазкурро дар забони адабии тоҷикӣ таъкид намуда, ду вазифаи асосии онро зикр кардаанд: якум, аз исм исми нав месозад ва, дувум, аз сифат исм месозад, ки ашёро аз рӯйи аломаташ ифода менамояд [ГЗАҲТ 1985, 139]. Дар матнҳои асрҳои IX-X корбаст гардидани ин пасвандро муҳаққиқон мушоҳида намуда, исм ва сифат

сохтани онро таъкид кардаанд. Масалан, сапед+й=сапедӣ; ...аз забони паҳлавӣ ба тозӣ гардонид [Қосимова 2010, 156]. Мавриди ёдоварист, ки муҳаққиқони таърихи забонҳои эронӣ, аз ҷумла, тоҷикӣ В.С. Расторгуева, В. А. Ефимов, Е. Н. Шарова дар таҳқиқоти ҷамъбастии хеш дар таърихи ба афкори олимони Ҳорн, Чхеидзе, Ж. Лазард ва Л.С.Пейсиков ибрози назар мекунанд, ки дар забонҳои форсии тоҷикии классикӣ ва муосир ду «-й» мавҷуд аст: 1) дар форсии классикӣ: «-ī», «-gī»; тоҷикӣ: «-ī», «-gī [-ī1, -gī]», форсии муосир: «-î», «-gî» < форсии миёна баъдӣ, «-īg», қадимтар «-īk» суффикси сермаҳсул буда, аз: 2) аз исми сифатҳои нисбӣ месозад: форсии классикӣ- kōhī [аз kōh], дарӣ kūhī, тоҷикӣ: kūhī, муқоиса гардад: форсии миёна баъдӣ – kōfīg, форсии миёна қадимтар – kōfīk; ё форсии тоҷикӣ - xānagī [аз xāna], дарӣ – xānagī, тоҷикӣ – xōnagī [хонагӣ], форсии муосир - xānagî; баъзан дар вақти исмишавӣ [субстантиватсия]: дарӣ – bārānī [аз bārān], тоҷикӣ – bârānī [боронӣ], форсии муосир – bârānî < форсии миёна - vārānīg [vārānīk] [140, 214]; 3) дар форсии классикӣ, дарӣ «-ī2», «-gī2»; тоҷикӣ «-i2», «-gi2 [-ī2, -gī2]», форсии миёна «-î2» < форсии миёна «-īh» - суффикси сермаҳсул, ки исмиҳои маънӣ месозад: а) аз сифатҳо: форсии классикӣ, дарӣ – badī [аз bad], тоҷикӣ – badī < форсии миёна vadīh [vatīh]; б) аз исмҳо: форсии классикӣ – dōstī [аз dōst], дарӣ – dūstī, тоҷикӣ – dūstī [дӯстӣ], форсии муосир – dūstî < форсии миёна – dōstīh [dwstyh]” [Саймиддинов 2001, 214].

Тавассути ин форманти сохта шудани як қатор номвожаҳои ҷуғрофӣ қисмати шимолии воҳаи Ҳисорро муҳаққиқон зикр намудаанд [Маҳмадҷонов 2010, 116]. Иштироки топоформанти мазкурро дар ташаккули як қатор номвожаҳои воҳаи Сурхон ба мушоҳида гирифтём.

1. Аз сифат исми месозад: Тундӣ [Tundi] номи кӯҳ дар ҳудуди Бойсун, Качҷӣ [Kajji] номи тегаи кӯҳӣ дар Бойсун, Борикӣ [Bārīki] номи мавзеи марбут ба роҳ, Пастӣ [Pasti] номи дашт дар ҳудуди Хондиза.

2. Пасванди -й аз исм исм месозад, ки мансубият ба ин ё он маҳалро ифода менамояд: Балхӣ [Balxi] номи гузар, Кӯлобӣ [Kulābī] номи маҳалла, Ғӯрутӣ [ɣuruti] ва ғайра.

Топоними Ғӯрутӣ бар ифодаи номи деҳа дар ноҳияи Сариосиё буда, ба мавзеи кӯҳие, ки сокинонаш аз деҳаи Ғурут омадаанд, далолат мекунад ва дар таркиби ин топоним чӯзӣ ғар (*<ɣara-(суғдӣ)-кӯҳ дар шакли ғӯр ва пасванди чамъбандии -ут (-от) ва пасванди нисбатсози -й созмон ёфтааст. Маънои пурраи ҷойвожаи мазкур «сангистон», «дараи сангҳои азим» мебошад. Дар ҳамин қолиб дар ҳудуди шаҳри Ҳисор деҳае бо номи Ғуриёт ва дар ҳудуди ноҳияи Деҳқонободи вилояти Қашқадарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон деҳае бо номи Ғурут мавҷуд аст, ки ҳамин маъниро дорост.

д) бо форманти -чӣ [-čī]: Ин пасванд аз қабилӣ пасвандҳои калимасоз буда, аз исм исмҳое месозад, ки ба шахс ва касбу кори он далолат мекунад. Метавон ин ҷо чанд ҷойномро зикр кард, ки ба воситаи пасванди -чӣ сохта шудааст ва нисбат ба шахс, касбу кори он далолат менамояд: Гиламчӣ [Gīlamčī] номи маҳалла, Бӯзчӣ [Buzčī] номи маҳалла, Тудачӣ [Tudačī] номи деҳа дар ноҳияи Олтинсой (Заркамар), Чӯянчӣ [Čuяnčī], номи деҳа дар ноҳияи Шеробод (мук.: Чӯянчӣ (ҳоло Чӯянгарон) дар ноҳияи собиқ Ғончӣ ва ҳоло Деваштич), Шурчӣ [Surčī]: номи деҳа ва шаҳрак дар ҳудуди ноҳияи Шӯрчӣ (мук.: Шӯрча дар шаҳри Панҷакент), Эгарчӣ [Egarčī], номи деҳа дар ҷамоати деҳоти Сайроби ноҳияи Бойсун ва монанди инҳо.

е) Формантҳои -ак, -акак [-ak, -akak] дар забони тоҷикӣ пасвандҳои ифодакунандаи хурдию навозиш буда, калимаҳои нав низ месозанд. Ин калимаҳои нав аз шакли аввалашон бо тобиши маъноӣ фарқ мекунад. Бояд гуфт, ки онҳо дар марзи пасвандҳои калимасозу шаклсоз меистанд ва ҳиссиёти гуногунро ифода мекунад [ГЗАХТ 1985, с. 40].

Ин форманти номвожасоз низ таърихи тулонӣ дошта, дар забони порсии қадим «-ака >, п.м. -ак>, п.н -ак» [Каримов 1980, 29; Саймиддинов 2002, 204-205] омадааст. Дар шаклгирии номвожаҳои

чуғрофии воҳаи Сурхон топоформанти «-ак» сахми назаррас дорад. Муаллифони китоби «Забони адабии ҳозираи тоҷик» ва «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» ба касрат истеъмол шудани пасванди «-ак»-ро дар забони адабии тоҷикӣ зикр намуда, панҷ маънӣ доштани онро таъкид карда [Грамматика 1985, 137-138], ба маънои хурдиву навозиш қорбаст гардидани онро ишора намудаанд [ЗАХТ 1982, 151]. Профессор М. Қосимова мавҷуд будани ин пасвандро дар осори хаттии садаҳои IX-X таъкид намуда, ба маънии хурдиву навозиш, камӣ ва тасғиру таҳқир омадани онро қайд кардааст [Қосимова 2010, 150]. Р. Шоев низ зикр мекунад, ки «ин формант тобишҳои маъноии хурдӣ, наҳзанӣ, нописандӣ, хурдию навозишро ифода мекунад» [Шоев 2015, 135].

Маводи ҷамъоварда нишон медиҳад, ки ин топоформант ба ҷуз маъноҳои дар китоби «Забони адабии ҳозираи тоҷик» [1973], рисолаи Р. Шоев «Ономастикаи «Самаки айёр»» [2015] ва дигар осори илмӣ марбут ба соҳаи топонимия овардашуда ба маънои дигар низ дар низомии топонимияи воҳаи Сурхон қорбаст мешавад. Мавқеи қорбурди топоформанти мазкурро ба тариқи зайл муайян кардан мумкин аст:

– далолат кардан ба маънии хурдӣ нисбат ба чизи дигар: Санг+ак [Sang+ak]=Сангак [Sangak] номи мавзеъ дар ноҳияи Бойсун, Ҳавз+ак [Havz+ak]= Ҳавзак [Havzak] ҳавзи хурд, гидроним, дар Шеробод; Кӯл+ак [Kul+ak] = Кӯлак [Kulak] кӯли хурд, гидроним, дар Шеробод.

– бо мафҳумҳои ифодагари номи рустаниҳо омада, ҳамчун муроди ҷи пасванди -зор қорбаст мешавад: Тут+ак [Tut+ak] = Тутак [Tutak] номи қитъаи заминест дар деҳаи Сайроби ноҳияи Бойсун, Ғуш+ак [Jus+ak] = Ғушак [Jusak] номи кӯҳ (аз номи дарахти кӯҳии «ғӯш»), Бед+ак [Bed+ak] = Бедак [Bed+ak] номи мавзеъ, Курт+ак [Kurt+ak]=Куртак [Kurtak] номи кӯҳ, Марғ+ак [Marγ+ak]=Марғак [Marγak] номи кӯҳ, аз вожаи суғдӣ <m*γγ*k>=m*γγa-марғзор, алафзор, чаманзор.

– далолат кардан ба макон: Кӯҳ+ак [Kuh+ak]= Кӯҳак [Kuhak] дар худуди деҳаи Хондиза, Рӯд+ак [Rud+ak] = Рӯдак [Rudak] дар худуди деҳаи Хуфари Сариосиё, Ҳисор+ак [Hisār+ak] = Ҳисорак [Hisārak] номи мавзеъ дар ноҳияи Сариосиё, Тунд+ак [Tund+ak] = Тундак [Tundak] номи кӯҳ, деҳаи Хондиза, Равот+ак [Ravāt+ak] номи мавзеъ дар Бойсун, Обхур+ак [Ābxur+ak] номи чарогоҳ дар Бойсун, Лалм+ак [Lalm+ak] = Лалмак [Lalmak] номи кӯҳ дар худуди деҳаи Қурғонча, Шах+ак [Sax+ak] = Шаҳак [Saxak] мавзеъ ва ғайра;

–монанд будани мавзеъро бо ягон ашё мефаҳмонад: Сурх+ак [Surx+ak] = Сурҳак [Surhak] мавзеъ, Нованд+ак [Nāvand+ak] = Новандак [Nāvandak] номи мавзеъ, Сиёр+ек [Siyār+ek] = Сиёрек [Siyārek] номи мавзеъ ва ғайра.

Бояд таъкид намуд, ки дар минтақаи мазкур топоформанти «-ак» унсури грамматикӣ номвожасозӣ серистеъмол буда, садҳо номвожаро метавон ин ҷо зикр намуд, ки бо иштироки он ташаккул ёфтаанд. Аз ҷумла, Бедак [Bedak – мавзеъ], Кӯҳак [Kuhak – кӯҳ], Мурак [Murak – мавзеъ], Локурак [Lo-kurak – мавзеъ], Даштак [Dashtak – мавзеъ], Ремак [Remak – кӯҳ], Зағосазорак [Zagosazorak – кӯҳ, кӯҳе, ки дар он ҷо буттаи зағоса – як навъи дарахти ҳамешасабзи сӯзанбарг зиёд мерӯяд], Прафтак [Praftak-кӯҳ] ва ғайра. Аз мисолҳои таҳлилшуда маълум мегардад, ки калимаҳои бо топоформанти -ак сохташуда, асосан, дар қолиби морфологӣ исм+пасванд ва сифат+пасванд сохта шудаанд, ки аз қолибҳои анъанавӣ калимасозӣ забони тоҷикӣ ба шумор мераванд, ки асолату интисоби таърихӣ номвожаҳоро ба забони тоҷикӣ нишон медиҳад.

ё) Форманти -ча. Ин формант дар асл пасванди шаклсоз буда, тадричан хусусияти калимасозӣ пайдо кардааст. Пасванди мазкур, асосан, бо қолиби исм+пасванд дар мавзеи Сурхон дар сохтани ҷойномҳои зиёд сахм дорад, ки чанде аз онҳоро мисол меоварем: Боғ+ча [Bāy+ča] номи деҳа дар Сариосиё, Қурғонча [Qurğon+ča] номи деҳада дар Бойсун, Дарча [Dar+ča] номи деҳада дар Бойсун, Зиракча [Zirak+ča]

номи деҳкада дар Бойсун, Тандирча [Tandir+ča] номи деҳкада дар Бойсун, Тобача [Toba+ča] номи деҳкада дар Бойсун, Лӯндача [Lunda+ča] номи деҳкада дар Бойсун, Қорача [Qora+ča] номи деҳкада дар Бойсун, Дарича [Dari+ča] номи деҳкада дар Бойсун, Бӯлакча [Bulak+ča] номи деҳкада дар Бойсун, Саройча [Sarāy+ča] номи деҳкада дар Бойсун, Сойча [Sāy+ča] номи деҳкада дар Бойсун, Лалмича [Lalmi+ča] номи деҳкада дар Бойсун, Тоғайча [Tāyay+ča] номи деҳкада дар Бойсун, Яйловча [Yalāv+ča] номи деҳкада дар Бойсун, Кӯкча [Kuk+ča] номи деҳкада дар Бойсун, Токча [Tāk+ča] номи деҳкада дар Бойсун, Етимча [Etim+ča] номи деҳкада дар Бойсун, Хоятча [Hāyat+ča] номи деҳкада дар Бойсун, Камарча [Kamar+ča] номи деҳкада дар Бойсун, Сафарча [Safar+ča] номи деҳкада дар Бойсун, Шӯрча [Sur+ča] номи деҳкада дар Бойсун, Охурча [Āxur+ča] номи деҳкада дар Бойсун, Тутзорча [Tutzār+ča] номи деҳкада дар Бойсун, Ашурча [Asur+ča] номи деҳкада дар Бойсун, Зағча [Zay+ča] номи деҳкада дар Бойсун ва ғайра. Дар натиҷаи баррасии маводи топонимӣ аён гашт, ки дар воқеъ, пасвандҳои -ча, -ак, -акак дар сохтани номвожаҳои чуғрофӣ воҳаи Сурхон ё Чағониёни таърихӣ фаъл буда, номҳои топонимие сохтаанд, ки нисбат ба гирду атроф хурдтар мебошанд.

ж) Пасванди -гар [-gar]. Ин пасванд аз исм исмхое месозад, ки ба шахс ва касбу кори он далолат карда, дар шаклгирии ҷойномҳои воҳаи Сурхон нақши назаррас дорад: Ҳалво+гар [Halvā+gar] номи гузар, Челон+гар [Čelān+gar] номи гузар, Коса+гар [Kāsa+gar] номи гузар ва ғайра.

Аз мисолҳои таҳлилёфта муайян кардан мумкин аст, ки дар таркиби маводи топонимии сарзамини Сурхон вожаҳои сохтае, ки ба ифодаи номи гузар, кӯча, маҳал, русто, деҳа, шаҳрак, шаҳристон, шаҳр ва умуман ба ифодаи номҷойҳои чуғрофӣ меояд, нақши муайянро ифода менамоянд. Ин ҷойномҳо аслан мансуб ба гурӯҳи забонҳои эронӣ, чун суғдӣ, бохтарӣ, хоразмӣ, порсии миёна, тоҷикӣ ва ҷанубӣ буда, дар гузаштаи дур дар ин сарзамин будубош доштани қавму қабिलाҳои

эрониро гувоҳӣ медиҳад ва ҳоло низ иқомат доштанашонро собит мекунад.

3.1.3. Чойномҳои мураккаби воҳа

Гурӯҳи муайяни топониму микротопонимҳои сарзамини Сурхон ба катори вожаҳои мураккаб мансубанд. Топониму микротопонимҳои мураккаб аз ду ва ё зиёда калимаҳо таркиб ёфта, аз рӯи робитаи маъноӣ, ки дар байни ҷузъҳои [компонентҳо] таркибашон мавҷуд аст, ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд: топонимҳои мураккаби навъи пайваст ва топонимҳои мураккаби навъи тобеъ. Вале дар байни маводи воҳаи Сурхон топонимҳои навъи пайваст дучор нашуд, аз ин рӯ, мо дар ин бобат чизе баён намекунем. Инчунин, ба таври умумӣ чанд мисол меоварем, ки дар қолибҳои калимаҳои мураккаби тобеъ сохта шудаанд: Дар+банд [Dar+band] – номи деҳа, Зар+камар [Zar+ kamar] – номи деҳа, Ду+арикусти [Du+ariqusti] – номи мавзеъ, Ёғ+зарин [Yāj+zarin] – номи мавзеъ, Нахӯд+ поя [Naxud+rāya] – номи гузар, Якка+тол [Yakka+tāl] – номи деҳа ва ҷӯйбор (Бойсун), Қум+теппа [Qum+teppa] – номи деҳа, Тошлоқ+сой [Tāslāq+sāy] – номи дара, Якка+арча [Yakka+arča] – номи мавзеъ, Ўрта+қишлоқ [Urta+qišlāq] – номи деҳа, Чинор+қишлоқ [Činār+qišlāq] – номи мавзеъ, Шоҳ+тут [Šāh+tut] – номи мавзеъ, Қизил+наҳр [Qizil+nahr] – номи наҳр, гидроним, Сари+осиё [Sari+āsiyā] – номи ноҳия ва шаҳрак, Қум+қурғон [Qum+qurğān] – номи ноҳия ва шаҳрак, Ҷар+қурғон [Jar+qurğān] – номи ноҳия ва шаҳрак, Нов+булоқ [Nāv+bulāq] – номи дара, Кӯл+сой [Kul+sāy] – номи дара, Панҷ+об [Panj+āb] – номи деҳа ва рӯд, Фотима+булоқ [Fātima+bulāq] – номи мавзеъ ва дара, Биби+ширин [Bibi+širin] – номи деҳа ва шаҳрак, Хӯҷа+бурҳон [Xuja+burhān] – номи мавзеъ, Хӯҷа+чор+дара [Xuja+čār+dara] – номи дара ва мавзеъ, Туябозор+маҳалла [Tuyabāzār+mahalla] – номи мавзеъ ва бозор, Ҷайра+қишлоқ [Jayra+qišlāq] – номи деҳа, Туз+бозор [Tuz+bāzār] – номи бозор,

Заргар+гузар [Zargar+guzar] – номи гузар, Сайр+об [Sayr+āb] – номи рӯдак ва деха, Санг+гардак+дарё [Sang+gardak+daryā] – номи дарё ва мавзеъ, Хон+ диза//Хон+чиза [Xān+diza/Xān+jiza] – номи деха, Хӯча+илок [Xuja+ilāk] – номи шохоби дарё, Чағон+рӯд [Čaḡān+rud] – номи дарё, Лаби+об [Labi+āb] – номи шохоби дарё, Об+чӯяк [Āb+juyak] – номи мавзеи обӣ, Об+гир [Āb+gir] – номи мавзеи обӣ, Тиллаҳавз+об+а [Tillā+ havz+āb+a] – номи мавзеи обӣ, Ниҳом+рӯд [Nihām+rud] – номи бостонии дарёи Санггардак, Сурхан+дарё [Surxan+ daryā] – номи дарё, Чинор+тоқ [Činār+ tāq] – номи дара ва ғайра.

Тавре маълум аст, калимасозӣ яке аз омилҳои асосии ғанӣ гардидани таркиби луғавии забон маҳсуб ёфта, яке аз роҳҳои асосии ба вучуд омадани номвожаҳои чуғрофии суфтаву салис низ маҳз ҳамин калимасозӣ аст. Оид ба калимасозии номвожаҳои чуғрофӣ дар забоншиносии тоҷикӣ таҳқиқи алоҳида сураат нагирифта бошад ҳам, баъзе паҳлуҳои ин масъала зимни пажӯҳиши топонимҳои манотиқи мухталиф мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст.

Топониму микротопонимҳои аз нигоҳи сохт мураккаби минтақаи Сурхон, асосан, дар қолаби калимасозии мураккаби тобеъ ба вучуд омадаанд. Қайд кардан бамаврид аст, ки дар ин гурӯҳи номвожаҳои минтақа ҷузъи асосӣ исм буда, дигар ҳиссаҳои нутқро ба худ тобеъ менамояд, ки онҳоро метавон ба тариқи зайл дастабандӣ намуд:

а) исм+исм. Дар забони адабии тоҷикӣ қолиби мазкур барои шаклгирии исмҳои ифодагари ашхос, ашё ва исмҳои зот мусоидат мекунад ва дар воҳаи Сурхон топоним ва микротопонимҳои зеринро сохтааст: Зар+камар [Zar+kamar]+Заркамар [Zarkamar], Қӯрғон+ тош [Qurḡān+tās], Лаби+сой [Labi+sāy], Ҷувори+поя [Juvāri+pāya], Нахӯд+ поя [Naxud+pāya], Якка+тол [Yakka+tāl], Қум+теппа [Qum+terpa], Тошлоқ+сой [Tāšlāq+sāy], Чинор+қишлоқ [Činār+qišlāq], Шох+тут [Šāh+tut], Сари+осиё [Sari+āsiyā], Қум+қӯрғон [Qum+qurḡān], Ҷар+қӯрғон [Jar+qurḡān], Нов+булоқ [Nāv+bulāq], Жийда+булоқ

[Jiyda+bulāq], Кӯл+сой [Kul+sāy], Биби+ширин [Bibi+širin], Хӯча+Бурҳон [Xuja+Burhān], Чайра+кишлоқ [Jayra+qišlāq], Туз+бозор [Tuz+bāzār], Заргар+гузар [Zargar+guzar], Заргӯш+хуна [Zarguš+xuna] кӯх, Тахта+пул [Taxta+pul] кӯх, Хирсхуна [Xirs+xuna] кӯх, Хумохуна [Humā+xuna] кӯх, Гург+хона [Gurg+xāna] дар Бойсун, Ғӯрбулоқ [γurbulāq] номи кӯх ва чашма дар ноҳияи Бойсун (таърихан аз чузъҳои ғӯр/ғар (*<γara - (суғдӣ) – кӯх ва булоқ (аз садои buluq-buluq (булуқ-булуқ) ба маънои чашма шакл гирифта, маънои чашмаи кӯхиро ифода мекунад), Ғӯрдара[γurdara] номи дара дар ноҳияи Шеробод (ба маънои дараи кӯхӣ далолат мекунад ва дар таркиби ин топоним чузъи ғар[γar] *<γara-(суғдӣ) – кӯх дар шакли ғӯр корбурд ёфтааст. Инчунин «ғӯр» – гуфта дар забони тоҷикӣ гӯсфанди кӯхиро низ гӯянд. Шояд дар ин мавзӯ дар гузашта ғӯрҳо, яъне гӯсфандори кӯхӣ зиёд будаанд, ки номи мавзӯро бо номи он ҷонварон гузоштаанд, ки дар илми топонимика чунин мавзӯро, ки бо номи ҷонварон иртибот доранд, зоотопоним ё зооним гӯянд), Ғӯринсой [γurinsāy], номи дара, сой дар ноҳияи Шеробод (ба маънои дараи кӯхӣ ё сойе, ки аз домани кӯх оғоз мешавад, далолат мекунад ва дар таркиби ин топоним чузъи ғар [γar] *<γara-(суғдӣ)-кӯх дар шакли ғӯрин корбурд ёфтааст), Ғӯринтеппа [γurbulāq], номи теппа, баландӣ (ороним) дар ноҳияи Шеробод (ба маънои баландии сангин ё кӯхӣ ё теппаче, ки аз кӯхдоман воқеъ аст, далолат мекунад ва дар таркиби ин топоним чузъи ғар [γar] *<γara-(суғдӣ) – кӯх дар шакли ғӯрин корбурд ёфтааст) ва ғайра.

б) исм+асоси феъл: Дар+банд [Dar+band], Заргар+гузар [Zargar+guzar], Катари+гузар [Katar+i+guzar], Дукчи+гузар [Dukči+guzar], Санг+гардак+дарё [Sang+gardak+daryā], Об+гир [Āb+gir], Чорво+пар [Čārvā+par] шах, Санг+рав [Sang+rav] кӯх, Санг+андоз [Sang+andāz] мавзӯ, Харпар [Xar+par] мавзӯ ва ғайра.

в) исм+асоси феъл+исм: Санг+гардак+дарё [Sang+gardak+daryā], Дег+рез+хона [Deg+rez+xona] [мавзӯ, д. Сариосиё, Дехнав]. Ин топонимҳо ба гурӯҳи исмҳои сечуза дохил мешаванд;

г) исм+феъли ҳол: Музаффар+парида [Muzaffar+parida] шахи кӯҳ, Расул+парида [Rasul+parida] шах, Маҳарраҳим+парида [Maharrim+parida] шах, Ағо+гашта [Ajā+gasta] кӯҳ ва ғайра.

ғ) исм+исм+сифати феълӣ: Нодира+санг+зада [Nādira+sang+zada] номи кӯҳ ва ғайра.

д) сифат+исм: Сабз+кӯҳ [Sabz+kuh] кӯҳ, Сиё+санг [Siyā+sang] мавзеъ, Чапдара [Čar+dara] кӯҳ ва ғайра.

е) шумора+исм: Ду+арик [Du+arīq], Якка+тол [Yakka+tāl], Якка+арча [Yakka+arča], Беш+теппа [Beš+teppa], Панҷ+об [Panj+āb], Чор+дара [Čār+dara], Си+бед [Si+bed] мавзеъ, Ду+хуна [Du+xuna] элокчо, айлох, Сӣ+туда [Si+tuda] кӯҳ, Чор+боғча [Čār+bāğča] номи деҳкада дар Бойсун ва ғайра.

Бояд гуфт, ки дар забонамон исмҳое мавҷуданд, ки онҳоро бисёрчӯзба мегӯянд ва миқдори онҳо кам нест. Дар вожаҳои мураккаби дар қолаби сечӯзба шаклгирифта ҷӯзби аввал (асосан дувум) сода ва пасон мураккаб буда, дар ин қолиб ҷӯзби тобеи исми мураккабшуда омадани ибора низ ба мушоҳида мерасад.

Зикр кардан бамаврид аст, ки топонимҳои мураккаби минтақаи мазкур на танҳо дар заминаи қолабҳои фарогири ду ҳиссаи номии нутқ, балки ба воситаи ба онҳо илова шудани пасвандҳо низ сохта мешаванд. Дар бобати бо ин роҳ сохтани калимаҳои мураккаб забоншинос С. Раҳматуллозода (С. Хоркашев) чунин ибрози андеша мекунад: «Дар забони тоҷикӣ роҳу воситаҳои гуногуни сохташавии вожаҳо, ки дар тули таърих суфта шуда омадаанд, зиёд аст. Зимни сохташавии калимаҳои нав аз роҳу воситаҳои мавҷуда, ки мабнӣ бар қолибҳои мутааддид мебошанд, истифода мешавад. Дар ҳаёти ин қолибҳои калимасозӣ унсурҳои лексикӣ ва грамматикӣ нақши асосӣ доранд» [Хоркашев 2014, с. 31]. Дар асоси ин гуфтаҳо топонимҳои мураккаб сохти воҳаи Сурхонро чунин тасниф кардан мумкин аст:

1) топонимҳои мураккаби дорои форманти «-а»: шумора+исм+а: Ду+рах+а [Du+raḥ+a] номи кӯҳ, Ду+об+а [Du+āb+a] номи чарогоҳ,

Чор+рах+a [Čār+rah+a] номи ағба, Сел+рах+a [Sel+rāh+a] номи мавзеъ, Ду+роҳ+a [Du+rāh+a] номи мавзеъ ва ғайра. Ин қолиби калимасозиро дар забоншиносӣ калимасозии мураккаби омехта меноманд.

2) топонимҳои мураккаби дорои форманти «-ак»: исм+исм+асоси замони ҳозираи феъл+ак: Барф+об+кунак [Barf+āb+ kunak] номи мавзеи баландӣ, Гӯсола+ ҳай+кунак [Gusāla+hay+kunak] номи кӯҳ...

3) топонимҳои мураккаби дорои анҷомаи топонимсозии «-ҳо/-о»: шумора+исм+ҳо: Си+туда+ҳо [Si+tuda+hā] номи кӯҳ, Сидабарозо /Сиюду-барозо [Sida+barāzā] номи мавзеъ. Инчунин, Сидабарозо // Седабарозо метавонад бошад, аз номи «седа» як навъ дарахти кӯҳӣ «барозҳои седазор». Чунки бо номи «седа» дар таркиби топонимия ва микротопонимияи болооби Зарафшон ва воҳаи Яғноб номвожаҳои зиёди ҷуғрофӣ мавҷуданд. Масалан: Седабароз, Седоти ҳам – пасти седазор, яъне номҳои ҷуғрофӣ бояд мувофиқ ба рельефи ҷойгиршавии худ номгузорӣ шуда бошанд, то маънидоди номи мавзеъ беғалат сурат гирад.

4) топонимҳое ҳастанд, ки ҷузъи дуумашон асосӣ аст: Парметан [Parmetan] номи деҳа, Парчоп [Parčāp] номи мавзеъ, Парчакент [Parčakent] номи деҳ, Парчахол [Parčaxāl] номи деҳ, Парғуза [Parғuza] номи деҳ, Парғут [Parғut] номи мавзеъ, Пӯстакховар [Pustakxāvar] номи мавзеъ ва ғайра.

Аз баррасии топониму микротопонимҳое, ки дар қолиби калимаҳои мураккаб шакл гирифтаанд, ба хулосае омадан мумкин аст, ки қолиби мазкур хеле маъмул буда, як гурӯҳи калони номвожаҳои сарзаминро ташкил медиҳанд. Зикр намудан бамаврид аст, ки ин гурӯҳи номвожаҳои ҷуғрофӣ, асосан, дар заминаи қолабҳои калимасозии таърихӣ забони тоҷикӣ ташаккул ёфтаанд.

3.1.4. Ибора-ҷойномҳо

Гурӯҳи дигари топониму микротопонимҳои воҳаи Сурхон аз нигоҳи сохт мураккабтар мебошанд, ки ин қабил топонимҳоро дар илми топонимика ибора-топонимҳо (ибора-ҷойномҳо) ном мебаранд. Ибора-

топонимҳои воҳаи Сурхон, асосан, аз ибораҳои изофӣ иборатанд, ки дар ташаккули ин навъи ибора-топонимҳо исмҳо бо воситаи алоқаи бандаки изофии -и ва алоқаи ҳамроҳӣ нақш доранд. Ибора-топонимҳои воҳаи Сурхонро вобаста ба мавқеи ҷуғрофияшон ба чунин гурӯҳҳо тасниф менамоем:

-номи кӯҳ: Хами Баланд [Xami baland], Сари Ғӯрӣ [Sari ғuri] ва ғайра.

-номи гузару маҳал ва деҳа: Сари Бозор [Sari Bāzār], Сари Гузар [Sari Guzar], Сари Ҷӯй [Sari Juу], Сари Чашма [Sari Čašma], Корвони Сурх [Kārvāni Surx], Шохол Қишлоқ [Sāxāl Qišlāq], Кӯса Қишлоқ [Kusa Qišlāq], Кӯктеппа Маҳалла [Kukteppa Mahalla], муқ. Кӯктеппа – мавзеъ дар ноҳияи Варзоби Тоҷикистон, Чинор Маҳалла [Činār mahalla], Аличустӣ Маҳалла [Aličusti Mahalla], Бибиширин Маҳалла [Bibiširin Mahalla], Отабзори Маҳалла [Ātabezāri Mahalla], Қӯрғонча Маҳалла [QurғānČa Mahalla] ва ғайра.

-номи масҷидҳо: Масҷиди Саидмуродхон [Masjidi Saidmurodxon], Масҷиди Бобоиёшон [Masjidi Bābāešān], Масҷиди Раҷаб [Masjidi Rajab], Масҷиди Султонбобо [Masjidi Sultonbobo], Масҷиди Тӯрахӯча [Masjidi Turaxuҗa], Масҷиди Қизилкарвон [Masjidi Qizilkarvān], Масҷиди Ҷарқишлоқ [Masjidi Jarqislāq], Масҷиди Намозгоҳ [Masjidi Namāzgāh] ва ғайра.

-номи дарё ва мавзеъҳои обӣ: Оби Гарм [Ābi Garm], Оби Заранг [Ābi Zarang], Оби Калон [Ābi Kalān], Оби Канда [Ābi Kanda], Оби Қашқа [Ābi Qašqa], Сари Чашма [Sari Čašma], Сурхони Ҷанубӣ [Surxāni Janubī] ва ғайра.

-номи мазорҳо: Мазори Эшонӯлдӣ [Mazāri Ešānuldi], Мазори Омонтеппа [Mazāri Āmānteppa] ва ғайра.

Топоним-ибора гуфта ҳамон навъи номвожаҳои ҷуғрофiero меноманд, ки аз ду ва ё зиёда калима ба вучуд омадаанд. Ин гурӯҳи номвожаҳо ба таври дигар, топонимҳои таркибӣ ва бисёрҷузъа меноманд ва сабаби он ки ин гурӯҳи топонимҳо дар қолаби ибораҳои

синтаксисӣ шакл гирифтаанд, муҳаққиқони баҳши топонимика онҳоро бо истилоҳи топоним-ибораҳо низ ёд намудаанд [Ҳомидов 2014, 34]. Номшиносон ташаккули ин гурӯҳи топонимҳоро дар забони тоҷикӣ ба омилҳои зерин мансуб донистаанд:

- робитаи байни ҷузъҳо ба воситаи бандаки изофӣ сурат гирифтааст;
- дар топоним-ибораҳо мавқеи ҷузъҳо ҳамеша устувор мебошад;
- ҳар як ҷузъи топоним-ибора задаи худро дорад [Алимӣ 1995, 28].

Аз ибораҳои овардашуда маълум мегардад, ки як идда аз онҳо тавассути алоқаи ҳамроҳӣ – ҳамнишинии вожаҳо тавлид шудаанд, ки аз хусусиятҳои муҳимми ибора-топонимҳои воҳаи Сурхон мебошанд. Аз ин рӯ, бинобар ба назар гирифтани андешаҳои боло топоним-ибораҳои воҳаи Сурхонро ба тариқи зайл дастабандӣ намудан ба мақсад мувофиқ аст:

а) иборати исмӣ [қолиби исм+и+исм]. Дар ин қолиб низ ибора-топонимҳоро ба чунин зергурӯҳҳо ҷудо кардан мумкин аст: а) номи кӯҳ: Нови Қарғ [Nāvi Qarǵ] кӯҳ ва ғайра; б) номи чарогоҳ: Шахи Қутан [Šaxi Qutan] чарогоҳ, Нови Бед [Nāvi Bed] чарогоҳ ва ғайра; в) номи дарёчаҳо ва мавзёҳои обӣ: Оби Чашма [Ābi čašma], Оби Ях [Ābi Yax], Сари Ҷӯй [Sari Juy], Сари Чашма [Sari Čašma], Сурхони Ҷанубӣ [Surxāndaryoi Janubi], Об+и+заранг [Āb+i+zarang]–номи дарё ва ғайра; г) номи мазор: Мазори Эшонӯлдӣ [Mazāri Ešanuldi], Мазори Омонтеппа [Mazāri Āmānteppa] ва ғайра; ғ) номи деҳа ва гузарҳо: Сари Гузар [Sari Guzar], Корвони Сурх [Kārvāni Surx], Шохол Қишлоқ [Šāxāl Qislāq], Кӯса Қишлоқ [Kusa Qišlāq], Кӯктеппа Маҳалла [Kukteppa Mahalla], Чинор Маҳалла [Činār Mahalla], Алиҷусти Маҳалла [Aličusti Mahalla], Бибиширин Маҳалла [Bibiširin Mahalla], Отабзори Маҳалла [Ātabezāri Mahalla], Қӯрғонча Маҳалла [Qurǵānča Mahalla], Ҷувори+поя [Juvāri+rāya] – номи гузар ва ғайра; д) номи мавзёҳои гуногуни сатҳи релёфӣ ё оронимҳо: Замини Бадал [Zamini Badal] замин, Боғи Шосайд [Bāyi Ššaid] боғ, Ҷангали Фатҳулло [Jangali Fathullā] ҷангал, Сари Қалъа

[Sari Qal'a] мавзеъ, Замини Қулак Қарз [Zamini Qulak Qarj] замин, Нови Порут [Nāvi Pārut] кӯҳ, ҷузъи Порут суғдӣ буда, шакли дурусти он Porrut аст, ки аз por – rӯ ба рӯ, самти муқобил ва rut (аз rauta//ruta) – рӯд; дара, яъне дараи рӯбарӯ. Муқ. Порут (деҳа дар ноҳияи Варзоб), Порут (воҳаи Яғноб), Тағоби Ревад [Tagābi Revad] тағоб ва ғайра.

б) ибораи исмӣ [қолиби исм+и+сифат]: Оби Гарм [Ābi Garm], Оби Заранг [Ābi Zarang], Оби Калон [Ābi Kalān], Оби Зиёд [Ābi Ziyād], Оби Сафед [Ābi Safed], Оби Сурхак [Ābi Surxak], Оби Қашқа [Ābi Qašqa], Хами Баланд [Xami Baland], Корвони Сурх [Kārvāni Surx], Мури Сабз [Muri Sabz] – кӯҳ, Мури Борик [Muri Bārik], чарогоҳ, Қули Чуқур [Quli Čuqur] кӯҳ, Сели Калон [Seli Kalān] кӯҳ, Нови Кач [Nāvi Kaj] кӯҳ, Шахи Зард [Šaxi Zard] шах, Хами Дароз [Xavi Darāz] номи баландӣ, Пушти Чак [Pušti Čak] номи даштӣ, Пушти Каппаҳо [Pušti Kappahā] номи маҳалла, Бари Зиёрат [Bari Ziyoran] макони зиёратгоҳ, Лаби+сой [Labi+sāy] – номи мавзеъ, 3) топонимҳои мураккаби дорои анҷомаи топонимсози «-ӣ»: исм+бандаки изофӣ+исм+асоси замони ҳозираи феъл+ӣ: Мӯри Сангиосиёфурорӣ [Muri Sangiāsiyāfurārī] номи кӯҳ, катарӣ, камарӣ ва ғайра.

в) ибораи исмӣ [қолиби исм+и+сифат+и+шумора]: Мури Сабзи Якум [Muri Sabzi Yakum] кӯҳ, Мури Сабзи Дуюм [Muri Sabzi Duyum] кӯҳ...

г) ибораи исмӣ [қолиби исм+и+исм+и+сифат]: Пастии Хоки Сурх [номи мавзеъ дар Бойсун] ва ғайра.

Топоформанти «-он», ки дар воҳаи Сурхон чун забони адабӣ дар шакли «-он» корбаст мегардад, таърихи хеле куҳан дорад. Муҳаққиқон маълум кардаанд, ки ин форманти топонимсоз, яъне «-ān3» дар забони порсии қадим дар шакли «-ānāma», авесто «-ānam», забони порсии миёна «-ān» ва порсии нав «-ān» омадааст [Саймиддинов 2001, 208]. Аз ин маълум мешавад, ки пасванди «-он», ки имрӯз истеъмол мешавад, аз «ām»-и порсии қадим маншаъ гарифтааст. Муҳаққиқон барои исботи

афкори хеш номвожаҳои Исфаҳон [дар форсии классикӣ *Sipāhān/Isfāhān*, форсии муосир *Esfāhān* [номи шахр] < форсии миёна *Spāhān* аз *spāh* «чанговар, сипох», *-ān* < эронии қадим – *ānām*; *Ērān* – форсии классикӣ, тоҷикӣ – Эрон, форсии муосир – *Irān* «Ирон» <форсии миёна – *Ērān* <иронии қадим **aryānām* аз **arya-*, форсии қадим – *ariya-*, авестой – *airya* – ориёӣ [Саймиддинов 2001, 208]-ро мавриди таҳқиқ қарор медиҳанд.

Ин пасванд дар ташаккули номвожаҳои чуғрофии воҳаи Сурхон саҳми назаррас дошта, асосан, шакли тағйирёфтаи он, яъне «-он» қорбаст мегардад. Инчунин шакли «-ун» низ ба назар мерасад. Сабаби дар ин шакл қорбаст гардидани ин топоформант он аст, ки дар ғӯйиши сокинони минтақаи мазкур дар аксар калимаҳо садоноки «о» ба «у» бадал мегардад, масалан, хона – хуна, нон – нун, омадан – умадан, меҳмон – меҳмун, калон – калун ва ғайра. Ин омил сабаб гардидааст, ки топоформанти «-он» низ дар шакли

«-ун» истеъмол гардад ва ин табиист, ки тарзи гуфтори бошандагони маҳал таъсири худро ба микротопонимҳо гузоштааст.

Форманти топонимсози мазкур низ аз ҷумлаи пасвандҳои шаклсоз буда, дар бештар маврид исмҳои ҷамъ тавассути он сохта мешаванд ва дар минтақаи мавриди назар ҳам вазифаи ҷамъбандиро ба сомон расонидааст: Чашмаи Говон [*Časmai Gāvān*–чарогоҳ], Чори Аспон [*Cāri Aspān* – чарогоҳ]. Ибора-топоними Чори Аспон дар шакли омехтаи суғдӣ ва тоҷикӣ шакл гирифта, ҷузъи аввал Чор+и аз суғ.-яғн.< *čār*-тангно, дара (-и бандаки изофӣ)+аспон-аспҳо буда, маънои далолат ба тангно ё дараи аспчаронӣ мебошад, яъне дараи аспчаронӣ. Муқ. Чоре (деҳа дар ноҳияи Айнӣ, маънояш тангно, деҳае дар даруни тангнои дара); Мазори Зоғон [*Mazāri Zāγān* – мазор], Сари Миҷгон [*Sari Mižgān* – мавзеъ; муқ. Шафти миҷгон (ноҳ. Варзоб)] ва бо сабаби ба садонок ба охир расидани номвожа Обод+он [*Ābād+ān*] ва ғайра. Мансуб будани замин, боғ, дашт ва ғайраро ба ин ё он шахс ифода мекунад ва дар қолаби ибора-ҷойном ифода меёбанд: Замини Халилӣ [*Zamini xalili*] замин, Боғи Бобой [*Bāji bābāi*] боғ, Шахи Нов+ак [*Nāv+ak*] = Новак

[Nāvak] номи мавзеъ, яъне мавзее, ки дар он ҷо шахи мисли нов вучуд дорад.

Дар ин қабил номвожаҳо як ҷузъ асосӣ буда, вазифаи муайяншаванда дорад. «Ба сифати ҷузъи асосии топоним-ибораҳо голибан, калима – истилоҳоти маҳаллии ҷуғрофӣ истифода мешаванд. Чунин навъи истилоҳоти ҷуғрофӣ дар номшиносии муосир ба мафҳуми истилоҳ-индикаторҳои маҳал ном бурда мешаванд» [Маҳмадҷонов 2010, 35]. Забоншинос О. Маҳмадҷонов зимни баррасии номвожаҳои қисмати шимолии воҳаи Ҳисор таъкид менамояд, ки як даста номвожаҳое, ки дар қолаби ибора ташаккул ёфтаанд, бо истилоҳ-индикаторҳои мухталиф сохта шудаанд [Маҳмадҷонов 2010, 36].

Ҷоиз ба қайд аст, ки як гурӯҳи калони номвожаҳои воҳаи Сурхон, ки дар қолаби ибораи изофӣ шакл гирифтаанд, бо истилоҳ-нишондодҳои «об», «сар», «маҳалла», «масҷид», «гузар», «боғ» ва ғайраҳо сохта шудаанд, ки мо бо таъкид ба таснифоти ғавқуззикр онҳоро ба тариқи зайл тасниф менамоем:

1) бо истилоҳ-нишондоди «об»: Оби Чашма [Ābi Čašma], Оби Ях [Ābi Yax], Оби Гарм [Ābi Garm], Оби Заранг [Ābi Zarang], Оби Калон [Ābi Kalān], Оби Зиёд [Ābi Ziyād], Оби Равон [Ābi Ravān], Оби Сафед [Ābi Safed], Оби Сурхак [Ābi Surhak], Оби Канда [Ābi Kanda], Оби Қашқа [Ābi Qašqa] ва ғайра.

2) бо истилоҳ-нишондоди «сар»: Сари Бозор [Sari Bāzār], Сари Гузар [Sari Guzar], Сари Ҷӯй [Sari Juy], Сари Ғӯрӣ [Sari ғuri], Сари Чашма [Sari Časma] ва ғайра.

3) бо истилоҳ-нишондоди «мазор»: Мазори Эшонӯлдӣ [Mazāri ešānuldī], Мазори Омонтеппа [Mazāri Āmānteppa], Мазори Хоҷа Муҳаммади Гулшан [Mazāri Xāja Muhammadi Gulšan]мазор, Мазори Зоғун [Mazāri zāғun] мазор, Мазори Хоҷа Исҳоқ [Mazāri Xāja Ishāq] мазор ва ғайра.

4) бо истилоҳ-нишондоди «маҳалла»: Маҳаллаи Кӯктеппа [Mahallai Kukteppa], Маҳаллаи Чинор [Mahallai Činār], Маҳаллаи Аличустӣ [Mahal- lai Aličusti], Маҳаллаи Бибиширин [Mahallai Bibiširin], Маҳаллаи Ота- безорӣ [Mahallai Ātabezāri], Маҳаллаи Қӯрғонча [Mahallai Qurjānča] ва ғайра.

5) бо истилоҳ-нишондоди «хам»: Хами баланд [Xami baland] – номи баландӣ, Хами пойин (Xami royin) – пастхамии воқеъ дар доманаи кӯҳ ва ғайра.

6) бо истилоҳ-нишондоди «қишлоқ»: Шохол қишлоқ [Sāxāl qišlāq] номи деҳа, Кӯса қишлоқ [Kusa qišlāq] номи деҳа ва ғайра.

7) бо истилоҳ-нишондоди «корвон»: Корвони Сурх [Kārvāni Surx] номи дара ва ғайра.

8) бо истилоҳ-нишондоди «боғ»: Боғи Тура [Bāyi Tura] боғ, Боғи Футо [Bāyi yutā] боғ, Боғи Қаллошӣ [Bāyi Qallāši] боғ ва ғайра.

9) бо истилоҳ-нишондоди «осиё»: Осиёи Боло [Āsiyāi Bālā] мавзеъ, чой, Осиё Чӯй [Āsiyā Juu] наҳр, Осиёи Миён [Āsiyāi Miyān] мавзеъ ва ғайра.

10) бо истилоҳ-нишондодҳои «гузар»: Пӯстингузар [Pustinguzar] номи гузар; «дара»: Пӯстиндара [Pustindara] номи деҳа; «дӯз»: Пӯстиндӯз [Pustinduz] номи гузар; «пункт» Пӯстпункт [Pustpunkt] номи чой;

11) бо истилоҳ-нишондоди «теппа»: Теппаи Бозор [Terai Bāzār], Теппаи Чамдовуд [Terpai Jamdāvud], Теппаи Сабз [Terpai Sabz], Салқинтеппа [Salqinteppa], Каллапуштеппа [Kallapušteppa], Култеппа [Kulter- pa] номи қадимаи деҳаи Узун ва ғайра.

12) бо истилоҳ-нишондоди «дарё»: Дарёи Мачай [Daryāi Mačay], Дарёи Қайроқ [Daryāi Qayrāq], Дарёи Гумматак [Daryāi Gummatak], Дарёи Қӯрғонча [Daryāi Qurjānča], Дарёи Аллачопон [Daryāi Allačāpān], Дарёи Панҷоб [Daryāi Panjāb], Дарёи Сайроб [Daryāi Sayrāb], Дарёи Сурхоб [Daryāi Surxāb], Дарёи Ша(х)тут [Daryāi Ša(h)tut], Дарёи Айлонгар [Daryāi Aylongar] ва ғайра.

13) бо истилоҳ-нишондоди «дара»: Дараи Ниҳон [Daraī Nihān] номи деҳа ва ғайра.

14) бо истилоҳ-нишондоди «кӯҳ»: Кӯҳи Сафед [Kuhī Safed] номи кӯҳ, Кӯҳи Сиёҳ [Kuhī Siyāh] номи кӯҳ, Кӯҳи Чош [Kuhī Čāš] номи кӯҳ, Кӯҳи Тош [Kuhī Tāš] номи кӯҳ, Кӯҳи Кӯккамар [Kuhī Kukkamār] номи кӯҳ, Квай Калон [Kvai Калон] ва ғайра.

15) бо истилоҳ-нишондоди «дашт»: Дашти Калта [Dašti Kalta]дашт, д.Рог.], Дашти Калтатой [Dašti Kaltatāy] номи деҳа, Дашти Чинор [Dašti Činār] номи деҳа, Дашти Ғоз [Dašti Jāz] номи деҳа, Даштариқ [Dašt Ariq] номи қадимаи чӯй, Дашти Ғоз [Dašti yāz] ва ғайра.

16) бо истилоҳ-нишондоди «нова»: Нова Булоқ [Nāva Bulāq] номи деҳ, Нова Гузар [Nāva Guzar] – унвони маҳалла, Нова Дароз [Nāva Darāz] номи сой, дара, Нова Қудуқ [Nāva Quduq] номи мавзеъ, Нова Ариқ [Nāva Ariq] номи чӯй ва ғайра.

17) бо истилоҳ-нишондоди «санг»: Санги Гар [Sangi Gar] номи адир, Санги Гардак [Sangi Gardak] номи дарё, Санги Бирон [Sangi Birān] номи баландӣ, Санги Булоқ [Sangi Bulāq] номи чашма, Санги Фарш [Sangi Farš] номи қалъа ё диж, Санги Чак [Sangi Čak] номи гузаргоҳ, Санги Қалок [Sangi Qalāq] номи адир, Санги Қутан [Sangi Qutan] номи адир ва ғайра.

18) бо истилоҳ-нишондоди «чашма»: Чашмаи Араб [Čašmai Arab] номи мавзеъ, Чашмаи Канда [Čašmai Kanda] номи чашма, Чашми Амирон [Čaš mai Amirān] номи деҳкада, Чашми Ганда [Čašmi Ganda] номи мавзеъ, Чашми Зан [Čašmi Zan] номи мавзеъ, Чашми Кенагас [Čašmi Kenagas] номи чашма, Чашми Япзан [Čašmi Yarpzan] номи чашма, Чашми Қипчоқ [Čašmai Qipčāq] номи чашма, Султонхӯҷачашма [Sultonxūjačašma] номи чашма ва ғайра.

19) бо истилоҳ-нишондоди «қалъа»: Қалъаи Ботурхӯча [Qal>ai Bāturxūja] номи қалъа, Қалъи Пасурхӣ [Qal>ai Pasurxī] номи мавзеъ,

Қалъи Кайсар [Qal>ai Qaysar] номи қалъа, Қалъаи Хисорак [Qal>ai Hisarak] номи мавзеъ ва ғайра.

20) бо истилоҳ-нишондоди «ҳавз»: Ҳавзи Пасурхӣ [Havzi Pasurxi] номи мавзеъ, Сари Ҳавз [Sari Havz] номи мавзеъ, Ҳавзи Мазор [Havzi Mazār] номи ҳавз, д.Х.С.], Сари Ҳавзи Қайсар [Sari Havzi Kayсар] номи мавзеъ ва ғайра.

21) бо истилоҳ-нишондоди «сой»: Сойи Давлатхӯча [Sāyi Davlatxuja] номи чарогоҳ, Сойи Порут [Sāyi Pārut] номи сой, Сойи Ағобико [Sāyi Ajābikā] мавзеъ, Сойи Ревад [Sāyi Revad] сой, тангно. Муқ. Ревад номи деҳа дар ноҳияи Айнӣ ва ғайра.

22) бо истилоҳ-нишондоди «чӯ // чӯбор»: Чӯйи Миғ [Jui Miγ] чӯйбор, Чубори Нав [Jubāri Nav] чӯйбор, Чубори Дашт [Jubāri Dašt] чӯйбор, Чубори Туллум [Jubāri Tullum] чӯйбор, Чӯйи Чаппагардун [Juyi Ĉappagardun] мавзеъ. Зикр бояд кард, ки чузъи баъзе ибораҳо тафсил ёфтаанд: Чубори Шахи Тир [чӯйбор];

23) бо истилоҳ-нишондоди «чар»: Ҷаррои Сурх [Jarrāi Surx] мавзеъ, Ҷаррои Мирзои Ҳоҷӣ [Jarrāi Mirzāi Hāji] чар, Ҷари Бачафуро [Jari Bačafurā] чар.

Бояд таъкид намуд, ки як қисми асосии маводи топонимияи воҳаи Сурхонро номвожаҳои навъи топоним-ибора ташкил мекунанд. Аз баррасии ин гурӯҳи номвожаҳо маълум гардид, ки онҳо дар асоси қолиби ибораи озои синтаксисӣ ташаккул ёфтаанд. Маводи аз ин минтақа бадастомада аз он шаҳодат медиҳад, ки ағлаби калимаҳои таркиби ин навъ номвожаҳо баромади тоҷикӣ дошта, дар ҳамин замина ташреҳ намудани онҳо имконпазир мебошад. Қайд кардан бамаврид аст, ки номҳои ашхос ё ба истилоҳ антропонимҳо дар ташаккули қолиби номвожаҳои чуғрофӣ мазкур ширкати ғаёол дошта, дар аксар маврид мансубияти боғ, замин, чӯй, дарахт ва дигар индикаторҳоро ба ин ё он шахс нишон медиҳанд.

Хулоса, ин навъи топонимҳои воҳаи Сурхон инъикосгари тарзи зисту зиндагонӣ, машғулиятҳои мардум, урфу одат ва анъанаҳои

мардуми маҳал мебошанд, ки омӯзиши онҳо барои бахшҳои дигари илм, аз ҷумла таъриху этнография ва ғайра аҳамияти бузург дошта, метавон тавассути онҳо баъзе суннату анъанаи мардумии минтақаро мушаххас намуд.

Хулосаи боби сеюм

Аз баррасии сохти морфологии ҷойномҳои воҳаи Сурхон чунин хулосагирӣ метавон кард:

1. Ҷойномҳое, ки аз ҷиҳати сохтор ба қатори вожагони рехта мансуббуда дар қатори маводи топонимии воҳаи Сурхон аз нигоҳи миқдор каманд ва, асосан, дар пояи номи ашё ва мавқеи воқеъшавии дарё, рӯд, наҳр дар ҳудуди муайяни ҷуғрофӣ ба вучуд омадаанд.

2. Номҷойҳои шаклдигаркарда аз маънои таърихӣ худ каме дур рафтаанд. Ногуфта намонад, ки баъзе номвожаҳое, ки мо аз ҷиҳати сохт онҳоро сода мегӯем, шояд дар гузашта сохта ва ё мураккаб буданд, аммо имрӯз азбаски ҷузъҳои онҳо мустақилияти худро аз даст додаанд ва маълум нест, ки кадом ҷузъашон формант аст, хусусан топонимҳое, ки ғайриточикианд, онҳоро ба ин гурӯҳ ворид намудем.

3. Дар байни маводи топонимии воҳаи Сурхон калимаҳои сохтае, ки ба ифодаи номи маҳал, гузар, русто, деҳа, шаҳрак, шаҳристон, шаҳр ва, умуман, ба ифодаи номҷойҳо меояд, нақши муайянро ифода менамоянд. Ин ҷойномҳо, аслан, мансуб ба гурӯҳи забонҳои эронӣ, чун суғдӣ, бохтарӣ, хоразмӣ, порсии миёна, тоҷикӣ ва яғнобӣ буда, далолат бар он менамоянд, ки дар гузаштаи дур дар ин сарзамин қавму қabilaҳои эронӣ зиндагӣ доштанд ва ҳоло низ умр ба сар мебаранд.

4. Дар ташаккули номҷойҳои ҷуғрофӣ пасвандҳои топонимсози тоҷикӣ (-а, -зор, -гоҳ, -истон, -дон, -чӣ, -ӣ, -ак, -вор, -ча) нақши муҳим доранд, ки дар ин бобат баррасӣ анҷом гирифт.

5. Аз баррасии топониму микротопонимҳое, ки дар қолиби калимаҳои мураккаб шакл гирифтаанд, ба хулосае омадан мумкин аст, ки қолиби мазкур хеле маъмул буда, як гурӯҳи калони номвожаҳои

сарзаминро фаро мегиранд ва ин гурӯҳи номвожаҳои ҷуғрофӣ, асосан, дар заминаи қолибҳои калимасозии таърихӣ забони тоҷикӣ ташаккул ёфтаанд.

6. Як қисми асосии маводи топонимияи воҳаи Сурхонро номвожаҳои навъи топоним-ибора ташкил мекунанд. Аз баррасии ин гурӯҳи номвожаҳо маълум мегардад, ки онҳо дар асоси қолиби ибори озои синтаксисӣ ташаккул ёфтаанд.

7. Маводи аз ин минтақа ба дастонида аз он шаҳодат медиҳад, ки ағлаби калимаҳои таркиби ин навъ номвожаҳо барони тоҷикӣ дошта, дар ҳамин замина ташреҳ намудани онҳо имконпазир мебошад.

8. Номҳои ашхос ё ба истилоҳ антропонимҳо дар ташаккули қолиби номвожаҳои ҷуғрофии ибора-топонимҳо ширкати фаъол дошта, дар бештар маврид мансубияти боғ, замин, ҷӯй, дарахт ва дигар нишондодҳои (индикаторҳои) ба ин ё он шахс нишон медиҳанд.

ХУЛОСА

Баррасии ҷойномҳо аҳамияти муҳимро молик буда, онҳоро ҳамчун манбаи боарзиши таърихӣ доништан мумкин аст. Дар баробари ин, номҳо барои таърихи забон далелу бурҳонҳои муътамад манзур намуда, шаклҳои қадими калимаҳои муайянро дар давраҳои гуногуни таърихӣ нишон медиҳанд.

Воҳаи Сурхон ганчинаи номакшӯфи номвожаҳои ҷуғрофӣ мебошад, ки дар тули асрҳо хусусиятҳои забонҳои мухталиф, хусусан, забони суғдиву бохтарӣ, сакоиву тоҷикӣ ва порас аз зиндагии мардуми ин минтақаро дар худ таҷассум намудааст.

Пажӯҳиши номвожаҳои ҷуғрофии воҳаи Сурхон ба мо даст дод, ки оид ба вежагиҳои топониму микротопонимҳои ин минтақаи таърихӣ маълумотамон амиқу васеъ гардад. Пас аз баррасиву таҳқиқи паҳлуҳои муайян ва муҳимми номвожаҳои ҷуғрофии мавриди назар натиҷагирӣро ба тариқи зайл хулоса намудан ба мақсад мувофиқ мебошад:

1. Оид ба номвожаҳои ҷуғрофии воҳаи Сурхон то кунун таҳқиқи ҷашмрасе сурат нагирифта, диссертатсияи мо дар баррасиву омӯзиши ҷойномҳои водӣ аз аввалин иқдомест, ки ҳангоми баррасии мавзӯ бо як қатор муаммоҳо, аз қабилӣ сохти номвожаҳо ва мансубияти забонии онҳо рӯ ба рӯ шудем, ки хулосаҳои рисола дар ҳамин замина арзи вуҷуд намудаанд;

2. Воҳаи Сурхон аз ҷиҳати фарогирии номвожаҳои ҷуғрофӣ басе пурғановат буда, беш аз 2000 номро фаро мегирад. Бояд зикр кард, ки ҳеҷ кадоме аз ин номҳо ба таври тасодуфӣ номгузорӣ нашудаанд ва аксарашон аз нигоҳи муҳтаво хеле баландмазмун мебошанд, ки ин аз заковати азалии гузаштагон шаҳодат дода, таҳлилу таҳқиқи онҳо аҳамияти вижа дорад;

3. Номвожаҳои ҷуғрофии воҳаи Сурхон аз рӯйи сохташон ба гурӯҳҳои зерин тасниф карда шудаанд: а) номвожаҳои сода (содаи рехта); б) номвожаҳои сохта; в) номвожаҳои мураккаб; г) топоним-

ибораҳо. Ин навъи ҷойномҳои дар шакли ибораҳои изофӣ ташаккулёфта ва номвожаҳои мураккаб дарсади нисбатан зиёди ҷойномҳои воҳаи Сурхонро ташкил медиҳанд;

4. Аз таҳлилу баррасии номвожаҳои сохтаи воҳаи Сурхон маълум гардид, ки пешвандҳо нисбат ба пасвандҳо хеле каммаҳсул буда, онҳо дар шаклгирии топониму микротопонимҳои минтақа саҳми ночиз доранд;

5. Дар баробари топоформантҳои тоҷикии минтақа, ки хеле зиёд мебошанд, як гурӯҳ унсурҳои грамматикӣ номвожасозӣ сӯғдиро ба мушоҳида гирифтаем, ки дар ташаккули номвожаҳои ҷуғрофӣ саҳми назаррас доранд;

6. Аксари топонимҳои сӯғдӣ воҳаи Сурхон бо номвожаҳои ҷуғрофӣ манотиқи дигари густариши забони сӯғдӣ (аз ҷумла Яғноб ва минтақаҳои дигари воҳаи Зарафшон) сарнавишти таърихӣ ягона доранд ва ин умумият шаҳодат аз он медиҳад, ки ин номвожаҳо дар гуфтори мардумони ин манотиқ солиёни дароз мавриди истифода қарор доштаанд;

7. Аксари топониму микротопонимҳои воҳаи Сурхон дар баробари он ки истилоҳи ифодагари номвожаҳои ҷуғрофӣ мебошанд, қисми таркибии захираи луғавӣ забони бошандагони он буда, инъикосгари хусусиятҳои махсуси ин минтақа маҳсуб меёбанд;

8. Аз ҷиҳати баромади забонӣ топонимҳои ин мавзеъ ғолибан баромади сӯғдӣ дошта, вале микротопонимҳои он аксаран калимаҳои тоҷикиасланд;

9. Дар баробари номвожаҳои эронӣ минтақа, ки аксари култро ташкил медиҳанд, микротопонимҳои арабиву туркиро мушоҳида намудем, ки нисбат ба топонимҳо таърихи тулонӣ надошта, дар зери таъсири забони бошандагон ташаккул ёфтаанд;

10. Дар вақти муайян намудани маънии луғавӣ ва баромади забонӣ топониму микротопонимҳои минтақа ба як гурӯҳ номвожаҳои дучор

омадем, ки аз кадом забон сарчашма гирифтани онҳо номаълум мебошад;

11. Қисмати асосии антропотопонимҳои воҳаи Сурхон аз номҳои мардонаи аз ҷиҳати баромади забонӣ мансуб ба забони арабӣ ва истилоҳ-нишондодҳои мухталифи махсуси минтақа ташаккул ёфтаанд;

12. Таҳлили маъноии микротопонимҳои воҳаи Сурхон собит менамояд, ки аксари номвожаҳои ҷуғрофӣ ин минтақа дар заминаи истилоҳоти ҷуғрофӣ, зоонимҳо, фитонимҳо, антропонимҳо, этнонимҳо ва номҳои хусусӣ арзи вуҷуд намудаанд;

13. Сабабҳои асосии пайдо гардидани антропонимҳои минтақа ба бунёди боғу замин, бинои хонаву пул, қӯтан ва ғайра аз ҷониби ин ё он шахс ва ба ҳодисаҳои ғайриҷашмдошт рӯ ба рӯ шудани одамон [аз ҷумла, аз кӯху ҷар афтидани одамон, мақтул гардидани баъзе ашхос дар мавзеъҳои муайян] робита доранд;

14. Микротопонимҳое, ки дар заминаи номи рустаниву наботот ташаккул ёфтаанд, дар ҳаёти номвожаҳои ин минтақа саҳми назаррас доранд. Номвожаҳои ин минтақа, ки бо истилоҳи фитотопонимҳо ёд карда шудаанд, асосан, аз номи рустаниҳо ва формантҳои топонимсоз ташаккул ёфтаанд. Сабаби чунин ном гирифтани мавзеъҳои мухталиф дар он аст, ки дар он макон ин ё он навъи рустани бештар мерӯянд ва ҳатто мавҷуд будани як-ду дарахт ё гиёҳ низ боиси он шудааст, ки дар номи он фитоним ҳамроҳ гардад.

Тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқ

Аз омӯзиши мавод ва масоили мавриди баҳси диссертатсия бармеояд, ки он нахустин пажӯҳиши фарогир ва монографӣ роҷеъ ба топонимияи воҳаи Сурхон мебошад. Аз ин хотир, пас аз баррасии амиқи мавзуи мазкур истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқро метавон ба тариқи зайл пешниҳод намуд:

1. Диссертатсияи мазкур метавонад барои муҳаққиқон ва мутахассисони соҳаи филология ва, хосатан, бахшҳои таърихи забон, ономастика, топонимика ва амсоли инҳо дар самти омӯзиши шаклгирии ҷойномҳои таърихӣ ин ё он мавзеъ, баррасии луғавию сохтори онҳо хидмат намояд.

2. Маводи дар диссертатсия фароҳамомада барои ошно намудани доираи васеи хонандагону ихлосмандони номшиносӣ, таърихи забони тоҷикӣ ва ҷойномҳои таърихӣ воҳа, ки дар номгузорӣ ин ҷойномҳо мусоидат мекунад, муфид аст.

3. Диссертатсия барои магистрантон, докторантони PhD ва дигар довталабони дараҷаҳои илмӣ дар омӯзиши метод ва муайян намудани равишҳои кори таҳқиқотӣ ёрӣ расонида метавонад.

4. Маводи диссертатсияро метавон зимни таълифи китобҳои дарсӣ, мақолаву монографияҳои илмӣ, ташкили машғулиятҳои факултативӣ доир ба таърихи забони тоҷикӣ, ономастикаи таърихӣ, топонимика, лаҳҷашиносии таърихӣ ва амсоли инҳо дар факултетҳои филологияи донишгоҳҳои олӣ ва коллеҷҳои омӯзгории кишвар мавриди баҳрабардорӣ қарор дод.

5. Бо назардошти ҷанба, замина ва аҳаммияти таърихӣ доштани топонимҳои воҳа хуб мешавад, ки онҳо ҳамчун гурӯҳи калимаҳои аз нигоҳи забонӣ ва таърихӣ пураҳаммият ҳангоми таҳқиқ ва тадриси таърихи халқи тоҷик ҳамаҷониба омӯхта шаванд.

6. Барои муайян кардани дараҷаи таъсири байниҳамдигарии забонҳо пешниҳод карда мешавад, ки топонимҳои воҳа ҳамчун воҳидҳои лексикӣ таърихан ташаккулёфта, дар мавридҳои муайян кардани дараҷаи таъсири байниҳамдигарии забонҳо ҳамчун меъёр ва ченаки асосӣ ба назар гирифта шаванд.

7. Дар таҳияи «Фарҳанги номвожаҳои ҷуғрофӣ», ки ба таври расмӣ дар Кумитаи Забон ва истилоҳот таҳия, баррасӣ ва тасдиқ мегардад, таҳқиқи донишмандони топонимшинос доир ба ин мавзӯ ба назар гирифта шавад ва номвожаҳои аслии забони тоҷикӣ ба фехристи номҳои ҷуғрофӣ дар бахши ҷойномҳои таърихӣ ворид карда шаванд.

ФЕҲРИСТИ АДАБИЁТ:

Ба забони тоҷикӣ :

1. Айнӣ, С. Куллийёт [Матн] / С. Айнӣ. Ҷ.12. Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик. – Душанбе: Ирфон, 1976. – 564 с.
2. Алиев, Б. Форманти **-if** дар номҳои ҷуғрофии водии Зарафшон [Матн] / Б. Алиев // Номаи Пажӯҳишгоҳ. Фаслномаи Пажӯҳишгоҳи эроншиносӣ. Соли чаҳорум, шумораи шашум. – Душанбе, 2004. – С. 75-80
3. Ализода, Б. Чанд форманти суғдӣ дар асомии ҳоси ҷуғрофиёи водии Зарафшон [Матн] / Б. Ализода // Рӯдакӣ. Фаслномаи адабӣ-фарҳангии Ройзании фарҳангии Ҷумҳурии исломии Эрон дар Тоҷикистон. Соли даҳум, шумораи 24, поэзи 1388. – С.65-74.
4. Алимӣ, Ҷ. Топонимика [Матн] / Ҷ.Алимӣ. – Душанбе, 1995. – 63 с.
5. Алимӣ, Ҷ. Мавзёномаи Кӯлоб [Матн] / Ҷ. Алимӣ. – Душанбе, 1995. – 80 с.
6. Алимӣ, Ҷ. Ташаккул ва таҳаввули топонимияи минтақаи Кӯлоб [Матн] / Ҷ. Алимӣ. – Душанбе, 1995. – 196 с.
7. Алимӣ, Ҷ. Таҳлили лингвистии микротопонимияи ҳавзаи Сурхоб [ноҳияи Ховалинг ва Совети вилояти Хатлон] [Матн] / Ҷ. Алимӣ. – Душанбе, 1993. – 145 с.
8. Алимӣ, Ҷ. Топонимияи минтақаи Кӯлоб [Матн] / Ҷ. Алимӣ. – Душанбе, 2015. – 448 с.
9. Баҳор, Маликушшуаро. Сабкшиносӣ // М. Баҳор. – Душанбе: Бухоро, 2012. – 569 с.
10. Бекзода, С. Аз скифҳо то тоҷикҳо [Матн] / С. Бекзода. – Хучанд: Меъроҷ, 2014. – 750 с.
11. Бердиев, Б. Баъзе хусусиятҳои топонимикаи сарғаҳи Кофарниҳон [Матн] / Б. Бердиев // Забоншиносии тоҷик. – Душанбе, 1984. – С. 251-262.

12. Бердиева, Т. Назарияи иқтибос [калимоти арабӣ дар забони тоҷикӣ] [Матн] / Т. Бердиева. – Душанбе: ДДТ, 1991. – 128 с.
13. Берунӣ, Абурайҳон. Осор-ул-боқия [Матн] / А. Берунӣ. – Душанбе: Ирфон, 1990. – 432 с.
14. Бундаҳишн. [Матн] – Душанбе, 2001. – 26 с. 424 с.
15. Бурҳон, М. Бурҳони қотеъ [Матн] / М. Бурҳон. Таҳияи А. Нуров. Ҷилди 1. – Душанбе: Адиб, 1987. – 416 с.; Ҷилди 2. – Душанбе: Адиб, 2004. – 424 с.
16. Вазифаҳои воҳидҳои забон дар ҷараёни гуфтор [Матн] // Маҷмӯаи мақолаҳои илмӣ. – Душанбе, 1995. – 226 с.
17. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн] / Ҷилди 1. Фонетика ва морфология. Мухаррирони масъул: Ш. Рустамов, Р. Ғаффоров. – Душанбе: Дониш, 1985. – 356 с.
18. Гулзод, М. Мостҳо аз дидгоҳи сарчашмаҳои муътамад: рисолаи илмӣ-тадқиқотӣ [Матн] / М. Гулзод. – Хучанд: Ношир, 2014. – 128 с.
19. Ғафуров, О. Тафсири мухтасари номҳои ҷуғрофӣ [Матн] / О. Ғафуров. – Душанбе: Маориф, 1983. – 144с.
20. Ғафуров, Б. Тоҷикон. Ҷ.1. [Матн] / Б. Ғафуров. – Душанбе, 1984. – 560 с.
21. Давлатбеки, Хоҷа. Ташаккул ва таҳаввули илми забоншиносии форсу тоҷик дар асрҳои миёна. [Матн] / Д. Хоҷаев. – Душанбе, 1998. – 148 с.
22. Давлатов, Э. А. «Қасас-ул-анбиё» ва баъзе масъалаҳои ономастикаи он [Матн] / Э. А. Давлатов. – Душанбе, 2017. – 112 с.
23. Додихудоев, Р. Х., Гертсенберг, Л. Г. Таърихи забони тоҷикӣ [Матн] / Р. Х. Додихудоев. – Душанбе: Маориф, 1988. – 215 с.
24. Додихудоев, Р. Х. Микротопонимияи Испечак [Матн] / Р. Х. Додихудоев. // Масъалаҳои забони тоҷикӣ. Ҷ. 2. – Душанбе, 1992. – С. 3-9.
25. Дониш, А. Асарҳои мунтахаб [Матн] / А. Дониш. – Душанбе: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1960. – 220 с.

26. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми 1. [Матн] – Душанбе: Маориф, 1982. – 462 с.
27. Зехнӣ, Т. Аз таърихи лексикаи забони тоҷикӣ [Матн] / Т. Зехнӣ. – Душанбе: Дониш, 1987. – 235 с.
28. Ибн, - ал-Балхӣ. Форснома [Матн] / И. Балхӣ. – Душанбе: Дониш, 1980. – 180 с.
29. Иброҳим, У. Тоҷикон [Матн] / Усмон Иброҳим. – Душанбе, 1998. – С.45-78.
30. Исмоилов, Ш. Назаре ба вожаҳои ҷуғрофӣ. [Матн] / Ш. Исмоилов. – Душанбе, 1993. – 65 с.
31. Исмоилов, Ш. Зоотопонимияи водии Қаротегин [Матн] / Ш. Исмоилов // Паёми Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон [маҷаллаи илмӣ]. Бахши филология ва ҷомеашиносӣ. – Душанбе, 1997. – №5. – С. 8-11.
32. Исмоилов, Ш. Унсурҳои шарқии эронӣ дар топонимияи Қаротегин [Матн] / Ш. Исмоилов. // Абкори маонӣ [маҷмӯаи илмӣ]. – Душанбе, 2002. – С. 2-14.
33. Исмоилов, Ш. Қаротоғ ё Каратак? [Матн] / Ш. Исмоилов. // Устои зиндаёд [маҷмӯаи илмӣ]. – Душанбе, 2002. – С. 24-32.
34. Исмоилов, Ш. Топонимияи водии Қаротегин. – Рисолаи докторӣ. [Матн] / Ш.Исмоилов. – Душанбе, 1999. – 396 с.
35. Каримов, А. Хрестоматияи забони паҳлавӣ : дастури таълимӣ [Матн] / А. Каримов. – Душанбе, 1978. – 148 с.
36. Қосимӣ, М. Бархе аз вижаҳои вожаҳои забони тоҷикӣ [Матн] / М. Қосимӣ. // Номаи Пажӯҳишгоҳ. – Душанбе, 2001, №1. – С.20-41.
37. Қосимова, М. Н. Таърихи забони адбии тоҷик [асрҳои IX-X]. Ҷилди 1 [Матн] / М. Н. Қосимова. – Душанбе, 2012. – 568 с.
38. Қурбонов, С. Лаҳҷа – нумӯи дигари забони кӯҳан [Ибораҳои исмӣ дар лаҳҷаҳои Бойсун. [Матн] / С. Қурбонов. – Душанбе, 2008. – 174 с.
39. Қушматов, А. Вақф [Матн] // А. Қушматов. –Душанбе:Ирфон, 1991. – 191 с.

40. Маҳмадҷонов, О. О. Баъзе хусусиятҳои умумии топонимияи Ромит [Матн] / О. О. Маҳмадҷонов // Маърузаҳои конфронси илмӣ-амалии олимони мутахассисони ҷавони ҷумҳурӣ. – Қўрғонтеппа, 1991. – С. 53-58.
41. Маҳмадҷонов, О. О. Назаре ба топонимияи Ромит // Масъалаҳои забони тоҷикӣ ДДОТ [Матн] / О. О. Маҳмадҷонов. – Душанбе, 1992. – С. 100-106.
42. Маҳмадҷонов, О. О. Баррасиҳо дар номшиносии тоҷик [Матн] / О. О. Маҳмадҷонов. – Душанбе, 2004. – 101 с.
43. Маҳмадҷонов, О. О. Ҳамзистии фарҳангҳо дар топонимия [Матн] / О. О. Маҳмадҷонов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон [мачаллаи илмӣ]. Бахши филология. – Душанбе: Сино, 2009. – №8. – С. 43-46.
44. Маҳмадҷонов, О. О. Топонимия ва микротопонимияи қисмати шимолии водии Ҳисор [Матн] / О. О. Маҳмадҷонов. – Душанбе: Шуҷоиён, 2010. – 288с.
45. Мирбобоев, А. Ҷамшед дар Бехруд [Матн] / А. Мирбобоев // Номаи Пажӯҳишгоҳ [мачмуаи мақолот]. – Душанбе, 2001. – №1. – С. 42-46.
46. Мирзозода, С. Луғати яғнобӣ-тоҷикӣ [Матн] / С. Мирзозода. – Душанбе, 2002. – 235 с.
47. Мозандаронӣ, Ҳ. Ш. Фарҳанги «Шоҳнома». Номи касон ва ҷойҳо [Матн] / Ҳ. Ш. Мозандаронӣ. Нашри Балх. – Бунёди Нишобур, 1337. – 814 с.
48. Мухторов, З. Таърихи забони тоҷикӣ [Матн] / З. Мухторов. – Душанбе: Ҳумо, 2003. – 108 с.
49. Назарзода, С. «Аҷоиб-ул-махлуқот» ва вожашиносии таърихӣ форсӣ-тоҷикӣ [Матн] // С. Назарзода. – Душанбе, 1999. – 210 с.
50. Насраддиншоев, А.Н. Микротопонимияи Помири Шарқӣ [таҳқиқоти забоншиносӣ] [Матн] / А. Н. Насраддиншоев. – Душанбе, 2005. – 122 с.
51. Неъматов, Н. Давлати Сомониён [Матн] // Н. Неъматов. – Душанбе: Ирфон, 1989. – 304 с.

52. Нуриддинова, Д. Топонимикаи «Ҳисор» дар ашъори Лоиқ Шералӣ [Матн] / Д. Нуриддинова // Масъалаҳои маориф, 2014. – №4. – С. 33- 35.
53. Олимҷон, Муҳаммадҷон. Баррасиҳо дар номшиносии тоҷик [Матн] // М.Олимҷон. – Душанбе, 2004. – 104 с.
54. Офаридаев, Н. Доир ба морфемаи топонимсозӣ wad [Матн] / Н. Офаридаев // Масъалаҳои забоншиносӣ. – Душанбе: Дониш, 1983. – С.74-78.
55. Офаридаев, Н. Асрори олами номҳо [Матн] / Н. Офаридаев // Садои Шарқ, 1985, № 1. – С. 131-133.
56. Офаридаев, Н. Ойконимияи вилояти мухтори кӯҳистони Бадахшон. [Матн] / Н. Офаридаев. – Душанбе, 2001. –163 с.
57. Офаридаев, Н. Ойконимияи Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон [Матн] / Н. Офаридаев. – Душанбе, 2002. – 163 с.
58. Пянков, И. В. Осиёи Миёна дар номаҳои бостон. [Матн] / И. В. Пянков. – Душанбе: Ирфон, 1991. – 63с.
59. Раҳмон, Э. Забони миллат-ҳастии миллат [Матн] / Э. Раҳмон. – Душанбе: 2017. – 340 с.
60. Ромпурӣ, М. Ғиёс-ул-луғот [Матн] / М. Ромпурӣ. Ҷилди 1. – Душанбе: Адиб, 1987. – 480 с.; Ҷилди 2. – Душанбе: Адиб, 1988. – 416 с.
61. Рустамов, А. Топонимҳои суғдии дараи Киштут [Матн] / А. Рустамов // Мактаби Советӣ . – Душанбе, 1976, №11. – С. 33-38.
62. Рустамов, Ш. Калимасозии исм дар забони адабии тоҷик [Матн] / Ш. Рустамов. – Душанбе, 1972. – 76 с.
63. Саидов, М. Б. Ономастикаи Қуръон (дар асоси тарҷумаи тоҷикии он): Автореф.... диссерт... барои дарёфти доктори фалсафа (PhD) [Матн] // М. Б. Саидов.–Душанбе, 2022. – 28 с.
64. Саймиддинов, Д. Вожашиносии забони форсии миёна [Матн] / Д. Саймиддинов. – Душанбе: Пайванд, 2001. – 309 с.

65. Саймиддинов, Д. Форсии бостон [овошиносӣ, грамматика, овонавишт, катибаҳои мехӣ ва вожанома]. Чопи дувум бо ислоҳот [Матн] / Д. Саймиддинов. – Душанбе: Пайванд, 2008. – 190 с.
66. Саъдӣ, С. Мухтасари таърихи сиёсии тоҷикони Афғонистон. [Матн] / С. Саъдӣ. – Душанбе, 1995.-72 с.
67. Сулаймонов, С. Ёкути Ҳамавӣ аввалин топонимисти асримиёнагии Шарқ // Восточная филол, Вып. IV. [Матн] / С. Сулаймонов. – Д., 1976. – С. 64-74.
68. Сулаймонов, С. Нишонаҳои методи формантӣ дар асарҳои чуғрофияшиносии араб Ёкути Ҳамавӣ // Восточная филол, Вып. IV. [Матн] / С. Сулаймонов. – Душанбе, 1976. – С. 57-63.
69. Султонов, М. Б. (Мирзо Ҳасани Султон) Мушкилоти забони илм [Матн] / М. Б. Султонов. – Душанбе: Пайванд, 2006.
70. Султонов, М. Б. (Мирзо Ҳасани Султон) Ташаккул ва тақомули истилоҳоти илмӣ форсӣ-тоҷикӣ [Матн] / М. Б. Султонов. – Душанбе, 2008.
71. Султонов, М. Б. (Мирзо Ҳасани Султон) Мушкилоти забони илм ва истилоҳот [Матн] / М. Б. Султонов. – Душанбе: Дониш, 2015.
72. Султонов, М. Б. (Мирзо Ҳасани Султон) Истилоҳотшиносӣ ва истилоҳотнигорӣ тоҷикӣ [Матн] / М. Б. Султонов. – Душанбе, 2019. – 193с.
73. Темиров, Ҷ. Таҳқиқи таърихӣ забоншиносии антропонимияи «Ҳазору як шаб». [Матн] / Ҷ. Темуров. – Душанбе, 2018. – 24 с.
74. Тоҷиев, Д. Т. Осори мунтахаб [Матн] / Д. Т. Тоҷиев. – Душанбе: Маориф, 2005. – С. 145-147.
75. Тураев, Б. Вожаҳои суғдӣ дар топонимияи Яғноб [Матн] / Б. Тураев // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон [маҷаллаи илмӣ]. Бахши филология. – Душанбе: Сино, 2008. – №2. – С. 62-66.
76. Тураев, Б. Б. Микротопонимияи водии Яғноб [Матн] / Б. Б. Тураев. – Душанбе: Ирфон, 2019. – 271 с.

77. Тураев, Б. Б. (Бузургмехр). Тавзеҳи чанд топоними «Шоҳнома» [Матн] // Б. Б. Тураев (Бузургмехр) // Суханшиносӣ [Маҷаллаи илмӣ]. – Душанбе: Дониш, 2016. – №4, С. 25-33.
78. Тураев, Б. Б. Вожаҳои суғдӣ-яғнобӣ дар топонимияи музофоти Ғонҷӣ (ҳозира Деваштич) [Матн] // Б. Б. Тураев // Суханшиносӣ [Маҷаллаи илмӣ]. – Душанбе: Дониш, 2019. – №4, С. 24-40.
79. Тураев, Б. Б. Антропонимҳои ҷуғрофии субстрати суғдӣ дар қаламрави Панҷакенти бостонӣ [Матн] // Б. Б. Тураев // Суханшиносӣ [Маҷаллаи илмӣ]. – Душанбе: Дониш, 2020. – №2, С. 26-39.
80. Ўбаҳӣ, Ҳ. Тӯҳфат-ул-аҳбоб [Матн] / Ҳ. Ўбаҳӣ. – Душанбе: Ирфон, 1992. – 288 с.
81. Хаскашев, Т. Н. Муродифи вожаи тоҷик // маҷ. «Адаб», 1997. [Матн] / Т. Н. Хаскашев. – № 7-9. – С. 7-17.
82. Хоркашев, С.Р. (Раҳматуллозода С.) Баҳши калимасозии забон // маҷ. «Илм ва ҳаёт», №1-3, 2000. [Матн] / С. Хоркашев. – Душанбе, 2000.
83. Хоркашев, С. Р. (Раҳматуллозода С.) Калимасозии исм бо пасвандҳои [Матн] / С. Хоркашев. – Душанбе, 2010. – 150с.
84. Хоркашев, С. Р. (Раҳматуллозода С.) Калимасозии исм бо пасвандҳо [Матн] / С. Хоркашев. – Душанбе, 2012. – 67с.
85. Хоркашев, С. Р. (Раҳматуллозода С.) Истилоҳоти калимасозӣ [Матн] / С. Хоркашев. – Душанбе, 2014. – 108с.
86. Хоркашев, С. Р. (Раҳматуллозода С.) Ташаккули таркиби луғавӣ ва калимасозӣ [Матн] / С. Хоркашев. – Душанбе, 2014. – 108с.
87. Хромов, А. Л. Чаҳордах мақола [Матн] / А. Л. Хромов. – Душанбе, 2010. – 174 с.
88. Ҳайдаров, Ш. Луғати чандомади антропонимҳои тоҷикони райони Ашт. [Матн] / Ш. Ҳайдаров. – Душанбе: Дониш, 1986. – 225с.
89. Ҳайдарӣ, Ш. Луғати басомади номҳои тоҷикони вилояти Хатлон. [Матн] / Ш. Ҳайдарӣ. – Душанбе: Ирфон, 2007. – 474с.

90. Ҳасан, А. Фарҳанги Амид. Ҷилди 2. [Матн] / А. Ҳасан. - Техрон: Амири кабир, 1381.
91. Ҳасанӣ, А. Фарҳанги фишурдаи суҳан [дар ду ҷилд] [Матн] / А. Ҳасанӣ, Ҷилди 2. – Техрон: Суҳан, 1382.
92. Ҳасанов, А. Сайри суҳан [Маҷмӯи мақолаҳо] [Матн] / А. Ҳасанов. – Хучанд: Нури маърифат, 2006. – 76 с.
93. Ҳомидов, Д. Сарнавишти вожаҳо. [Матн] / Д. Ҳомидов. – Душанбе, 2008. – 140 с.
94. Ҳайбулоев, Ш. А. Топонимияи форсӣ-тоҷикӣ дар сарчашмаҳои ҷуғрофии арабизабони асрҳои IX-XIII (таҳлили лингвистӣ): автореф...диссерт...номз... илм... филолог.... [Матн] // Ш.А. Ҳайбуллоев. – Душанбе, 2022. – 24 с.
95. Ҳомидов, Д., Шукурова, З. Топонимияи Сурхон дар асари «Таърихи ҳумоюн»-и Гулшанӣ [Матн] / Д. Ҳомидов. Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – Душанбе: Сино, 2010. – №7. – С. 127-130.
96. Ҳомидов, Д. Фарҳанги мухтасари гидронимҳои эронӣ Мовароуннаҳр. [Матн] / Д. Ҳомидов. – Душанбе, 2013. - 164 с.
97. Ҳомидов, Д. Топонимияи водии Кешрӯд (таҳқиқи лингвистӣ -таърихӣ). Нашри дувум [Матн] / Д. Ҳомидов. – Душанбе, 2014. – 168 с.
98. Ҳомидов, Д. Забони тоҷикӣ ва номшиносӣ (маҷмуамақолат) [Матн] / Д. Ҳомидов. – Душанбе, 2018. – 240 с.
99. Ҳомидов, Д. Таҳқиқи забоншиносии гидронимҳои мавзеҳои тоҷик-нишини Мовароуннаҳри таърихӣ [Матн] / Д. Ҳомидов.–Душанбе, 2018.– 48 с.
100. Ҳофизӣ, Ёбаҳӣ. Тӯҳфат-ул-аҳбоб [Матн] / Ё. Ҳофиз. – Душанбе: Ирфон, 1992. – С. 60-62.
101. Ҳудуд-ул-олам. Ибни Ҳавқал. Сурат-ул-арз, Муҳаммад Обиди Иршод. Ҷаҳорбоғи гулҳо. Таҳияи Зариф Шариф. [Матн] – Душанбе: Адиб, 2008. – 212 с.

102. Қўраев, Р. Этимологияи 100 калима [Матн] / Р. Қўраев. – Душанбе: Маориф, 1985. – 28 с.
103. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷилди 1. [Матн] – М.: СЭ, 1969. – 952с.;
104. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷилди 2. [Матн] – М.: СЭ, 1969. – 948с.
105. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷилди 1. [Матн] –Душанбе,2008.– 949 с.
106. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷ.2. [Матн] – Душанбе, 2008. – 944с.
107. Фарҳанги номҳои ҷуғрофӣ (нашри аввал).Кумитаи забон ва истилоҳоти назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон. [Матн] –Душанбе, 2019. – 277 с.
108. Фарҳанги шахру устонҳои Эрон. Пажӯҳиш ва нигориши Эраҷ Афшори Систонӣ. Ҷилди 1. [Матн] – Техрон: Созмони ҷопу интишорот; Созмони авқоф ва умури хайрия, 1392. – 756 с.; Ҷилди 2. – Техрон: Созмони ҷопу интишорот; Созмони авқоф ва умури хайрия, 1392. – 744с.
109. Фарҳанги гӯишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ . Мураттибон М. Маҳмудов, Ғ. Қўраев, Б. Бердиев. [Матн] – Душанбе: Пажӯҳишгоҳи фарҳанги форсӣ-тоҷикии Сафорати ҶИЭ, 2012. – 946 с.
110. Фарҳанги мухтасари «Шоҳнома». [Матн] – Душанбе: Адиб, 1992. – С. 86-100.
111. Шарофуддинов, С. Инъикоси таърихи Ҳисор дар осори таърихӣ [Матн] / С. Шарофиддинов. // Забон ва ҷомеа [маҷмӯаи мақолаҳо]. – Душанбе: Деваштич, 2006. – С. 118-125.
112. Шарифов, В. Луғати тафсирии калимаҳои русӣ-интернасионалӣ. [Матн] / В. Шарифов. – Душанбе: ЭСТ, 1984. – 376 с.
113. Шарипова, Ш. Оронимҳои забони адабии муосири тоҷикӣ (дар асоси осори бадеӣ, ҷуғрофӣ ва таърихӣ) [Матн] // Ш. Шарипова. – Душанбе, 2022. – 28 с.
114. Шодиев, Р. Масоили лингвистии номвожаҳои таърихии Хатлон [Матн] / Р. Шодиев. – Душанбе, 2016. – 118 с.

115. Шоев, Р. Ономастикаи «Самаки айёр» [Матн] / Р. Шоев. – Душанбе: Ирфон, 2013. – 192 с.
116. Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Ҷ. 1-3. [Матн] – Душанбе: ЭСТ, 1988-1989, 2004.
117. Энциклопедияи советии тоҷик. Ҷ. 1-8. [Матн] – Душанбе: ЭСТ, 1978-1988.
118. Эшнӣёзов, М. Шеваи ҳардурӣ [Матн] // М. Эшнӣёзов. – Душанбе: Ирфон, 1967. – 210 с.
119. Юсуфшоҳ, Я. Тоҷикшинос [Матн] // Я. Юсуфшоҳ. – Душанбе: Ирфон, 1997. – 110 с.

Ба забони ўзбекӣ:

120. Бобур, Заҳириддин. Бобурнома [Матн] / З. Бобур. – Тошкент: 1960. – 110с.
121. Бўриев, С. Н. Ургут тумани микротопонимларининг лексик-семантик таҳлили. – Номз... дис... афтореф... [Матн] / С. Н. Бўриев. – Тошкент, 2010. – 23 с.
122. Нафасов, Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати [Матн] / Т. Нафасов. – Тошкент: Ўқитувчи, 1989. – 288 с.
123. Салим, Мухтор, Карим Бобомурод. Шофиркон тарихи [Матн] / М. Салим, Б. Карим. – Тошкент: Ёзувчи, 1998. – 224 с.
124. Ҳазрати Башир тарихи. [Матн] – Тошкент, 1992. – 34 с.
125. Ҳасанов, Ҳ. Ўрта Осиё жой номлари тарихидан [Матн] / Ҳ. Ҳасанов. – Тошкент: Фан, 1965. – 84 с.

Ба забони русӣ:

126. Абаев, В. И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Ч.1. [Текст] / В. И. Абаев. – М.-Л., 1958. – 655 с.
127. Абаев, В. И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Ч. 2. [Текст] / В. И. Абаев. – М.-Л., 1973. – 448 с.

128. Абаев, В. И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Ч. 3. [Текст] / В.И. Абаев. – М.-Л., 1978. – 358 с.
129. Абдимуратов, К. Топонимия Каракалпакии. Автореф... канд... дис... [Текст] / К. Абдимуратов. – Нукус, 1966. – 23 с.
130. Абдунабиев, А. Лингвистический анализ топонимии региона Уратюбе. Автореф... канд. дис... [Текст] / А. Абдунабиев. – Душанбе, 1992. – 21с.
131. Абодуллоева, С. Ономастика «Фарснаме» Ибна Ал-Балхи: Автореф... канд. дис... [Текст] / С. Абодуллоева. – Душанбе, 2009. – 23 с.
132. Абодуллоева, С. Ономастикон суфийской поэзии: структурный, семантический и функциональный аспекты [на материале произведений Абульмаджа Санаи, Фаридаддина Атгара и Джаладиддина Балхи]». Автореф... докт... дис... [Текст] / С. Абодуллоева. – Душанбе, 2017. – 48с.
133. Абрамов, М. М. История Самарканда в её микропонимах // Этнография имён. [Текст] / М. М. Абрамов. – М., 1971. – С. 180 -184.
134. Агаева, Р. А. Происхождение имён рек и озер. [Текст] / Р.А. Агаев. – М.: Наука, 1985. – 144 с.
135. Алими, Дж. Лингвистическое исследование микропонимии бассейна Сурхоб. Автореф... канд... дис... [Текст] / Дж. Алими. – Душанбе, 1993. – 20 с.
136. Алими, Дж. Топонимия Кулябского региона [лингвистическое исследование]: Автореф... докт... дисс...[Текст] /Дж. Алими. – Душанбе, 1996. – 47 с.
137. Андреев, М. С. По этнографии таджиков... // Таджикистан. [Текст] / М. С. Андреев. – Ташкент, 1925. – С. 11-27; Таджики долины Хуф. Вып. I. / М. С. Андреев. – Душанбе, 1953. – С. 3-36;
138. Андреев, М. С. Таджики долины Хуф. Вып. II. [Текст] / М. С. Андреев. – Душанбе, 1958. – С. 8-56; Материалы по этнографии Ягноба. / М. С. Андреев. – Душанбе, 1970. – 192 с.; Андар шинохти тоҷикон / М. С. Андреев. // Адаб, № 3-4, 1992. – С.12-24.

139. Аскеров, Н. А. Гидронимы в азербайджанском языке. Автореф... канд... дис... [Текст] / Н.А. Аскеров. – Баку, 1986. – 151 с.
140. Атаниязов, С. Гидронимия юго-восточного Туркменистана. Автореф... канд... дис... [Текст] / С. Атаниязов. – Ашхабад, 1966. – 22 с.
141. Аюбова, М. Б. Антропонимия таджиков Шаарутзского и Кубодиёнского районов: Личные имена: Автореф... канд... дис... [Текст] / М. Б.Аюбова. – Душанбе, 2002. – 21 с.
142. Бабоходжаев, Р. Х. Историко-этимологический анализ гидронимии Ташкентской области Узбекистана: Автореф... канд... дис... [Текст] / Р. Х. Бабоходжаев. – Казань, 1993. – 24 с.
143. Баевский, С. И. Географические названия в ранних персидских толковых словарях [XI-XIV вв] // Страны и народы Востока. [Текст] / С. И. Баевский. – М., 1980. С. 83-89.
144. Бартольд, В. В. К истории орошения Туркестана. [Текст] / В. В. Бартольд. – Санкт-Петербург, 1914. – 174 с.
145. Бартольд, В. В. Сочинения. Т. III [Текст] / В. В. Бартольд. – М., 1964. – С. 4-84.
146. Бартольд, В. В. Сочинения [Текст] / В. В. Бартольд. Т.2. Ч.1. // К вопросу о языках согдийском и тохарском. – М., 1964. – 657 с.
147. Баширов, Х. К. Лексико-грамматические особенности сложных топонимов Азербайджана. Автореф... канд... дис... [Текст] / Х. К. Баширов. – Баку, 1986. – 165 с.
148. Боголюбов, М. Н. Древнеперсидские этимологии // Древний мир. [Текст] / М. Н. Боголюбов. – М.: Наука, 1962. – С. 367-370.
149. Бондарук, Г. П. История формантного метода в топонимике [Текст] / Г. П. Бондарук // Развитие методов топонимических исследований. – М., 1970. – С. 13-25.
150. Булбулшоев, У.Т. Микропонимия Шахдары в этнолингвистическом освещении: автореф... дис... на соиск... учен... степ... канд... филол... наук [Текст] // У.Т. Булбулшоев.–Санкт-Петербург, 2005. – 25 с.

151. Востоков, А. Х. Задача любителям этимологии // Санкт-Петербургский Вестник. [Текст] – СПб., 1812. – Т. I, № 2.
152. Гафуров, О. Лично-особственные имена в таджикском языке. Автореф... канд... дис... [Текст] / О. Гафуров. – Душанбе, 1964. – 265 с.
153. Гаджиев, А. И. Лингвистический анализ топонимов восточной зоны районов Азербайджанской ССР. Автореф... канд... дис... [Текст] / А. И. Гаджиев. – Баку, 1983. – 182 с.
154. Гафуров, О. О сложносоставных антропонимах в таджикском языке [Текст] / О. Гафуров. // Ономастика Средней Азии. – М., 1978. – С. 165-167.
155. Гейбуллаев, Г. А. Топонимия Азербайджана. [Текст] / Г. А. Гейбуллаев. – Баку, 1986. – 165 с.
156. Гейбуллаев, Г. А. Иранские топонимы Азербайджана [Текст] / Г. А. Гейбуллаев. // Изв. АН Азерб. ССР. Серия история, философия и права. 1979, № 2. – С. 91-99.
157. Географический энциклопедический словарь. – М.:СЭ, 1988. – 432 с.
158. Горбачевский, М.В. Лексико-семантический анализ русской топонимии. Автореф... канд... дис... [Текст] / М.В. Горбачевский. – М., 1980. – 162 с.
159. Гулахмадшоев, Ш. Ш. Шугнанская антропонимика: структура, семантика и источники происхождения [Текст] // Ш.Ш. Гулахмадшоев. — Душанбе, 2017. – 26 с.
160. Григорьев, В. В. О некоторых событиях в Бухаре, Коканде и Кашгаре. [Текст] / В. В. Григорьев-Казань, 1861. – 60 с.
161. Грот, Я. К. Лили и их культура [Текст] / Я. К. Грот. – М.: МГУ, 1966. – С. 61-65.
162. Губаева, С. С. Этнонимия в топонимии Ферганской долины. Автореф... канд... дис... [Текст] / С. С. Губаева. – М., 1973. – 193 с.
163. Губаева, С. С. Этнический состав населения Ферганы в конце XIX-начале XX веков [по данным топоним]. [Текст] / С. С. Губаева. – Ташкент, 1983. – 104 с.

164. Губаева, С. С. Бабур и топонимия. Этнография имён. [Текст] / С. С. Губаева. – М., 1973. – С.178-180.
165. Давлатова, Ф. Т. Лингвистическое исследование антропонимии «Таърихи Табари» Балъами: Автореф... канд... дис... [Текст] / Ф. Т. Давлатов. – Душанбе, 2019. – 24 с.
166. Додихудоев, Р. Х. Памирская микротопонимия [исследование и материалы] [Текст] / Р. Х. Додихудоев. – Душанбе, 1975. – 165 с.
167. Додихудоев, Р. Х. Лингвистический анализ микротопонимы Памира [на материале шугнано-язгулямский языковой группы]: Автореф... канд... дис... [Текст] / Р. Х. Додихудоев – М., 1980. – 29 с.
168. Дусимов, З. Д. Историко-лингвистический анализ топонимии Хорезма Автореф... канд... дис... [Текст] / З. Д. Дусимов. – Ташкент, 1986. – 52с.
169. Жучкевич, В. А. Общая топонимика [Текст] / В. А. Жучкевич. 12-ое изд. – Минск, 1968. – 432 с.
170. Исмоилов, Ш. Топонимия Каратегинской долины Таджикистана [лингвистическое исследование]: Автореф... докт... дис... [Текст] / Ш. Исмоилов. – Душанбе, 1999. – 36 с.
171. Кабанов, С. К. Нахшеб на рубеже древности и средневековья [III-VII вв.]. [Текст] / С. К. Кабанова. – Ташкент, 1977. – С. 140-145.
172. Кадырова, Ш. М. Микротопонимия Ташкента. Автореф... канд... дис... [Текст] / Ш. Кадырова. – Ташкент, 1970. – 28 с.
173. Камолиддин, Ш. С. Древнетюркская топонимия Средней Азии [Текст] / Ш. С. Камолиддин. – Ташкент: Шарк, 2006. – 192 с.
174. Каримова, А. Г. Топонимы в севера-узбекских говорах: Автореф... канд... дис... [Текст] / Каримова А. – Ташкент, 1970. – 29 с.
175. Карпенко, Ю. А. История этимологического метода в отечественной топонимике [Текст] / Ю. А. Карпенко. // Развитие методов топонимических исследований. – М., 1970. – С. 9-19.
176. Караев, С. К. Опыт изучения топонимии Узбекистана. Автореф... канд... дис... [Текст] / С. К. Караев. – Ташкент, 1972. – 28 с.

177. Каюмов, А. Р. Этническая ситуация на территории южного Узбекистана в XIX-начале XX века [по материалам Сурхан-Шерабадской долины]. // Автореф... канд... дис... [Текст] / А. Р. Каюмов. – Ташкент, 2011. – 28 с.
178. Койчубаев, Е. Основные типы топонимов Семиречья. Автореф... канд... дис... [Текст] / Е. Койчубаев. – Алма-Ата, 1967. – 24 с.
179. Кузнецов, П. Е. Сравнительный грамматический очерк таджикского сартовского наречия. «Изв. Туркистанского отделения географического общества». Т. 2. Вып. X. [Текст] / П. Е. Кузнецов. – Ташкент. 1915.
180. Курбонов, С. Х. Субстантивные словосочетания в Бойсунских говорах: Автореф... канд... дис... филологических наук [Текст] / С. Х. Курбонов. – Душанбе, 2004. – 21 с.
181. Курбонмамадов, С. Х. Семантико-стилистические особенности поэтонимии «Шахнаме» Абулкасыма Фирдоуси: Автореф... канд... дис... [Текст] / С. Х. Курбонмамадов. – Душанбе, 2014. – 26 с.
182. Лившиц, В. А., Хромов, А. Л. Согдийские слова в таджикском языке [Текст] / В. А. Лившиц. // Изв. отд. общ. наук АН Тадж. ССР. – Сталинабад: Изв. АН Тадж. ССР, 1957. – С. 31-34.
183. Лившиц, В. А. Согдийские документы с горы Муг [юридические документы и письма] [Текст] / В. А. Лившиц. Вып. 1. – М., 1963. – 222 с.
184. Лингвистический энциклопедический словарь. [Текст] –М.:СЭ,1990. – 688 с.
185. Лурье, П.Б. Историко-лингвистический анализ согдийской топонимии: Автореф... канд... дис... [Текст] / Лурье П. – СПб., 2004. – 20 с.
186. Майнусов, Д. Ф. Антропонимы «Шахнаме» Абулкасима Фирдавси [лингвистический аспект]: Автореф... канд... дис... [Текст] / Д. Ф. Майнусов. – Душанбе, 2013. – 27 с.
187. Махмаджонов, О. О. Топонимия Ромитского региона. – Автореф... канд... дис... [Текст] / О. О. Махмаджонов. – Душанбе, 2005. – 26 с.

188. Махмаджонов, О. О. Историко-лингвистическое исследование топонимии Гиссарской долины Таджикистана: Автореф... канд... дис... [Текст] / О. О. Махмаджонов. – Душанбе, 2010. – 45 с.
189. Мирзозода, С. Лексика ягнобского языка: Автореф... канд... дис... [Текст] / Мирзозода С. – Душанбе, 1998. – 21с.
190. Мурзаев, Э. М. Топонимика Средний Азии и Казахстана [Текст] / Э. М. Мурзаев // Ономастика Средний Азии. – М.: 1978. – С. 38-45.
191. Мурзаев, Э. М. Географические название Средней Азии. [Текст] / Э. М. Мурзаев. – М., 1978. – С. 38-47.
192. Надеждин, Н. И. Опыт исторической географии русского мира // Библиотека для читателя. – Т. 22. ч. 3. [Текст] – СПб., 1837. – С.27-29.
193. Насрадиншоев, А. Н. Микротопонимия Восточного Памира: Автореф... канд... дис... [Текст] / Насрадиншоев Н. – Душанбе, 2003. – 22 с.
194. Насрадиншоев, А. Н. Гидронимы восточного Памира [Лексико-семантический анализ] [Текст] / А. Н. Насрадиншоев // Масъалаҳои помиршиносӣ // Вопросы помироведения. Барориши 5. – Душанбе: Дониш, 2003. – С. 67-72.
195. Никонов, В. А. Славянский топонимический названия [Текст] / В. А. Никонов // Вопросы географии. – М., 1962. – №58. – С. 17-33.
196. Никонов, В. А. Введение в топонимику [Текст] / В. А. Никонов. – М., 1965. – 179 с.
197. Никонов, В. А. Научное значение микротопонимии [Текст] / В. А. Никонов // Микротопонимия. – М., 1967. – С. 5-22.
198. Офаридаев, Н. Микротопонимия Ванджа и Дарваза [Текст] / Н. Офаридаев. – Душанбе, 1991. – 175 с.
199. Офаридаев, Н. Лингвистическое исследование ойконимии Горного Бадахшана: Автореф... канд... дис... [Текст] / Офаридаев Н. – Душанбе, 2002. – 38 с.

200. Пахалина, Т. Н. О происхождении топонимов Ишкашим, Язгулям и Вахан [Текст] / Т. Н. Пахалина // Иранское языкознание. – М.: Вост. литература, 1975. – С. 63-71.
201. Подольская, Н. В. Словарь русской ономастической терминологии [Текст] / Н. В. Подольская. – М., 1964. – 156 с.
202. Попов, А. И. Географические названия [Текст] / А. И. Попов. – М.-Л., – 1965. – 181 с.
203. Принципы топонимики. [Текст] – М: Наука, 1964. – 153 с.
204. Развитие методов топонимических исследований. [Текст] – М.: Наука. – 1970. – 112 с.
205. Расторгуева, В. С. Сравнительно-историческая грамматика Западно-иранских языков. Филология. [Текст] / В. С. Расторгуева. – М.: Наука, 1990. – 253 с.
206. Расторгуева, В. С., Эдельман, Д. И. Этимологический словарь иранских языков. Т.1. [Текст] / В. С. Расторгуева, Д. И. Эдельман. – М., 2000. – 327 с.
207. Расторгуева, В. С., Эдельман, Д. И. Этимологический словарь иранских языков. Том 1. [Текст] / В. С. Расторгуева, Д. И. Эдельман. – М.: Восточная литература РАН, 2000. – 327 с.
208. Расторгуева, В. С., Эдельман, Д. И. Этимологический словарь иранских языков. Том 2. [Текст] / В. С. Расторгуева, Д. И. Эдельман. – М.: Восточная литература РАН, 2003 – 502 с.
209. Расторгуева, В. С., Эдельман, Д. И. Этимологический словарь иранских языков. Том 3. [Текст] / В. С. Расторгуева, Д. И. Эдельман. – М.: Восточная литература РАН, 2007. – 493 с.
210. Рахматов, Т. Топонимия города Самарканда и его окрестностей. – Автореф... канд... дис... [Текст] / Т. Рахматов. – М., 1973. – 31 с.
211. Розенфельд, А. З. Название «лангар» в топонимике Таджикистана [Текст] / А. З. Розенфельд // Изв. ВГО. – М., 1949. – Вып. 6 – С. 861-864.

212. Розенфельд, А. З. Топонимика нижнего Каратегина в связи с некоторыми вопросами его истории [Текст] / А. З. Розенфельд // Изв. АН Тадж. ССР, Отд. общ. наук. – Вып. 10-11, 1956. – С. 85-94.
213. Розенфельд, А. З. Топонимика Ванджа [Текст] / А. З. Розенфельд // Топонимика Востока. – М., 1962. – С. 273-280.
214. Розова, Л. И. Словарь географических терминов и других словоформирующих топонимов Таджикской ССР [Текст] / Л. И. Розова. – М., 1975. – 147с.
215. Роспонд, С. Перспективы развития славянской ономастики [Текст] / С. Роспонд // В. Я., №4. – М., – 1962.
216. Севортян, Э. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на буквы «В», «Г», «Д». / Э. В. Севортян. [Текст] – М.: Наука, 1980. – С.163, 300.
217. Содиклу, Х. Лексико-семантические и структурные особенности мифонимов в «Шахнаме» Абулкасима Фирдоуси: автореферат диссертации по филологии // [Текст] Х. Содиклу. – Душанбе, 2012. – 21 с.
218. Сулаймонов, С. Лингвистические основы топонимики в трудах арабского средневекового автора Якута-ал-Хамави [XIII в]. – Автореф... канд... дис... [Текст] / С. Сулаймонов. – М., 1979. – 20 с.
219. Султонов, М. Б. (Мирзо Ҳасани Султон) Язык науки и терминологии [Текст] / М. Б. Султонов. – Душанбе: Ирфон, 2011.
220. Смирнова, О. И. Очерки из истории Согда. [Текст] / О. И. Смирнова. – М., 1970. – 288 с.
221. Суперанская, А. В. Микропонимия, макропонимия и их отличие от собственно топонимии [Текст] / А. С. Суперанская // Микропонимия. – М., 1967. – С.23-30.
222. Топоров, В. Н., Трубочёв, О. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья [Текст] / В. Н. Топоров. – М., 1962. – 270с.

223. Тураев, Б. Лексико-семантическое и словообразовательное исследование микропонимии долины Ягноб: Автореф... канд... дис... [Текст] / Тураев Б. – Душанбе, 2010. – 20 с.
224. Хайдари, Ш. Ономастика ираноязычных народов (Библиографический указатель литературы с XVIII в. до 2012 г.) [Текст] / Ш. Хайдари. – Худжанд: Меъроч, 2012. – 528 с.
225. Хайдаров, Ш. Антропонимика. Топонимика. Этносоцио-лингвистика: Сборник статей [Текст] / Ш. Хайдаров. – Пермь: От и До, 2011. – 208 с.
226. Халимов, Р. Х. Топонимика восточной [горной] части бассейна реки Кашкадарья // Географический сборник. [Текст] / Р. Х. Халимов. – Казань, 1966. Ч.1. – С.79-88.
227. Холмуминов, Х. Микропонимии Байсунского района и его окрестностей. Автореф... канд... дис... [Текст] / Х. Холмуминов. – Ташкент, 1993. – 24 с.
228. Хомидов, Д. Р. Лингвистический анализ топонимии долины Кешрӯд. Автореф... канд... дис... [Текст] / Д. Р. Хомидов. – Душанбе, 1999. – 21с.
229. Хомидов, Д. Р. Лингвистическое исследование гидронимов региона исторического проживания таджиков в Мавераннахре. Автореф... докт... дис... [Текст] / Д. Р. Хомидов. – Душанбе, 2018. – 50 с.
230. Хромов, А. Л. К вопросу о топонимике Матчи [Текст] / А. Л. Хромов // Известия АН Тадж. ССР. ООН, вып 1(47), 1963. – С.76-82.
231. Хромов, А. Л. Ещё раз о согдийском топоформанте – УВ: Изд. ООН АН Тадж. ССР. [Текст] / А. Л. Хромов. – 1968, НЗ – С. 85-86)
232. Хромов, А. Л. Согдийская топонимия верховьев Зеравшана [Текст] / А. Л. Хромов // Топонимика Востока: Исследования и материалы. – Москва: Наука, 1969. – С. 87-99.
233. Хромов, А. Л. Очерки по топонимии и микропонимии Таджикистана. [Текст] / А. Л. Хромов. – Душанбе: Ирфон, 1975. – 88с.

234. Хромов, А. Л. Таджикская микротопонимия долина верхнего Зеравшана и Ягноба [Текст] / А. Л. Хромов // Ономастика Средней Азии. – М., 1978. – С. 58-62.
235. Хромов, А. Л. Согдийская топонимия родины Рудаки [Текст] / А. Л. Хромов // Ёдбуди устод Рӯдакӣ [тартибдиҳанда А. Афсаҳзод]. – Душанбе: Дониш, 1978. – С. 27-31.
236. Худойбердиев, Я. Историко-этимологическое исследование топонимии Сурхандарьинской области Узбекской ССР. [Текст] / Я. Худойбердиев. – Автореф... канд... дис... – Ташкент, 1973. – 25 с.
237. Черняховская, Е. М. История разработки топонимических классификаций // Развитие топонимических исследований. [Текст] / Е. М. Черняховская. – М., 1970. – С. 58-65.
238. Шералиева, С. М. Гидронимия Хатлонской области [историко-лингвистическое исследование]: Автореф... канд... дис... [Текст] / С. М. Шералиева. – Душанбе, 2016. – 22 с.
239. Шодиев, М. Лингвистический анализ топонимов произведений С. Айни . Автореф... канд... дис... [Текст] / М. Шодиев. – Душанбе, 1994. – 22 с.
240. Энциклопедический словарь географических названий. [Текст] – М.: СЭ, 1973. – 808 с.
241. Цагаева, А. Дз. Топонимы Северной Осетии [Текст] / А. Дз. Цагаева. – Орджоникидзе, 1975. – Т. 2. – 560 с.
242. Якубов, Ю. Паргар в VII-VIII веках нашей эры (Верхний Зеравшан в эпоху раннего средневековья) [Текст] / Ю. Якубов. – Душанбе: Дониш, 1979. – 213 с.

НАШРИ ТАЪЛИФОТИ ИЛМӢ ДАР МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ

I. Таълифоти муаллиф дар маҷаллаҳои илмӣ тақризшавандаи ҚОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон:

- [1-М].**Турсунова, М.** Шарҳи баъзе номвожаҳои ҷуғрофии воҳаи Ҳисор дар осори таърихӣ [Матн] / М. Турсунова // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – Душанбе, 2016. – №4/5. – С. 76-81.
- [2-М].**Турсунова, М., Ҳомидов, Д.** Шарҳи гидронимҳои Чағонрӯди таърихӣ дар манбаъҳои хаттӣ [Матн] / М. Турсунова, Д.Ҳомидов // Паёми Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айнӣ. – Душанбе, 2017.– №1/2 (68-69).–С.90-94.
- [3-М]. **Турсунова, М.** Вижагиҳои сохтории топонимҳои Чағонрудӣ таърихӣ [Матн] / М. Турсунова // Паёми Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С.Айнӣ. – Душанбе, 2018. – №2 (74). – С.128-137.
- [4-М]. **Турсунова, М.** Баъзе вижагиҳои забонии гидронимҳои Чағонрӯд [Матн] / М. Турсунова // Паёми Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С.Айнӣ. – Душанбе, 2018. – №5/1 (77). – С.113-117.
- [5-М].**Турсунова, М.** Таҳлили лингвистии оронимҳои воҳаи Сурхон [Матн] / М. Турсунова // Паёми Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С.Айнӣ. – Душанбе, 2019. – №6 (83). – С.83-88.
- [6-М].**Турсунова, М.** Баррасии қабатҳои луғавии топонимҳои воҳаи Сурхон [Матн] / М. Турсунова // Паёми Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С.Айнӣ. – Душанбе, 2021. – №3 (92). – С.51-56.
- [7-М].**Турсунова, М.** Баррасии луғавии этнотопонимҳо ва антротопонимҳои воҳаи Сурхон [Матн] / М.Турсунова // Паёми

Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С.Айнӣ. – Душанбе, 2022. – №5 100). – С.68-72.

II. Мақолаҳои муаллиф дар маҷмуаҳо ва нашрияҳои дигари илмӣ:

- [8-М]. **Турсунова, М.** Сурхон воҳаси топонимларининг луғави (лексик) қатламларини ўрганиш [Матн] / М.Турсунова // Маводи Конференсияи илмӣ – амалии ҷумҳуриявӣ ба муносибати 30 - солагии истиқлолияти давлатии ҷумҳурии Ўзбекистон. «Актуалбные проблемы языкознания и литературоведения». – Термез, 2021 . – С.171-181.
- [9-М]. **Турсунова, М.** Баррасии забонии ҷойномҳои тоҷикии воҳаи Сурхон [Матн] / М.Турсунова // Масъалаҳои забоншиносӣ. – Душанбе, 2022. – №1 (1). – С.108-114.
- [10-М]. **Турсунова, М.** Сурхон воҳаси этнотопонимлари ва антротопонимларининг луғавий жиҳатдан ўрганилиши [Матн] / М.Турсунова // Паёми донишгоҳи Термез. – Термиз, 2022. – №4. – С.143-147.
- [11-М]. **Турсунова, М.** Ибора-топонимҳои воҳаи Сурхон [Матн] / М. Турсунова // Масъалаҳои забоншиносӣ. – Душанбе, 2023, №2(3). – С.85-88.

**ЛУҒАТИ МУХТАСАРИ ҚОЙНОМҲОИ
ҚУҒРОФИИ ВОҲА**

Аллоб [Allob] номи мавзеъ дар худуди ноҳияи Шеробод
Аличусти маҳалла [Aličusti mahalla] номи маҳалла
Ангор[Angor] номи ноҳия
Андиҷон [Andijon] номи маҳал
Анҳор[Anhor] номи чӯйбор
Арғун [Arjun] номи чӯйбор
Афғона [Afğāna] номи маҳал
Балхӣ [Balxi] номи гузар
Барлос [Barlos] номи гузар
Бахмал [Baxmal] номи маҳалла
Бештеппа [Besteppa] номи деҳа
Бибиширинмаҳалла [Bibisirin mahalla] номи маҳал, деҳа
Боғи Бобой [Bāji bābāi] номи боғ дар Бойсун
Боғистон [Bāyistān] номи деҳа дар Бойсун
Боғча [Bāğča] номи мавзеъ дар Шеробод
Боймоқли [Bāymāqli] номи чӯйбор
Бойсун [Boysun] номи ноҳия
Болтали, [Ravot] номи чӯйбор
Борикӣ [Bāriki] номи роҳ
Бормочли [Bārmāčli] номи чӯйбор
Буттазор [Buttazār] номи дара
Бӯгачилӣ, [Ravot] номи боғ
Бӯзчӣ [Buzčī] номи маҳалла,
Вордон [Vārdān] номи маҳаллаи бостонӣ
Газа [Gaza] номи гузар
Гиламчӣ [Gilamčī] номи маҳалла
Ғармистон [ğarmistān] номи мавзеъ

Ғулзор [γulzār] чарогоҳ

Дарбанд [Darband] номи дарё ва номи деҳа дар ноҳияи Бойсун

Даҳана /Даҳона [Dahāna] номи чўйбор ва деҳа дар ноҳияи Дехнав

Даҳна [Dahna] номи чўйбор дар худуди Бойсун

Дашт [Dašt] номи мавзеъ дар худуди Бойсун

Дехиканора [Dehikanora] номи шохоби дарёчаи Сангардак буда, дар шаклгирии дарёи мазкур дарёчаҳои **Қизилсой** ва **Дехиканора** якҷоя шуда, дарёи **Сангардакро** ташкил медиҳанд ва манбаи обии ин дарё барфҳои кӯҳи Боботоғ ба ҳисоб меравад.

Диллакўл [Dillakul] **бо** ин ном дар худуди мавзеи Тирмизи вилояти Сурхон Ҷумҳурии Ўзбекистон кўле вучуд дорад ва маънои рустании дар кўли ботлохдошта рустаро ифода мекунад

Домана [Dāmana], **Равот** [Ravot] номи кўхдоман

Доркудук [Dorququq] яке аз унвонҳои чоҳ дар ноҳияи Олтинсой

Дуариқусти [Duariqusti] номи мавзеъ

Дуғоба /Дуғоб [Duḡāba] номи шохоб

Дукчигузар [Dukčiguzar] номи деҳа

Ёғзарин [Yājzarin] номи мавзеъ

Замини Халилӣ [Zamini xalili] номи замин

Занг [Zang] номи дарёча ва чўйбор

Заргаргузар [Zargarguzar] номи гузар дар Дехнав

Заргус [Zargus] номи мавзеъ дар Даҳана

Заркамар [Zarkamar] номи деҳа дар Олтинсой

Зевар [Zevar] номи мавзеъ

Ипоқ //Ифоқ [Ipoq] номи мавзеи сангӣ

Иронли [Irānli] номи мавзеи қадима дар худуди ноҳияи Бойсун

Искана [Iskana] номи деҳаи қадима

Йўлрун [Yulrun] номи чарогоҳ

Кабаментан [Kabamentan] номи деҳаи қадима

Кайфон [Kaufān] номи деҳаи қадима

Камри [Kamri] номи чӯйбор
Канд [Kand] номи мавзеи қадима
Кенагас [Kenagas] номи чӯйбор
Килкон [Kilkon] номи чӯйбор
Кишт [Kist] номи чӯйбор
Корвони Сурх [Kārvāni Surx] номи чӯйбор
Корез [Korez] номи чӯйбор
Косагар [Kāsagar] номи гузар
Котиб [Kotib] номи чӯйбор
Кочар [Kočar] номи чӯйбор
Кӯмир [Kumir] номи чӯйбор
Кӯсан [Kusan] номи чӯйбор
Кӯл [Kul] номи чӯйбор
Кӯлак [Kulak] номи мавзеи обӣ дар Шеробод
Кӯлобӣ [Kulābī] номи маҳалла
Кӯлсой [Kulsāu] номи дара
Кӯктеппа маҳалла [Kukterpa mahalla] номи маҳалла
Кӯса [Kusa] номи чӯйбор,
Кӯҳак [Kuhak] номи мавзеи бостонӣ
Кӯҳистон [Kuhistān] номи деҳкада
Қизилнаҳр [Qizilnahr] номи наҳр, гидроним
Қизилсой [Qizilsoy] номи яке аз шоҳоби дарёи Санггардак
Қораарик [Qoraariq] номи чӯй дар ноҳияи Олтинсой
Қурғонтош [Qurğāntās] номи деҳа
Қурғонча Маҳалла [Qurğānča Mahalla] номи маҳал дар Бойсун
Қумқурғон [Qumqurğān] номи ноҳия ва шаҳрак
Қумтеппа [Qumterpa] номи деҳа
Қўтан [Ravot] номи чӯйбор
Кӯса Қишлоқ [Kusa qislāq] номи гузар
Қуянли [Quyanli] номи чарогоҳ

Лангар [Langar] номи дарё дар худуди ноҳияи Шеробод
Лабиоб [Labiāb] номи шохоби дарё
Лабисой [Labisāy] номи мавзеи обӣ
Мазор [Mazor] номи мавзеи қабристон вучуддошта
Мазори Зоғон [Mazori Zoʻyon] номи мазористон
Мазори Омонтеппа [Mazāri Āmānteppa] номи мазористон
Мазори Эшонӯлдӣ [Mazāri Yesānuldi] номи мазористон
Марғилон [Ravot] номи ҷӯйбор
Масҷиди Саидмуродхон [Masjidi Saidmurādxān] номи масҷид
Масҷиди Бобои Эшон [Masjidi Bābāi Esān] номи масҷид
Масҷиди Рачаб [Masjidi Rajab] номи масҷид
Масҷиди Султонбобо [Masjidi Sultānbābā] номи масҷид
Масҷиди Тӯрахўча [Masjidi Turaxuʻja] номи масҷид
Масҷиди Қизилкарвон [Masjidi Qizilkarvān] номи масҷид
Масҷиди Ҷарқишлоқ [Masjidi Jarqislāq] номи масҷид
Масҷиди Намозгоҳ [Masjidi Namāzgāh] номи масҷид
Маҳалла [Mahalla] номи ҷӯйбор
Мерган [Mergan] номи мансуби касбу хунари шикорчиҳо
Минор/Манор [Minor/Manor/Manor] номи қалъа ва мавзеъ дар Деҳнав
Мунчоқ [Munjoq] номи ҷӯйбор
Нахӯдпоя [Naxudpāya] номи гузар
Нова [Nāva] номи мавзеъ
Новандак [Nāvandak], номи деҳак дар Бойсун
Новбулоқ [Nāvbulāq], номи дара
Обгир [Ābgir], номи мавзеи обӣ
Оби гарм [Ābi garm], номи ҷӯйбор
Обизаранг [Obizarang], унвони яке аз номи шохобҳои дарёи
 Сурхон дар худуди ноҳияи Сариосиё
Обизиёд [Ābiziyād], номи ҷӯйбор
Обиканда [Ābikanda], номи ҷӯйбор

Обикалон [Ābikalān], номи чӯйбор
Обикашқа [Ābiqasqa], номи чӯйбор
Обиравон [Ābiravān], номи чӯйбор
Обисафед [Ābisafed], номи чӯйбор
Обичашма [ĀbiĈasma], номи чӯйбор
Обчӯяк [Ābjuyak], номи мавзеи обӣ
Обиях [Ābiyah], номи чӯйбор
Обисурхак [Ābisurhak], номи чӯйбор
Обинаргаз [Obinargaz], номи наҳру ҳавз, чашма дар ҳудуди ноҳияи Сариосиё
Ободон [Obodon], номи мавзеи обӣ дар ноҳияи Шӯрчӣ
Обшир [Obšir], номи сарғаҳи дарё дар ҳудуди ноҳияи Сариосиё
Овчи [Ovci], номи мавзеи шикорчиҳо
Ойинни [Oyinni], номи баландӣ
Ойнакӯл [Oynakul], номи кӯл дар ноҳияи Шӯрчӣ
Ойнаарик [Oynaariq], номи чӯй дар ноҳияи Шеробод
Оқарбулоқ [Oqarbuloq], номи чоҳ дар ноҳияҳои Шӯрчӣ, Олтинсой
Оқмата [Oqmata], номи чашма дар ноҳияи Шеробод
Оқсой [Oqsoy], номи шохоби дарё дар ноҳияҳои Бойсуну Шеробод
Оқсув [Oqsuv], номи дарё дар вилояти Сурхондарё
Оннали [Onnali], номи мавзеи баландӣ
Отабзори Маҳалла [Ātabezāri Mahalla], номи гузар ё маҳалла
Охӯрак [Āxurak], номи чарогоҳ дар ноҳияи Бойсун
Очамайшоҳ [Oĉamayšoh], номи чӯй дар ноҳияи Ҷарқурғон
Очамайли [Oĉamayli], номи деҳаи мансуб ба этноси туркӣ
Панҷоб [Panjob], номи дарё дар ноҳияи Бойсун
Пастӣ [Pasti], номи дашт
Питов [Pitob], номи мавзеи бостонӣ
Потос [Potos], номи деҳаи бостонӣ
Пошхурт [Pošxurt], номи деҳаи қадима

Равот [Ravot], номи мавзеи қадима дар Деҳнав
Равотак [Ravātak], номи бостонии мавзеъ дар ҳудуди Деҳнав
Регзор [Regzār], номи мавзеи обӣ
Ровазор [Rāvazār], номи мавзеи рустании марбут ба рова
Рӯдак [Rudak], номи қадимаи дарёи Санггардак
Савай [Savay], номи канал
Сайроб [Sayrob], номҳои мавзеъ ва дарёча дар ноҳияи Бойсун
Сайхон [Sayhon], номи шоҳоб ва гузар
Санггардак [Sangardak], номи яке аз дарёҳои бузурги воҳаи Сурхон
Сариосиё [Sariāsiyā], номи ноҳия ва шаҳрак
Сари чашма [Sari čašma], номи мавзеъ ва чашма
Сардоба [Sardoba], номи обанбори зеризаминӣ дар ноҳияи Бойсун
Сариҷӯй [Sarijuy], номи ҷӯй дар ноҳияи Сариосиё
Селгах [Selgah], номи мавзеи селгузар дар ноҳияи Деҳнав
Селраҳа [Selraha], номи гузаргоҳи об ва дара
Сиёрек [Siyārek], номи рӯди кӯҳӣ дар Бойсун
Сина [Cina], номи деҳа дар ноҳияи Деҳнав
Темирӯлдӣ [Temiruldi], номи дара
Тиллоҳавзоба [Tillāhavzāba], номи мавзеи обӣ
Тирмид [Tirmid], номи қадим
Узун [Yakkatāl], номи ҷӯйбор
Ўртақишлоқ [Urtaqišlāq], номи деҳа
Ўйбулоқ [Uybuloq], номи чашма дар ноҳияи Шеробод
Фотимабулоқ [Fātimabulāq], номи мавзеъ ва дара
Ҳавзак [Xavzak], номи ҳавз дар ноҳияи Бойсун
Харкуш [Xarkuš], номи ҷӯй дар ноҳияи Сариосиё
Хондиза//Хончиза [Xondiza//Xondija], номи деҳа ва дарё дар ҳудуди
 Сариосиё
Хумдон [Xumdān], номи деҳаи қадима
Хӯчабурҳон [Xujaburhān], номи мавзеъ

Хўчачордара [Xujačārdara], номи дара ва мавзеъ

Ҳавзак [Havzak], номи мавзеъ

Ҳалвогар [Halvāgar], номи гузари хунармандон

Ҷиза [Jiza], номи қалъа

Чинор [Činor], номи қишлоқ

Чинорқишлоқ [Činārqišlāq], номи мавзеъ ва деҳа

Чори Аспон [Čori Aspon], номи чарогоҳ

Чинортоқ [Činārtāq], номи дара

Чинор маҳалла [Činār mahalla], номи маҳалла

Чупоқли [Čupāqli], номи баландӣ

Ҷайрақишлоқ [Jayraqišlāq], номи деҳа

Ҷарқўрғон [Jarqurjān], номи ноҳия ва шаҳрак

Ҷийдабулоқ [Jiydabulāq], номи чашма

Ҷилға [Jilja], номи шохоби дарё

Ҷолтӣ [Jālti], номи мавзеъ

Ҷувориپоя [Juvāgipāya], номи гузар ва мавзеъ

Ширдон [Širdān] номи деҳаи бостонӣ

Шохол қишлоқ [Šāxāl qišlāq], номи деҳа

Шоҳтут [Šāhtut] номи мавзеъ

Шўркўл [Šurkul] номи мавзеи обии марбути шохоб ва чўй, ки дар ноҳияи Шерободи вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон воқеъ аст.

Юқоригузар [Yuqāriguzar] номи гузар

Яланроч [Yalanroč] номи баландӣ

Яккатол [Yakkatāl] номи мавзеъ

Яккаарча [Yakkarča] номи мавзеъ

Янгибўз [Yangibuz] ин ҷойноми чуғрофӣ бар ифодаи номи чўй омада, дар ҳудуди шаҳри Деҳнави вилояти Сурхони Ҷумҳурии Ўзбекистон воқеъ аст.